

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

С. Я. ЄРМОЛЕНКО, С. П. БИБИК, Т. А. КОЦЬ,
Г. М. СЮТА, С. Г. ЧЕМЕРКІН

**ЛІТЕРАТУРНА
НОРМА
І МОВНА
ПРАКТИКА**

Монографія

Київ-2013

УДК 811.161.2'38:81-26:808.5

ББК 81.2Ук-3/4/7

Відповідальний редактор —
доктор філологічних наук, професор
член-кореспондент НАН України **С. Я. Єрмоленко**

Рецензенти:

Городенська К. Г. — доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу
граматики Інституту української мови НАН України;
Гнатюк Л. П. — доктор філологічних наук, професор кафедри історії та
стилістики української мови Інституту філології Київ-
ського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Літературна норма і мовна практика / [Єрмолен-
ко С. Я., Биби́к С. П., Коць Т. А. та ін.]; за ред.
С. Я. Єрмоленко. — , 2013. — 320 с.**
ISBN

У монографії розглянуто теоретичні та практичні питання співвід-
ношення літературної норми й сучасної мовної практики; простежено
динаміку лексичної та граматичної норми з погляду її кодифікації.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів.

*До друку рекомендувала вчена рада
Інституту української мови НАН України
(протокол № 6 від 9 жовтня 2012 року)*

© С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к,
Т. А. Коць, Г. М. Сюта,
С. Г. Чемеркін

ISBN

Зміст

Передмова	4
Розділ I. Феномен літературної мови	6
1.1. Диференційні ознаки літературної мови (С. Я. Єрмоленко)	6
1.2. Критерії літературної норми (С. Я. Єрмоленко)	20
1.3. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців (С. Я. Єрмоленко)	31
1.4. Художній стиль — складник національної лінгвокультури (Г. М. Сюта)	41
Розділ II. Динамічна стабільність норми — ознака розвиненої літературної мови	65
2.1. Просторова і часова глибина літературної норми (С. Я. Єрмоленко)	65
2.2. Динаміка лексичної норми (С. П. Бирик)	73
2.3. Динаміка граматичної норми (Т. А. Коць)	137
2.4. Норма — Інтернет — словник (С. Г. Чемеркін)	210
Розділ III. Культура мови: теорія і практика	255
3.1. Символічна і прагматична мовна норма (С. Я. Єрмоленко)	255
3.2. Сильна і слабка мовна норма (С. Я. Єрмоленко)	266
3.3. Рефлексія над літературною нормою (С. Я. Єрмоленко)	275
3.4. Мовна культура і мода (С. Я. Єрмоленко)	286
3.5. Відбиття культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова» (Г. М. Сюта, С. Г. Чемеркін)	292
Післямова	317

Передмова

Прилучення значної кількості громадян України до української мови як засобу державотворення, функціонування її в просторі національної освіти, культури, науки і водночас входження українців у світ глобалізаційних процесів актуалізує питання суспільних функцій і характерних ознак *мовного стандарту*. Як узгоджується різноманітність, строкатість сучасної мовної практики із потребою мовного стандарту, яким є літературна мова?

На це питання роблять спробу відповісти мовознавці, досліджуючи головну ознаку літературної мови і головну «дійову особу» культури мови — літературну норму. У масовій свідомості сучасних мовців не завжди чітко розмежовуються такі поняття, як *національна мова, літературна мова, мова повсякденного спілкування, мова художньої літератури...*

Літературну мову найчастіше означають такими словами: *опрацьована, нормована, відшліфована, елітна, зразкова, вишукана, огранована майстрами слова*. Увесь спектр оцінних слів узагальнено в науковому понятті ‘мовна норма’, що має конкретно-історичний зміст. Мовна норма невіддільна від понять ‘мовна система’, ‘мовна практика’ (узус) і ‘мовна свідомість суспільства’.

Автори дослідження пропонують сучасне осмислення феноменів ‘літературна мова’, ‘літературна норма’, ‘критерії літературної норми’, ‘культуromовний дискурс’, поглиблюють розуміння взаємодії літературної мови і мови художньої літератури, обґрунтовують існування стильових норм на тлі загальнолітературної норми.

Питання мовної норми актуалізувалося у зв'язку з тенденціями, помітними в сучасній мовній практиці, — збільшення кількості варіантів (лексичних, граматичних, правописних, орфоепічних), які свідчать про хитання усталеної літературної норми. Літературна норма, кодифікована в граматиках, словниках української мови, — це так звана *прескриптивна* норма, яка зазнає постійних змін у процесі функціонування літературної мови. Мовний узус реагує на виклики глобалізаційної доби, на постійну взаємодію літературної мови з територіальними і соціальними діалектами, на активні міжмовні контакти. В умовах сучасних мов-

но-комунікаційних технологій постає проблема окреслення сфери дії *дескриптивної* норми, виявлення її закономірних і тимчасових, випадкових змін.

Своє завдання автори бачили в тому, щоб показати багатоплановість, динамічну стабільність явища літературної норми як ознаки розвиненої літературної мови, виокремити диференційні ознаки літературної мови, наголосити на критеріях становлення літературної норми, на відмінності змісту понять 'мовна норма' і 'літературна норма', 'літературна мова' і 'мова художньої літератури'.

Три розділи монографії охоплюють три напрямки бачення природи і функціонування літературної норми. У них розглянуто кореляцію загальнолітературної і стильової норми, активні процеси в сучасній лексико-семантичній системі української мови в їх проєкції на динаміку лексичної норми, історію становлення граматичної норми, кодифікованої у граматиках ХХст. й проєктованої на стабільні або змінні явища мовного узусу.

У зв'язку з розмитістю, неокресленістю поняття норми в сучасних лексикографічних джерелах по-різному об'єктивується, кодифікується конкретна мовна норма. Мають свій погляд на літературну норму науковці, вчителі, журналісти, письменники, працівники офіційно-ділової сфери, тобто в нормі закладено як об'єктивний, так і суб'єктивний зміст. Тому такий різноманітний і неоднозначний культуромовний дискурс, що характеризує мовну практику кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Монографія пропонує лінгвістичний аналіз реального функціонування сучасної української мови в її стильових різновидах, розкриває специфіку реалізації літературної норми, співвідношення прескриптивної і дескриптивної норми в сучасній мовній практиці.

Монографію завершує оригінальна наукова розвідка про культуромовний дискурс у збірнику «Культура слова», в якій простежено часовий зріз функціонування літературної норми на прикладі конкретних мовних явищ і одиниць метамови лінгвостилістики.

Колектив співавторів висловлює щиру вдячність рецензентам тексту рукопису — докторові філологічних наук, професору *Катерині Григорівні Городенській* та докторові філологічних наук, професору *Лідії Павлівні Гнатюк*, а також кандидатові філологічних наук, старшому науковому співробітнику відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України *Ангеліні Юріївні Пономаренко* за участь у створенні схем, малюнків, лаборантові *Лілії Іванівні Петренко* за технічну підготовку рукопису до друку.

1.1. Диференційні ознаки літературної мови

Літературна мова — суспільно важливий різновид існування національної мови, знаряддя інтелектуального розвитку суспільства.

У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. гостро постали взаємопов'язані питання державотворчої ролі української мови та існування літературного стандарту. Літературний стандарт — це унормована й кодифікована в словниках і граматиках, поліфункціональна і вербалізована в структурованих поняттях українська літературна мова, що сформувалася в конкретних історичних умовах. Поняття часової і просторової глибини літературної норми дає змогу пов'язувати феномен нової (і сучасної) літературної мови з мовотворчістю І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, з мовною свідомістю освічених українців минулих століть.

Функціонування літературної мови в писемній і усній формах, у різних стильових різновидах зумовлює специфіку реалізації літературної норми, зокрема її варіативний характер. Завдяки динамічній стабільності літературної норми забезпечується зв'язок між поколіннями, зберігаються освітньо-культурні традиції нації.

Українська національна мова об'єднує територіальні, соціальні говори, фольклорний наддіалектний різновид і вищу форму реалізації національної мови — її літературний різновид.

Літературна мова — історично закономірна, суспільно важлива і необхідна форма існування національної мови. Такі визначальні ознаки її, як наддіалектний характер і динамічна стабільність норми, кодифікованість у словниках і граматиках, поліфункціональність і вербалізована поняттєва структурованість, якнайтісніше пов'язані з усвідомленням ролі літературної мови — репрезентантки національної єдності.

Літературна мова — історично закономірна, суспільно важлива і необхідна форма існування національної мови. Такі визначальні ознаки її, як наддіалектний характер і динамічна стабільність норми, кодифікованість у словниках і граматиках, поліфункціональність і вербалізована поняттєва структурованість, якнайтісніше пов'язані з усвідомленням ролі літературної мови — репрезентантки національної єдності (І. Я. Франко).

Твердження про роль національної мови у процесах державотворення, консолідації суспільства передусім стосується феномену літературної мови. Адже саме кодифікована, розпрацьована в

усіх галузях науки, освіти, культури, виробництва, літературна мова набуває статусу реально поліфункціональної, соціально престижної, що й забезпечує виконання нею функції державотворення, консолідації нації.

Функціонування літературної мови — це простір культуротворення, а сама літературна мова — продукт національної культури, який передбачає існування освіченого суспільства, певної культурної спільноти, що послуговується літературною мовою. Потреба в єдиній літературній мові як знарядді інтелектуального розвитку суспільства виникає в конкретний історичний період, коли взаємодіють чинники економічні, політичні, світоглядні. В історії нової літературної мови це був період кінця XVIII ст.

У кінці XX ст. в Україні актуалізувалося питання державотворчої ролі української мови і пов'язане з ним питання літературного стандарту.

Поняття «літературна мова» і «літературний стандарт» синонімічні, проте друге стосується саме новітньої історії української літературної мови і некоректне щодо попередніх історичних періодів. Звертаємо увагу на відмінність дефініцій та оцінних характеристик літературної мови, пор.: а) різновид національної мови, який використовується в офіційно-діловому, науковому спілкуванні, в освіті, публіцистиці тощо і протистоїть своїми структурними ознаками територіальним та соціальним діалектам; б) мова писемно-книжна, протиставлена усній, розмовній мові; в) відшліфована, збагачена мовною практикою письменників загальнонародна мова; г) мова штучна, регламентована, яка не відбиває стихії реального спілкування в різних соціумах.

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА І МОВНА ПРАКТИКА

Ознаки норми	Мовна практика			
	Літературний стандарт		Діалекти	
	писемний	усний	територіальні	соціальні
Відповідність мовній системі	+	+	+/-	-/+
Поширеність в узусі	+	+	-	-
Культурно-історична традиція	+	+	-	-
Кодифікація	+	-/+ (орфоепія)	-	-
Естетичне сприймання	+	+	-	-

Обґрунтовуючи поняття літературної мови, Л. А. Булаховський наголошував на таких її визначальних ознаках, як писемний характер, об'єднувальні (інтеграційні) тенденції і нормативність. При цьому дослідник зауважував, що нормативність усної розмовної мови формується під впливом писемної, «проте сама стандартність, суворона нормативність писемної мови — явище переважно пізніх часів»¹. Конкретно-історичний зміст самого поняття «літературна мова» зазнає переосмислення в певні історичні періоди розвитку національної культури. Проте постійними залишаються такі її конститутивні ознаки, як літературна норма; взаємодія літературної мови з територіальними та соціальними діалектами; збереження у літературній мові певного часового зрізу попередніх традицій; співвідношення літературної мови і мови художньої літератури; вплив на літературну мову усно-розмовної практики, соціальних діалектів.

Загальновідомо, що літературна мова не тотожна мові художньої літератури. Поняття нормованої літературної мови формується в суспільстві з відповідним рівнем розвитку освіти, науки, культури. Літературна мова в своїй релевантній ознаці — наявності усталеної норми (фонологічної, лексичної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної) — прагне до стандартизації, удоманітнення, збереження традицій.

Мова художньої літератури виявляє виразну тенденцію до індивідуалізації висловлення, до пошуку таких засобів мовної виразності, які б асоціювалися з індивідуальною мовотворчістю, з мовним новаторством, з характерними ознаками творчої мовної особистості.

Нормування і кодифікація — два процеси, що знаходять відбиття в граматиках, словниках. Там зафіксовано літературну норму, що визначає особливості саме *літературної* мови як різновиду національної мови, який функціонує в офіційно-діловій, науковій, освітньо-педагогічній, інформаційній галузях і сприймається суспільством як зразкова мова. Така мова формується впродовж тривалого часу й засвідчує певний рівень освіти в суспільстві та виконання національною мовою інтегративної, об'єднувальної функції.

Для українців питання єдності нації і єдиної літературної мови гостро постало в другій половині XIX ст., а також на початку XX ст. у зв'язку з існуванням варіантів (писемно-літературних практик) української літературної мови².

¹ Булаховський. Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5-ти томах. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 1. — С. 323.

² Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. — К., 1998. — С. 124 — 150.

Інтелектуальне життя нації не можна уявити без існування виробленої, відшліфованої в процесі мовної практики літературної мови. Українські письменники, творці інтелектуальних скарбів народу відстоювали думку про потребу єдиної літературної мови. Основу такої мови бачив Іван Франко у певному типі мови, «яка на величезному просторі від Харкова до Кам'янець-Подільського виявляла таку однорідність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також «вимішаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників»¹. Письменник не міг стояти осторонь тих мовних дискусій, які розгорілися в кінці XIX — на початку XX ст. у зв'язку з існуванням на той час східноукраїнської і західноукраїнської літературно-мовних традицій. Докладаючи зусиль до формування загальноукраїнського варіанта літературної мови, І. Я. Франко «виявив у мовно-літературній суперечці демократичний, широкий підхід, ту далекоглядність, що мала на меті зрештою досягти уніфікації, звести воєдино народжуване в мовній практиці різних регіонів, а тим самим зблизити варіантні норми, якщо не подолати, то принаймні применшити відмінності культурно-етнічного характеру»².

Досліджуючи роль письменників-драматургів кінця XIX — початку XX ст. у розвитку української літературної мови, Я. В. Януш характеризує, зокрема, перекладацьку діяльність М. Старицького³. Дослідниця наводить концептуальні положення драматурга про тогочасний стан української літературної мови: «Хоча в моєму розпорядженні була мова надзвичайно багата лексично, здатна передавати бурю пристрастей і ніжну пісню кохання, але все ж це була мова широких степів і лугов, а не королівських палат, мова, чужа пишномовності придворного етикету, чужа штучній тонкості метафор та інших риторичних прикрас»⁴. Виробленню літературної мови Михайло Старицький присвятив

¹ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — К., 1982. — Т. 37. — С. 206.

² Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль: зб. статей. — К.—Івано-Франківськ, 2002. — С. 410.

³ Януш Я. В. Українські драматурги-класики кінця XIX — початку XX ст. і українська мова // Життя у слові: зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського. — К., 2011. — С. 432 — 433.

⁴ Старицький М. Передмова до перекладу трагедії «Гамлет» В. Шекспіра // Старицький М. Твори у 8 т. — К., 1965. — Т. 8: Оповідання; Статті; Листи. — С. 356.

свій талант письменника і перекладача. У листі до Івана Франка він писав: «З перших кроків самопізнання на полі народнім я загорівся душею і думкою послужить рідному слову, огранувати його, окрилити красою і дужістю, щоб воно стало здатним висловити культурну освічену річ, виспівати найтонші краси високих поезій... хотів... вивести своє слово у генеральський чин...»¹.

У другій половині XIX ст. актуальним було питання впливу конкретних діалектів на українську літературну мову. Про взаємодію народних говорів і формування літературної мови так висловлювалася в листі до Осипа Маковея Леся Українка: «...зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жодного насильства, сварки і колотнечі»².

Зауважимо, що ознака об'єднувальної, інтегративної функції української літературної мови з погляду активних процесів, що спостерігаються в літературній практиці початку XXI ст., сьогодні сприймається критично. На думку П. Ю. Гриценка, українська літературна мова «досі залишається дезінтегрованою, відчутно маркованою (насамперед у свідомості носіїв мови, аксіологічно) за ознаками:

а) територіальною (основне протиставлення мовно-культурних традицій: наддніпрянська [— підросійська — радянська] і надністрянська [— галицька з відчутними впливами австрійськими, польськими — діаспорна];

б) часовою (на еволюцію української мови XX ст. значний вплив мали зміни національних орієнтирів, які поділили цей процес на добу українізації, яку змінила антиукраїнізація, зближення з російською мовою, а згодом — нова спроба українізації на зламі XX і XXI ст.)»³.

Навряд чи можна робити висновок про дезінтегрований характер української літературної мови на підставі сприймання її усного різновиду, за яким часто можна пізнати належність мовців до певних ареалів, рідше — соціальних прошарків. Писемна мовна практика офіційно-ділового спілкування, вироблені стандарти мовної освіти, а також науковий, публіцистичний дискурси засвідчують існування єдиної літературної мови, дотримання мовцями

¹ *Старицький М.* Лист до І. Я. Франка. Початок червня 1902 р. // *Старицький М.* Твори у 8 т. — К., 1965. — Т. 8: Оповідання; Статті; Листи. — С. 636.

² *Українка Леся.* Лист до А. С. Маковея від 28 січня 1894 р. // *Українка Леся.* Зібрання творів у 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 209 — 210.

³ *Гриценко П. Ю.* «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк.* — К., 2011. — С. 248.

загальноприйнятих правил слововживання, нормативної граматики, літературної вимови тощо.

Осмишлюючи поняття літературної нормованої мови, маємо враховувати різний ступінь її віддаленості від синхронної мовної практики, причому ступінь цієї віддаленості в різні історичні періоди функціонування літературної мови неоднаковий. Певна штучність літературної мови, умовність відповідних регулятивних норм не заперечує її важливої інтегративної функції в національній культурі. На думку Г. М. Яворської, «У повоєнні роки аж до 1989 р. українська мова досягла високого ступеня нормалізації та кодифікації», але, зауважує дослідниця, «...закріплені й кодифіковані норми виявилися відірваними від живої мовної практики»¹. Останнє положення видається дискусійним: по-перше, кодифіковані норми реально функціонують у сфері освіти, переважають у державному книгодрукуванні, україномовних засобах масової інформації; по-друге, літературна мова — продукт культурної діяльності освіченого суспільства, який не тотожний живій мовній практиці. Обидва названі явища перебувають у постійній взаємодії, але ніколи не можуть урівноважитися ні щодо багатства лексики, ні щодо синонімічних, варіантних засобів висловлення, ні щодо стилістичного відтінювання висловленої думки. Варто звернути увагу на думку З. Т. Франко, висловлену нею в 60-і роки ХХ ст. про українську усну літературну мову: «Це реалізована в устах мільйонів мовців українська літературна мова як вища, відшліфована і унормована форма загальнонародної мови. Як явище конкретне, воно, однак, не є сумою індивідуальних мовлень, уніфікованих і монолітних у своїй структурі, а лише комплексом індивідуальних мовлень, диференційованих територіально, соціально, експресивно тощо»².

Досліджуючи сучасний комунікативно-стильовий комплекс усної літературної мови, розглядаючи усну мову як певну систему, С. П. Бибики стверджує: «Формування компонентів цієї системи — складний, довготривалий процес, зумовлений розширенням функцій побутових до соціальних»³.

В умовах лібералізації суспільних відносин, зростання ролі різновидів, жанрів усно-розмовного спілкування збільшується кількість варіантних засобів мовного самовираження, проте вони

¹ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. — К., 2000. — С. 157.

² Франко З. Т. Стилі усного мовлення // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. — К., 1965. — С. 165.

³ Бибики С. П. Комунікативний комплекс «усна мова»: сучасна проекція // Життя у слові: зб. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського. — К., 2011. — С. 284.

підпорядковані основній вимозі — бути зрозумілими для якомога більшого числа носіїв національної мови, виявляти належний ступінь освіченості, мовної компетентності. Мовна освіта й сучасні засоби масової інформації формують той інтегральний простір, у якому основна, визначальна роль належить нормованій літературній мові. Відхилення від правописної, орфоепічної норми, або намагання запровадити нову лексичну, синтаксичну норму все одно оцінюється в колі освічених людей як неволодіння сучасною літературною мовою, як порушення загальноприйнятої мовної норми.

Варто зауважити, що рефлексії над мовною нормою відбувалися й відбуваються завжди, оскільки функціонування норми пов'язане з категорією оцінки, мовних звичок, уподобань людини. Критичне оцінювання конкретного слововживання, вимови, пояснення історичних змін у мові залежать від актуалізації питань теорії та історії літературної мови.

Увагу сучасних дослідників привертають явища, пов'язані з існуванням варіантів української літературної мови у XIX — першій половині XX ст. Нові джерела вивчення літературної мови — художні, наукові, публіцистичні тексти — стимулюють поповнення загальномовного словника, урізноманітнення стилістичної диференціації лексики. Наприклад, вивчаючи джерела і соціокультурні чинники формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX — початку XX ст., Л. Ткач обґрунтовує розвиток і становлення на західноукраїнських землях галицько-буковинського койне кінця XIX — початку XX ст. — наддіалектного утворення, «в якому поєдналися традиції мовлення української освіченої верстви, що формувалися принаймні від кінця XVI ст., народнорозмовне мовлення у його різноманітних діалектних виявах, а також елементи новоутворюваних соціолектів, що відображали професійне розгалуження соціолем української мови»¹. Дослідниця не погоджується з тезою про діалектну основу західноукраїнського варіанта літературної мови і бачить у цьому писемно-літературному різновиді ознаки наддіалектного утворення — соціолекту освічених людей, які зберігали в своїй мовній практиці традиції давньої української мови. Фіксуючи в галицько-буковинському койне слова, які засвідчують «зв'язок сучасної української мови з тією мовою, якою на українських землях велася офіційно-ділова документація за часів Великого кня-

¹ Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. — Чернівці, 2007. — С. 355.

зівства Литовського, гетьманських канцелярій XVII — XVIII ст.», Л. Ткач як приклад наводить слово *ключ*, вживане у творах Івана Франка, Юрія Федьковича у значенні ‘декілька сіл чи хуторів, які становлять одну громаду чи маєток’¹. Авторка критикує Словник української мови в 11-ти томах, в якому не виділено цього значення, на відміну від словника за редакцією Б. Грінченка, у якому слово *ключ* із згаданим значенням зафіксоване. А втім, наведений приклад підтверджує думку про історичну змінність лексичної норми, а також про часову і просторову глибину норми², яка не може бути реалізована в тлумачному словнику сучасної української мови. Складна лексикографічна проблема полягає у визначенні міри фіксування в сучасному словнику тих лексичних одиниць, які пов’язані з назвами історичних реалій, тобто уведення до реєстру історизмів, застарілої лексики як фактів історії літературної мови.

Кодифікація лексичної норми у нормативному словнику відбиває характер сучасної мовної практики і не може охоплювати лексикон певних історичних зрізів української літературної мови. Критикуючи радянську лексикографічну й редакторську практику «недопущення небажаних, «галицьких» слів до текстів періодичних видань та книжок, що їх видавали в радянській Україні», Л. Ткач вважає, що через цю практику «такі слова поступово ставали чужими для мовної свідомості нових поколінь українців»³. Наведене твердження суперечить основному принципові створення нормативного словника: словник лише кодифікує наявну літературну норму, що усталилася в мовному вжитку, а не робить нормативним те чи інше конкретне слововживання. Сама фіксація слова в словнику не переводить його в розряд загальноживаного, особливо тоді, коли йдеться про назву зниклої реалії.

У зв’язку з урізноманітненням літературно-писемних джерел, що належать до різних часових зрізів літературної мови, спираючись на теорію літературних мов, маємо розрізняти широкий і вузький зміст поняття «сучасна літературна мова». В означенні сучасна мова наголошено на часовій характеристиці мови; йдеться про мову в певних історичних межах. Які це межі? Візьмімо для прикладу Словник української мови в одинадцяти томах, або будь-який підручник, посібник із сучасної мови, які використовуються в навчальних закладах, де, до речі, викладають і спеціальний курс

¹ Ткач Л. Зазнач. праця. — С. 128.

² Срмоленко С. Я. Часова і просторова глибина норми // Вісник Луганського держ. ун-ту ім. Т. Шевченка. — Луганськ: Альма-матер, 2001. — №3. — С. 29 — 34.

³ Ткач Л. Зазнач. праця. — С. 356 — 357.

сучасної літературної мови. Система мови, описана в згаданих джерелах, постає в ілюстративному матеріалі, що охоплює період XIX — XX ст., тобто маємо справу, за усталеною в історії літературної мови термінологією, з новою літературною мовою, умовним відліком якої є мовотворчість Івана Котляревського.

Від Івана Котляревського і до кінця XX ст. українська мова зберігає ті характерні ознаки літературного стандарту, які, поперше, вирізняють її з-поміж інших літературних мов, по-друге, відрізняють саме цей часовий відтинок (понад два століття!) від попередніх століть писемно-літературної практики. Такий тривалий історичний період спричиняється до неоднозначного трактування мовно-художньої практики Івана Котляревського. Наприклад, академік Юрій Шевельов, протиставляючи мову творів Тараса Шевченка мові «Енеїди» Івана Котляревського, пише: «У тому сенсі, як ми тепер говоримо про українську мову, «Енеїда» не була написана українською мовою. Якщо вживати сучасної термінології, вона була написана суржи́ком. Коли Шевченко яких шість років пізніше охрестив «Енеїду» «сміховиною на московський шталт», він міг стосувати це і до жанрових особливостей поеми і до її мови. 1861 р. Панько Куліш поставив виразні крапки над *i*. У його оцінці Котляревський був винен у спотворенні українського життя, а «українське слово він перековерзує» («Чого стоїть Шевченко яко поет народній»). Слова суржик ще не було в його лексиконі. Але під Кулішевим «перековерзуванням» ховається той самий зміст, який ми тепер називаємо суржи́ком»¹.

В оцінці Юрієм Шевельовим мови Івана Котляревського помічаємо перенесення структурних (насамперед лексичних) ознак сучасної української літературної мови на минулий історичний період, коли відбувалося становлення нової української літературної мови. Очевидно, по-різному сприймали сучасники мову Івана Котляревського. Оцінка і Паньком Кулішем, і Тарасом Шевченком «Енеїди» залежала від інших естетичних настанов письменників, які жили в іншу епоху й усвідомлювали інші шляхи розвитку української літератури. Але незаперечним є той факт, що українська мова творів Івана Котляревського привернула увагу читачів до нових тем, життєвих ситуацій, причому не лише побутових, а й глибоко ментальних, духовних (у підтексті «Енеїди» прочитуються наслідки історичних подій, які змінили

¹ Шевельов Ю. Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» // Світи Тараса Шевченка: зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. — Нью-Йорк, 1991. — С. 6.

становище козацької держави в Європі). Завуальована ідея української мови («*но тільки щоб троянське плем'я удержало на вічне врем'я імення, мову, віру, вид*»), напевно, прочитувалася сучасниками Івана Котляревського, і зміст подібних афористичних висловів був для читачів важливіший, ніж використання автором старослов'янізму *врем'я*, що широко вживався в старій українській мові XIV — XVII ст., але був кодифікований не в українській, а в російській літературній мові. Отже, явище історії української літературної мови некоректно оцінювати з погляду сучасної літературної норми.

Крім часового виміру літературна мова має й просторовий вимір, що відбито, наприклад, у стилістичних ремарках, застосованих у тлумачних, перекладних словниках, а також у відповідних уточненнях до деяких слів (уточнення стосуються функціонально об'єднаних слів, уживаних у мовній практиці письменників).

Якщо розглядати ілюстративний матеріал словників і підручників сучасної літературної мови з погляду його «сучасності» для нинішнього мовця, то маємо зауважити, що фонетика, морфологія, словотвір, синтаксис виявляються найстійкішими, найбільш стабільними, тоді як лексика насамперед реагує на суспільні зміни, відбиваючи невпинний плин життя. Отже, поділ слів на активну і пасивну лексику є особливо важливим, суттєвим для характеристики конкретного часового зрізу літературної мови. Оскільки літературна мова обслуговує різні сфери освіти, науки, культури, державного управління, то її лексичний склад становить відкриту систему: жоден словник одночасно не може охопити всі галузі людського пізнання; тому й існують як окремі відгалуження сучасної мови спеціальні мови різних галузей знань, спеціальні термінологічні словники, що концептуалізують, систематизують ці знання.

Суттєвий складник літературної мови — термінологія. Термінологічні назви входять у наш побут, щоденну мовну практику. Щоправда, їхнє загальнозживане значення відрізняється від спеціального, наукового, але це не заважає людям послуговуватися в спілкуванні назвами, що мають термінологічний зміст. Вони звичні в найширшому мовокористуванні, причому часто набувають переносного значення.

Сучасна літературна мова як соціально важлива форма існування національної мови, її суспільно визнаний різновид не може бути відмежована від свого народнорозмовного джерела, від територіальних та соціальних різновидів національної мови. Якщо в широкому розумінні сучасна літературна мова — це мова від Івана Котляревського до наших днів, що фактично підтверджу-

ють нормативні словники, навчальна філологічна література, то у вузькому розумінні поняття «сучасна літературна мова» об'єднує комунікативну практику трьох поколінь. Це період одночасного життя старшого, середнього й молодшого поколінь. Мова молоді завжди відрізняється від мови старших людей, проте врівноважує цю різницю комунікативна активність середнього покоління, що й визначає характер норм сучасної літературної мови.

Невпинний плин мовної ріки віддзеркалює постійні зміни в житті суспільства. В часи великих соціальних зрушень, зміни соціально-культурних орієнтирів еволюція мови помітна й на значно менших часових відтинках. Тому й кажемо про сучасну літературну мову як про мовну практику останніх 10 — 15 років.

На тлі часових і просторових (територіальних) відмінностей української мови помітні диференційні ознаки літературного стандарту. Крім об'єктивних параметрів, що характеризують літературну мову, фіксуємо зміни в науково-оцінній термінології, спричинені поглибленням наукових рефлексій над літературною мовою. Так, за останні півстоліття спостерігаємо заміну деяких лінгвістичних термінів: до 50-х рр. XX ст. українські лінгвісти послуговувалися поняттям «полтавсько-київський діалект», коли йшлося про основу нової української літературної мови. Його заступило інше поняття — «середньонадніпрянські говори». Ця зміна не випадкова, і пов'язана вона з усвідомленням ширшої, інтеграційної основи сучасної літературної мови, з тим фактом, що норми сучасної мови ґрунтуються на взаємодії усіх діалектів і відбивають активні інтеграційні процеси в організмі національної мови та в її літературному стандарті.

ОЗНАКИ РІЗНОВИДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Різновиди мови	Диференційні ознаки						Форма реалізації	
	Норма	Кодифікація	Соціальна престижність	Естетичність	Поліфункціональність	Багатопопнятівість	усна	писемна
Літературна мова	+	+	+	+	+	+	+	+
Мова фольклору	+	-/+	-/+	+	-	-	+	+
Територіальні діалекти	+	-	-	-	-	-	+	-
Соціальні діалекти	+	+/-	+/-	-	-	-	+	+

У теорії літературних мов традиційно дискутується питання складної взаємодії (протиставлення) літературної мови і діалектів. У кожній національній мові таке протиставлення реалізується по-своєму, тобто залежить від історичних, соціально-економічних, об'єднувальних процесів. Державний чинник на певному етапі розвитку суспільства має вирішальне значення. Однак, скажімо, приклад Італії щодо статусу літературної мови і статусу діалектів свідчить про те, що шлях утвердження загальноприйнятого для всієї країни мовного стандарту досить складний. Суперництво між такими центрами літературного руху і мовної еволюції, як Флоренція, Тоскана, Рим, не сприяло поширенню єдиної літературної мови по всій Італії. Авторитет письменника, так само як і орієнтація на діалект столиці не завжди виконували роль чинника консолідації.

Пор. думку Л. А. Булаховського: «Літературних мов з цілком чистою діалектною основою, тобто таких, які виникли б повністю на мовній базі лише певного центру і не виявляли б тенденцій до вбирання в себе особливостей інших говірок, взагалі кажучи, нема»¹ Дослідник наголошує, що перед письмовою фіксацією мови обов'язковим фактором була спільна усна мова, коїне, зумовлене інтенсивністю і характером спілкування тих, хто з походження належить до різних діалектів.

Інтеграційні процеси в динамічній системі лексичної норми сучасної української мови увиразнилися в другій половині ХХ ст. Це можна спостерігати на лексикографічній практиці, культуромовних рекомендаціях, у яких олітературнювання двох народнорозмовних стихій відбувається через стилістичну оцінку відповідних лексичних варіантів (пор. *чинити* — *діяти*, *курити* — *палити*, *одержувати* — *отримувати*, *чекати* — *ждати*, *лічити* — *рахувати*, *скаржитися* — *жалітися* і под.). З погляду діалектних джерел слова і граматичні форми на зразок *совісті* — *совісти*, *в хату* — *до хати*, *від рук* — *од рук* тощо сприймаються як свої або чужі для мовців, а з погляду народнорозмовної основи літературної мови, а також у контексті лексико-граматичних ознак національної мови вони виявляються специфічно українськими, тобто становлять характеристичну рису української мови в її об'ємному просторово-часовому вимірі.

Осмислення поняття літературної мови в сучасних умовах суспільної комунікації зумовлює пошуки релевантних ознак цього поняття. Про три складові частини української літературної мови

¹ Булаховський Л. А. Значч. праця. — С. 335.

міркує Д. Х. Баранник, застосовуючи при цьому етнохарактеристичний аспект, тобто виявлення таких ознак, які вирізняють українську мову серед інших національних мов¹. У структурно-функціональній системі української національної мови дослідник виділяє генетично-субстратний, етномовний та інтермовний структурно-функціональні масиви національної літературної мови. Генетично-субстратний масив, як стрижневий, забезпечує матеріалізацію двох інших масивів — етномовного та інтермовного. До етномовного масиву Д. Х. Баранник зараховує сукупність мовних знаків (загальних і власних назв), пов'язаних із народними традиціями, звичаями, серед них — специфічно українські слова, ономастичний простір України, а також фразеологію народного та літературного походження, формули українського мовного етикету, характеристичні граматичні форми. Інтермовний масив становлять інтернаціональна лексика, фразеологія міжмовного поширення, крилаті вислови, що походять із тексту Біблії і з творів світової літератури. Цей масив актуалізується у зв'язку з сучасними процесами глобалізації, що отримують неоднозначну оцінку дослідників. Очевидно, глобалізаційні процеси зумовлюють посилення уваги до етномовного масиву, який «зорієнтований на звичаї, побут, етнічну окремішність і менталітет носія мови»².

Оцінка шляхів поповнення словника сучасної літературної мови торкається питання самоідентифікації українців, визначення особливостей національного світосприймання. Цікаві міркування про збагачення словника висловлював Л. А. Булаховський: «Збагачення мови новими словами — одна з важливих рис її розвитку, і в цьому напрямку справді йде розвиток літературних мов. Але безперечною помилкою було б ...намагатися за всяку ціну збільшувати це багатство приробиванням всього, що в цьому відношенні дають різні діалекти, з тим щоб зараз же пустити це в літературний обіг»³. На думку вченого, штучно збільшувати словник, створювати термінологію за відсутності відповідних галузей знань, тобто вигадувати терміни, не культивовані в мовному житті, — така практика «живою і корисною не буде»⁴.

Важлива диференційна ознака літературної мови — її суспільна багатofункціональність, що детермінує внутрішньоструктур-

¹ Баранник Д. Х. Три складові частини літературної мови (етнохарактеристичний аспект) // Лінгвістика. зб. наук. праць. / Укл.: В. Д. Ужченко (наук. редактор) та ін. — Лу- ганськ: Альма-матер, 2003. — Вип. 1. — С. 30 — 36.

² Там само. — С. 32.

³ Булаховський Л. А. Знач. праця. — С. 466.

⁴ Там само. — С. 466.

ну, політематичну й комунікативно-прагматичну стильову різноманітність мови. Інформаційна повнота літературної мови, варіювання різних тем у функціональних стилях робить її знаряддям безмежної пізнавальної діяльності людини, забезпечує вербалізацію національної когнітосфери і є надійною основою креативної діяльності мовних особистостей. Політематичність літературної мови характерна для кожного історичного зрізу цієї мови. Вона зумовлює багатство словника, є показником історичного розвитку мови.

Завдяки писемній формі літературна мова виконує функцію ефективного засобу зберігання й примноження інтелектуальних надбань нації, здійснення активного міжкультурного інформаційного обміну й міжнародних зв'язків. Характерні ознаки літературної мови як суспільного явища: а) повнота/неповнота соціальної парадигми; б) стабільність літературних норм; в) постійна взаємодія з іншими різновидами національної мови — територіальними й соціальними діалектами — детерміновані не лише державним чи бездержавним статусом нації, а й національно-мовною свідомістю, етнокультурними традиціями.

На початку ХХ ст. Михайло Грушевський писав: «В теперішніх часах, коли не стало старих універсальних культурних мов, і кожна народність на своїй мові старається розвинути культурну роботу, потрібну для задоволення своїх культурних потреб, і на своїй мові мати весь культурний запас, потрібний для життя й розвою суспільності, — ця культура мови стає питанням життя і смерті, «бути чи не бути» національного існування»¹.

Звертаємо увагу, що для Михайла Грушевського на початку ХХ ст., у період здобування прав української мови як мови університетської освіти звичним було словосполучення *культура мови*, значення якого цілком відмінне від сучасного слововжитку, а саме: «використання національної мови в усіх суспільних сферах життя, зокрема в сфері освіти, культури». Іншими словами, йшлося про повноту соціальної парадигми, що властива саме літературній мові як різновиду національної мови.

Культивування літературного стандарту з характерною для нього динамічно-стабільною нормою виявляє інтегративну роль літературної мови в житті суспільства, забезпечує високий рівень освіти, науки, культури.

¹ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вісник. — 1907 (січень — март). — Т. XXXVII. — С. 216.

1.2. Критерії літературної норми

Розрізнення зовнішніх і внутрішніх критеріїв літературної норми ґрунтується на врахуванні екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників формування літературного стандарту. До зовнішніх критеріїв належать культурно-історичний, критерій мовної традиції, поширеності (статистичний критерій), критерій загально визнаних зразків (естетичний) як у художньому функціональному стилі, так і в стилі засобів масової інформації (публіцистичному). Сучасна літературна норма має гетерогенний характер. Критерії становлення і функціонування норми пов'язані з принципами консерватизму (пор. явище пуризму), ліберального ставлення до норми, а також з реаліями неоднозначного ставлення до літературного стандарту та його норми.

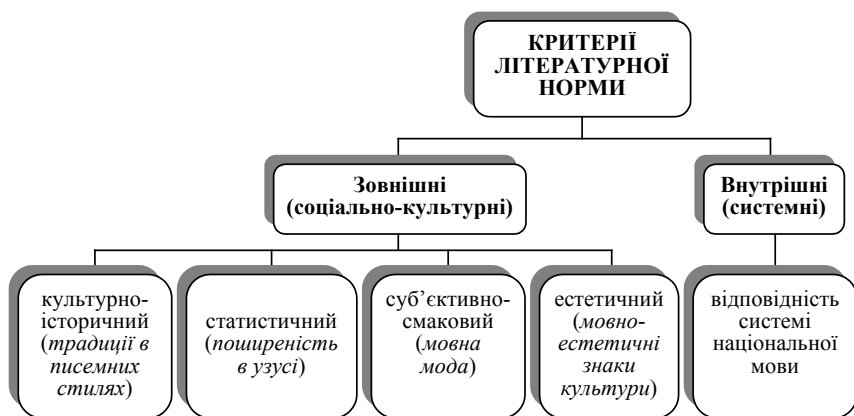
У функціонуванні літературного стандарту помітна різниця між виявом рівневих норм: фонетичних, лексичних, граматичних і стилістичних.

Постійна конститутивна ознака літературної мови — літературна норма. Завдяки нормі літературна мова виконує функцію загальноприйнятого в певній національній культурі спілкування в усіх сферах суспільного життя.

Критерій загальноприйнятості, або традиційності, належить до зовнішніх, позамовних критеріїв літературної норми. Він детермінований потребою суспільства мати спільний засіб порозуміння, засіб встановлення контактів, збереження й передавання інформації, розвитку думки в усіх сферах пізнання. Цьому сприяють суспільно-економічні умови об'єднання нації, окреслення території, на якій відбувається консолідація. Власне, цей зовнішній критерій об'єднує виокремлені дослідниками: а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загально визнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників¹. До зовнішніх критеріїв літературної норми зараховуємо й естетичний критерій, співвідносний із художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації. Неважко помітити, що в зовнішніх критеріях превалує компонент оцінки, оскільки поняття визнаних зразків, мовної традиції містить обов'язковий аксіологічний зміст.

¹ Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 100.

Внутрішні критерії літературної норми — її відповідність системі, структурній організації мови, зумовленість внутрішньомовними законами розвитку. Найближчий до критерію відповідності мовній системі формально-логічний критерій¹, однак через специфіку дії мовних законів його застосування не позбавлене елементів суб'єктивної оцінки. Отже, між зовнішніми і внутрішніми критеріями літературної норми немає неперехідної межі. Вони взаємодіють між собою, і в різні періоди функціонування літературної мови одні з цих критеріїв актуалізуються, набувають першорядного значення, інші — відходять на другий план.

Об'єктивний характер літературної норми ґрунтується на системних ознаках української національної мови, що вирізняють українську мову з-поміж інших споріднених мов, а також характеризують її в різні історичні періоди. Кожне із конкретних явищ літературної норми має свою історію утвердження в мовній практиці, історію кодифікації. Наприклад, у 60-ті роки ХХ ст. у словниках української мови кодифіковано закінчення *-у/-ю* у родовому відмінку однини для іменників чоловічого роду — назв спортивних ігор, назв танців на зразок *футболу, вальсу*. До зазначеного періоду словники кодифікували написання відповідних назв у родовому відмінку однини із закінченням *-а/-я*. Критерієм зміни орфографічної норми була поширена мовна практика, що відбивала внутрішні закони розвитку граматичної будови української мови.

Суспільно-історичні умови формування української нації, яка тривалий час існувала в кордонах різних держав, вплинули

¹ Пилинський М. М. Знач. праця. — С. 100 — 103.

на використання українцями відмінних мовно-літературних практик, зокрема західноукраїнського і наддніпрянського варіантів української літературної мови. Кожному з цих варіантів властиві особливості слововживання, граматичної будови, пов'язані з відбиттям діалектних джерел та міжмовних контактів, а також із застосуванням відмінної графічної системи відтворення усної мови.

Спричинені суспільно-історичними умовами різновиди української літературної мови нейтралізувалися в Україні після 40-их років ХХ ст. в умовах запровадження шкільної та вищої освіти, наукового вивчення української мови в її функціональних різновидах. Кодифікаційна діяльність освітніх та наукових закладів сприяла виробленню й усталенню літературної норми, яка відійшла від територіальної прив'язаності початків формування літературної мови й утверджувалася як гетерогенний феномен.

Варто наголосити, що літературна норма в усіх сучасних розвинених національних мовах має гетерогенний характер, що спричинено зменшенням впливу територіального критерію формування літературної норми й актуалізацією культурно-історичного, традиційного критерію, а також зростанням ролі міжмовного контактування в інформаційну добу. Гетерогенність сучасної літературної норми простежується на всіх рівнях мовної структури, однак найпоказовіша вона на лексичному рівні, коли в мові побутують рівноправні варіанти на зразок *поїзд — потяг, відтермінувати поїздки — перенести візит, уряд — Кабінет міністрів, роздуми — розмисли*. За кожним із варіантних слововживань стоїть певна мовна традиція, зв'язок із конкретним народнорозмовним джерелом (усно-розмовною практикою), з різними тенденціями писемно-книжного спілкування. Наявність варіантів передбачає можливість вибору й водночас його обґрунтування в сучасній кодифікаційній діяльності.

Вибірковість — характерна ознака літературної норми. Часто мовець має вибирати між формами, зворотами давнішими й сучасними, більш поширеними й призначеними для вжитку в спеціальній літературі. На вибір варіанта впливає освіта, загальний культурний рівень мовця, його ставлення до мови взагалі. Неабиякий вплив має мовний смак, дія мовної моди. Джерело виникнення варіантів — територіальні діалекти, міжмовні контакти, співіснування мовних засобів, які належать до різних часових зрізів літературної мови, індивідуальні уподобання мовців, їхні мовні смаки щодо вибору варіантної форми — фонетичної, графічної, чи конкретного слововживання.

У добу демократизації сучасного життя дослідники слов'янських літературних мов фіксують зміну нормативно-стилістичної свідомості носіїв мови. Так, польський лінгвіст Станіслав Гайда пов'язує таку зміну з гібридизацією стилів та діалектів, комерціалізацією культури і технологізацією спілкування¹. Ці процеси впливають на критерії формування реєстрів загальномовних словників, на використання стилістичних ремарок у нормативних лексикографічних працях. За традиційними ремарками на зразок *книжне, розмовне, просторічне, діалектне, жаргонне, спеціальне* тощо постає виразна соціальна характеристика слова, вказівка на його побутування в певному соціальному середовищі. Врахування соціального критерію функціонування літературної мови та її норми передбачає диференційний підхід до створення описових праць про сучасні літературні мови й вибір загальноприйнятого стандарту для кожної мови.

У ставленні до літературної норми простежуються різні тенденції: усвідомлення її *обов'язковості* на тлі сучасних процесів розхитування норми; *ліберальне ставлення* до новацій у сфері літературної норми; *хаотичне використання* мовних правил, яке може бути свідомим порушенням мовної норми як засіб епатажності, привертання уваги до висловленого, і *неусвідомлене порушення літературної норми, тобто незнання цієї норми*. Перша тенденція певною мірою пов'язана з консерватизмом у ставленні до норми, зокрема, з пуризмом, коли, наприклад, замість іншомовних запозичень пропонуються засоби вираження, створені на основі структурних ресурсів власної мови. Друга тенденція означає ліберальне ставлення до потоку іншомовних запозичень, прийняття новацій, які пропонує мовна практика як варіанти вже усталеної норми. Третя тенденція засвідчує стан хаосу в мовокоористуванні, надто коли враховувати функціонування текстів в Інтернеті, причому як оригінальних, так і перекладних.

Якщо дискусії кінця XIX — початку XX ст. щодо критеріїв літературної норми стосувалися вибору варіантних засобів української літературної мови і мали в своїй основі критерій зрозумілості, звичності насамперед лексичних номінацій, мовних зворотів, зокрема властивих західноукраїнському варіантові літературної мови, для найбільшого загалу мовців Наддніпрянщини, то правописні дискусії 90-х років XX ст. та початку XXI ст. загострили увагу на кодифікації орфоепічної та орфографічної норм, зокрема до відтворення українською мовою іншомовних запозичень (загальних і власних назв).

¹ Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych polaków. — Wrocław, 1999.

На початку ХХІ ст. спостерігаємо різнобій, хитання в графічному оформленні численних англомовних запозичень. Це лексика широкого використання в усіх сферах культури, на якій позначаються процеси глобалізації. Критерії її нормування суперечливі, оскільки базуються на різних принципах: відтворення написання чи звучання запозиченої назви, відтворення на письмі звучання окремих звуків, яким відповідає певна літера в українській мові. Останній принцип застосовано в чинному українському правописі, і він становить традиційний підхід до правопису іншомовних назв. Проте в сучасній мовній практиці спостерігаємо порушення цієї традиції: динаміка входження іншомовної назви змінюється. Превалують англійські запозичення в цілісному звуковому відтворенні слів, а не окремих звуків. Крім того, визнаючи джерело іншомовного походження слова, не можемо нехтувати й конкретним шляхом, яким це слово приходить у сучасну українську мову. Йдеться про значну кількісну перевагу в Україні російськомовних джерел засобів масової комунікації, які впливають на характер англомовних і взагалі іншомовних запозичень. Тому запровадження варіантних написань на зразок *хакер* — *гакер* навряд чи закінчиться усталенням, кодифікацією написання *гакер*, як це передбачає формально-логічний критерій установлення мовної орфоепічної й орфографічної норми.

Літературна норма реалізується як комплекс фонетичних, лексичних, лексико-словотвірних, граматичних ознак, у зв'язку з чим розрізняють фонетичні, лексичні, граматичні, словотвірні норми, тобто на кожному мовно-структурному рівні літературну норму репрезентують конкретні мовні засоби. Отже, рівневий підхід до літературної норми, зручність систематики конкретних мовних одиниць зумовлює використання в лінгвістичній практиці множинної форми іменника *норми*.

Розрізняють період становлення літературної норми та її функціонування впродовж певних історичних періодів розвитку літературної мови. Нормована літературна мова забезпечує ефективність суспільної комунікації насамперед у писемній формі спілкування, проте постійна взаємодія усного і писемного різновидів мови зумовлює характерну динаміку літературної норми.

У суспільстві встановлюється, за О. О. Потєбнею, певна доцільність, чуття мови, її норми. Норму мови відчують, але її і фіксують. Наприклад, у словниках 90-х років ХХ ст. зафіксована зміна семантики слів *нація*, *національний*, зокрема виділено лексико-семантичні варіанти 'державна', 'державний'. Зміна семантики зазначених слів відбулася під впливом зовнішніх обставин — глобалі-

зайтих процесів у світі і відповідно у масовій свідомості людей. Переструктурування семантики слів *нація, національний* спричинилося до зміни семантики слів *етнос, етнічний*: у сучасному слововживанні словосполучення на зразок *етнічні ознаки* часто ототожнюється із значення словосполучення *національні ознаки*. Спричинені зовнішніми, глобалізаційними процесами зміни в семантиці названих слів торкаються внутрішньої динаміки лексичної норми.

Літературна мова — соціально престижний різновид національної мови з динамічно стабільною літературною нормою. У мовному узусі через взаємодію екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників формується мовна норма як зразок взірцевої, еталонної мовної норми. Першою комунікативною ознакою такої нормованої мови є її загальнозрозумілість, загальноприйнятність, аксіологічна сутність для мовців незалежно від їх територіальної приналежності і від сфер, у яких здійснюється мовне спілкування. Крім критерію територіального поширення літературній нормі властивий критерій високого ступеня естетизації через освячення її в мові художньої літератури.

Слововживання відомих письменників, майстрів слова, становить основу формування літературної мови з її кодифікованою літературною нормою. Тому найповніші національні лексикони як джерела кодифікації літературної норми орієнтуються на мовну практику письменників. Саме в мові художньої літератури відбуваються активні процеси взаємодії літературної мови і мови діалектів. Загальномовний словник через стилістичні ремарки засвідчує входження діалектної лексики у мовний узус. Ремарки мають досить гнучкий, динамічний характер у зв'язку з розширенням сфер функціонування літературної мови.

Зростання суспільної ваги усного слова спричиняється до активізації варіантів, отже, до певного розхитування стабільної літературної норми. Сучасні культуромовні праці як механізм утвердження української літературної мови засвідчують велику кількість рекомендацій, у яких відбиваються тенденції існування сильної і слабкої літературної норми. Суперечність, яка існує між прескриптивною і дескриптивною нормою, збільшує кількість відхилень від пропонованих граматики і словниками норм.

Наприклад, сучасна усталена лексична сполучуваність і контекст допомагають вибрати словосполучення з термінологічним змістом *прозовий твір*, тобто 'твір, написаний прозою, прозовою мовою'. Але в 11-томному Словнику української мови зафіксовано з таким значенням також словосполучення з прикметником *прозаїчний*. Укладачі словника спиралися на факти Лексичної

картотеки Інституту української мови НАН України. У текстах письменників XIX ст. побутували вислови на зразок *прозаїчні твори, прозаїчні романи, прозаїчний переклад*, наприклад: *Любима [сьогодні ми б написали — улюблена — С. Я.] форма, в яку Франко одягає свої прозаїчні твори, — це короткі оповідання* (М. Коцюбинський); *Я навіть і прозаїчні романи та повісті в кількох частинах рідко люблю* (Леся Українка). У мовній практиці письменників побутовув цей прикметник і в іншому, переносному значенні ‘одноманітний, звичайний, буденний’, пор. контекст: *Вона ввійшла в покої, ізнов її обхопило прозаїчне, буденне життя* (І. Нечуй-Левицький). І Словник, і Картотека відбивають широку сполучуваність прикметника *прозаїчний* з іменниками різної семантики: *прозаїчна зовнішність, прозаїчний базар, прозаїчні пахощі борщу, прозаїчна посада, прозаїчні подробиці, прозаїчні побажання*.

Зафіксоване поодиноке вживання в переносному значенні слова *прозовий* (*прозова суть* — у тексті Андрія Малишка) свідчить про ненормативність такого слововживання. Отже, можна стверджувати, що розподібнення значень двох прикметників *прозовий* і *прозаїчний* почалося в XIX ст. і завершилося в XX ст. У лексичній нормі сучасної української літературної мови це два різні слова, і з погляду принципів кодифікації літературної норми використання в словнику формули відсилання не зовсім коректне: *прозовий* те саме, що *прозаїчний* (СУМ, VIII, 184). Таке відсилання мотивоване, очевидно, магією слова класичної літератури. Насправді словник зафіксував не сучасну літературну норму, а факт історії літературної мови, явище формування й усталення в сучасній літературній мові значення слова *прозовий*.

Динамічну стабільність літературної норми простежуємо на прикладі функціонування в сучасній літературній мові прийменників **від** і **од**, префіксальних утворень із префіксами **від-** і **од-**, кваліфікації цих форм у граматиках і відбиття граматичної, словотвірної, відповідно й орфографічної норми у словниках¹. У сучасних граматиках як основний варіант подано форму з **від-**, а в дужках чи через дефіс — форму з **од-**. Показове вживання прийменника **од** і слів із префіксом **од-** у текстах Тараса Шевченка. Із префіксом **від-** у словнику Тараса Шевченка зафіксовано лише 5 слів: *відкіля, відсіль, відтіля, відтіль, відціля*².

¹ Єрмоленко С. Я. Слова з префіксами *від-/од-* — фонетичні варіанти чи синоніми? // Акцентологія. Етимологія. Семантика: зб. наук. праць. [До 75-річчя акад. НАН України В. Г. Скіяренка]. — К.: Наук. думка, 2012. — С. 601 — 612.

² Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: у 4-х тт. / ред. й упоряд. О. Ільницького, Ю. Гавриша. — Торонто, 2001. — Т. 1. — С. 236.

Тенденція щодо співвіднесення слів із префіксами **від-** і **од-** у Словнику П. Білецького-Носенка (сучасника Т. Шевченка) і в слововживанні Т. Шевченка однакова. Зауважимо, що П. Білецький-Носенко укладав словник тоді, коли вже з'явився «Кобзар» Т. Шевченка. Жодного прийменника *від* у поетичних творах Шевченка немає, тоді як прийменник *од* зафіксовано 100 разів¹, причому вживається він незалежно від звукового оточення, пор.: *Все од Бога; І од палат та до тюрми..; Заступіте Од рук неситих.* Нормою для поетичної мови Т. Шевченка було слововживання на зразок: *одбувати, одвела, одвернувся, одвести, одволали, оддавали, оддзвонили, оддячила, одпочити, одступає, одцурались, одчинити, одходжають, одпустити.* Такі дієслова, як *оддавати* (42 слововживання), *одпочити* (40 слововживань), зафіксовані в різних особових і часових формах, належать до часто вживаних і відповідно створюють завдяки префіксальній формі з початковим голосним **од-** особливе звукове наповнення віршового рядка, коли відбувається збіг не лише голосних звуків, а й однакових голосних звуків, пор.: *Дуби з діброви, мов дива/ У поле тихо одходжають; Сина Івана молодого/ Оддали в солдати; Єдину надію! в військо оддають!; Уже й «Достойно» оддзвонили; А серденько одпочине; Радіють люде, що одпочинуть.*

Перевага названих лексично-словотвірних форм характерна для української писемно-літературної практики 40 — 60-х років ХІХ ст., про що свідчить слововживання Т. Шевченка, а також кодифікація відповідної граматичної, словотвірної норми у Словнику П. Білецького-Носенка,

Характерною часовою і кількісно-якісною межею у репрезентації лексичних префіксальних варіантів із **від-/од-** була лексикографічна практика початку ХХ ст., зокрема Словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка. У реєстрі цього словника подано як одне гасло дві форми прийменника **від**, **од**, значну кількість префіксальних утворень із префіксом **від-** і значно меншу кількість слів із префіксом **од-**. Реєстрові слова із префіксом **від-** (переважно дієслова, а також віддієслівні іменники, прислівники) крім російського відповідника супроводжуються ілюстраціями — реченнями з мови фольклорно-етнографічних записів, художньої літератури, а також змодельованими автором (редактором) типовими висловлюваннями, у яких вживається реєстрове слово із префіксом **від-**. Не до всіх дієслів та віддієслівних утворень із префіксом **від-** подано ілюстрації. Немає, скажімо, прикладів біля слів *відгадка, від-*

¹ Там само. — С. 1224 — 1226.

зук. Серед ілюстративного матеріалу спостерігаємо широке вживання слів із префіксом **од-**, що має підтвердити варіантність, паралельне вживання префіксальних форм. Наприклад, слово *відсіч* проілюстровано прикладом із твору П. Куліша «Чорна рада»: *Давали таки добру одсіч харцизякам*. Дієслово *відгадувати*, *відгадати* проілюстровано прикладами, в яких два слововживання з префіксом **од-** і одне слововживання з префіксом **від-**.

Словник української мови тлумачного типу в 11-ти томах (1970 — 1980 рр.)¹ продовжує характерну для Словника за редакцією Бориса Грінченка практику відсилання слів із префіксом **од-** на форми з префіксом **від-**. У словникових гаслах на **від-** використовується ілюстративний матеріал із префіксальними утвореннями на **од-**. Така практика ілюстрування реестрового слова з префіксом **від-**, очевидно, має засвідчувати, що слова з **від-** і **од-** фонетичними варіантами, тобто тотожними за лексичним значенням і за стилістичною семантикою. Однак історія лексикографічного опрацювання таких утворень виявляє цікаві факти історії української літературної мови, норми якої формувалися під впливом діалектів і стильових норм української мови.

Префіксальні форми слів із **од-** характерні переважно для художнього стилю XIX ст. пор. *луна одбивалась, одвоював од нас оті землі* (І. Нечуй-Левицький), *одбиток в дзеркалі* (Леся Українка), *одв'яжуть чужий човен* (М. Коцюбинський), *одвідувать* (Л. Глібов), *одвадити* (С. Васильченко). До дієслова *відв'язуватися* подано 8 ілюстрацій, у яких лише 2 форми з префіксом **від-**, а решта 6 — з **од-**. До дієприкметника *відвиклий* подано 3 приклади, з яких 2 мають форму з **од-**.

Відвернути, відвертати — в ілюстраціях переважає *одвернути, одвертати* (Ганна Барвінок, Панас Мирний, Леся Українка, І. Микитенко). До поширеного слововживання *відвідувачка* з посиленням на текст М. Руденка паралельно наведено форму *одвідувачка* (Ю. Яновський).

Для стильової норми художнього стилю, причому не лише XIX ст., а й сучасного, показове використання паралельних префіксальних утворень. За слововживаннями з **од-** можна пізнати народнорозмовне джерело ідіостилу письменника, відбите в модельованих художніх діалогах. Якщо в художній прозі префіксальні форми з **од-** забарвлені колоритом розмовності й стилізують невимушеність, природність прямої мови, стилізованої авторської мови, то в поезії, яка активно послуговується можливостями звукової

¹ Далі — СУМ, I.

гри словом, такі форми, зокрема й у поєднанні їх із варіантними наголошуваннями, надають особливої повноти звучання текстів і можуть кваліфікуватися як поетизми, пор. використання фонетичного варіанта *одійде* у поезії М. Вінграновського «Елегія»:

*Одійде́, і вишневі літа одійду́ть,
Одійде́ і пора — і моя, і твоя одійде́,
Не одійде́ ріка, що веде нашу пам'ять,
вона не одійде́ —
Білий цвіт поколінь
на плечі, на щоці, на устах...*

Отже, розмовність і поетичність — два відтінки стилістичної семантики, притаманної варіантним утворенням із префіксом **од-**, а також варіантному співвідносному прийменнику. Варто наголосити, що розмовність і поетичність слова залежать не лише від уживаного префікса, а й від поєднання його з коренем відповідної семантики, тобто від загального значення слова. Пор. стилістичну ремарку *розм.* біля переносно вживаного дієслова *відтарабанити* (у музичній школі, на роботі), стилістичну ремарку *фам.* біля дієслова *відбухати* (котеджі).

Загальнолітературна норма, що засвідчує паралельне вживання префіксальних форм з **від-** та **од-**, виявляється динамічною, історично диференційованою: ХІХ ст., в якому провідну роль для становлення норми виконував художній стиль, репрезентує кількісну перевагу форм із **од-** у текстах письменників-наддніпрянців, а форм із префіксом **від-** — у західноукраїнській писемнолітературній традиції. У ХХ ст. ця ознака нейтралізується, що зумовлено формуванням загальнолітературної норми української мови й орієнтацією цієї норми на слововживання з **від-**.

Уведення розгляданих префіксальних утворень до орфографічного словника, тобто їх кодифікація, підтримується мовною практикою, причому досить тривалою у писемній традиції української літературної мови. На перший погляд, ці паралельні утворення становлять фонетичні варіанти, вживання яких залежить лише від звукової сполучуваності, сусідства голосних чи приголосних звуків у мовному потоці. Статус фонетичних варіантів зумовлює їх фіксацію або як двох самостійних слів в одному гаслі, або застосування принципу відсилання слів на **од-** до гасел з префіксом **від-**.

Проте, як засвідчує словникова практика й конкретне слововживання, паралельні утворення з префіксами **від-** та **од-** станов-

лять фонетичні варіанти тільки на певному часовому відрізку функціонування української літературної мови. Історично-мовні процеси, що впливали на вироблення й усталення загальнолітературної норми, зумовили стильову й стилістичну диференціацію названих префіксальних утворень. Історія літературної мови, її стильова диференціація розводить фонетичні варіанти слів у різні мовні категорії. Форми з префіксом *од-* не витримали кількісної конкуренції щодо розширення словотвірних гнізд, зокрема в книжних стилях. Їхня додаткова стилістична семантика, зумовлена історичною традицією слововживання в художньому і розмовному стилях, визначає статус цих форм як історичних словотвірних синонімів. Формування й функціонування синонімічних словотвірних засобів у сучасній літературній мові виявляє характерну ознаку літературної норми — її динамічну стабільність.

Стабільність літературної норми насамперед залежить від мовної практики освічених громадян, які активно послуговуються літературною мовою. У сучасних умовах розширення сфери вживання української мови помітно «демократизувалася» її літературна норма: частіше трапляються варіантні наголошування, відхилення від нормативної вимови слів; зазнає ревізії лексична, орфографічна норма, тобто в писемній і усній мові спостерігаємо процес розхитування літературної норми. За якими критеріями має відбуватися кодифікація літературної норми? Чи можливо в умовах демократизації суспільства і збільшення кількості різноманітних варіантів, зумовлених практикою соціолектів, встановити постійну, незмінну літературну норму? Очевидно, для літературної мови мають бути випрацьовані різні рівні стандартизації норми. За критерії кодифікації норми мають правити: 1) мовна практика освічених носіїв української літературної мови; 2) відповідність структурі української мови; 3) збереження писемно-літературних традицій, які об'єднують комунікативну практику трьох поколінь носіїв літературної мови.

На мовну свідомість носіїв літературної мови дедалі більший вплив здійснюють засоби масової інформації. Масовість, здатність швидко реагувати на зміну в сучасному словнику, на зміну мовної прагматики роблять мову сучасних ЗМІ одним із основних критеріїв становлення літературної норми.

Сучасна літературна норма в її мовно-узусному функціонуванні детермінована тими активними процесами, які відбуваються в мові ЗМІ. На мовну свідомість носіїв літературної мови дедалі більший вплив здійснюють засоби масової інформації. Масовість, здатність швидко реагувати на зміну в сучасному словнику, на

зміну мовної прагматики роблять мову сучасних ЗМІ одним із основних критеріїв становлення літературної норми. Насамперед наголошуємо, що в засобах масової комунікації репрезентовано писемну й усну форми спілкування. Цей чинник робить їх всеохопними і щодо трансформації в них функціональних стилів літературної мови.

1.3. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців

Осмислення феномену літературної мови як неодмінного складника духовної культури українців пов'язане з розвитком національного самовизначення українців, із сприйманням писемної літератури, яку створено українською мовою. Українська мова в художній літературі, а також у різних сферах суспільного життя засвідчує здатність до творення інтелектуальних цінностей, до вираження самобутньої культури. Ставлення читачів до писемних текстів різного історичного періоду віддзеркалює мовну рефлексію поколінь, рівень їхньої освіченості, знання мовно-літературних традицій.

Співвідношення мови художньої літератури і літературного стандарту в різні історичні періоди видозмінюється. Сучасні художні тексти часто орієнтовані на збереження говіркових, регіональних особливостей української мови, тобто побудовані як часткове заперечення літературної норми. Однак відхід від такої норми не означає нейтралізації естетичного критерію, оскільки саме він забезпечує цілісне й релевантне сприймання художніх текстів читачами.

Феномен норми як конститутивної ознаки літературної мови осмислюється в кожен історичну добу по-своєму. В житті суспільства є періоди, коли загострюється увага до мови не лише як до засобу практичного щоденного спілкування, а й до мови як визначальної ознаки національної культури, до створених цією мовою текстів, що засвідчують зростання пізнавально-креативної функції літературної мови, означають певні віхи її інтелектуалізації, естетизації й ролі в духовному житті нації. Оцінюючи, наприклад, мовотворчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків у контексті їхньої доби, загалом в історії української літературної мови, коли в масовій свідомості українців утверджувалася думка, що українська мова здатна творити самодостатню літературу, В. М. Русанівський наголошує на зв'язку феномену літературної мови з національною культурою і національною свідомістю: один із розділів його праці, присвячений аналізу відповідного періоду нової української літературної

мови, має назву «Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості»¹. Очевидно, що мовно-художня практика названих письменників, у творах яких сучасний читач натрапляє на чимало слів і словоформ, які не відповідають сучасній нормі літературної мови, була новаторською і щодо руйнування тодішніх канонів художньої творчості, і щодо актуалізації українського народнорозмовного та фольклорного джерел для утвердження лексичної, граматичної норми літературної мови.

Поєднання свідомого і підсвідомого в «Енеїді» простежував П. Г. Житецький, наголошуючи на тому, що Муза Івана Котляревського змусила письменника «дивитися на світ Божий очима українця»². У промові 1886 року на відзначення Кобзаря П. Г. Житецький звертається до поняття «самовизнання», яке мало підтвердити належність давніх літературно-писемних пам'яток до фактів української культури. Вчений розглядає «Енеїду» Івана Котляревського в контексті «прагнення до незалежності в українській літературі»³, на прикладі художньої творчості накреслює історичну лінію мовного самоусвідомлення українців.

Звичайно, найвищою мірою українська мовна свідомість виявилася у творчості Тараса Шевченка, який утвердив образ літературного українського слова в його загальноновизнаній нормі. Причини, чому саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний канон, власне, чому утвердився в радянському мовознавстві, (а до радянської ідеології — і в свідомості українців XIX ст.) стереотип, що Тарас Шевченко — основоположник нової української літературної мови, — можна бачити різні. Насамперед, очевидно, багато важила суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, причому ці ідеї були висловлені в такій естетичній формі, яка не втратила свого значення і масового впливу на читачів упродовж століть.

Саме естетика Шевченкового слова, виявлена в непідробній людській широті, правдивості, його органічно невимушена, відверта розмова з читачем (слухачем) і оцінка різних життєвих ситуацій, а також історичних і сучасних поетові подій через найглибше емоційне сприйняття й самовираження робили поезію Шевченка співзвучною з настроями й роздумами сучасників. Пророцтво Шевченка виявилось в тому, що він побачив україн-

¹ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2001. — С. 146.

² Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія / упоряд., вступна стаття і примітки Л. Т. Масенко. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 232.

³ Там само. — С. 228.

ський народ як суб'єкта не лише давньої, а й майбутньої історії; він показав народові його мову в красі ніжної пісенної лірики і в багатоголосі народної розмови. У звуках і барвах його слова оживала українська природа, в симфонії довірчої розмови, філософських роздумів, у текстах, сповнених співчуття й жалю, гніву й сарказму, любові і печалі, розкривалася поетова душа.

Шевченко обрав для поетичної творчості свою найприроднішу мову — мову, яку чув від матері, мову, якої не забував, перебуваючи в панських палатах, на засланні, мову, якою мислив і розмовляв зі своїми земляками. Відносно невеликою кількістю слів поет зумів донести до читачів такі думки й почування, які були сприйняті українцями як зразкові, як літературна норма, яка виконала об'єднувальну функцію для мовної свідомості українців із різних територій (держав), яка найвиразніше і найповніше втілила ідею поєднання особистого, свого національного, і через нього — загальнолюдського, вічного.

Шукаємо в сучасній українській літературній мові основи Шевченкової мови, звертаємося до ядра словника, фразеології, до синтаксичних структур, у яких закорінена українська інтонація, особливості народнорозмовного мовомислення. Переконаємося, що мова — це не конвенційні, умовні знаки, не відкриті й закриті склади, чи різні типи простих і складних речень (хоч ці формально-структурні ознаки теж показові для ідентифікації ідіостилю письменника, для виявлення його диференційних ознак), а глибинна семантика, яку треба видобувати зі створених генієм текстів, щоразу прочитуючи їх по-новому.

Розглядаючи мовну свідомість у парадигмі сучасної лінгвістики, наголошуючи на онтологічній нерозривності триєдності «мова — свідомість — культура», Л. П. Гнатюк здійснює екскурс в історію вітчизняного і зарубіжного мовознавства. Мовна свідомість — це своєрідна рефлексія над мовою, різновидами, формами, варіантами її існування, власне, над літературною нормою. Оскільки мовна свідомість існує в індивідуальній і суспільній формах, то маємо наголосити, що літературна норма відбиває суспільну мовну свідомість і водночас засвідчує стійкість, стабільність, автоматизм норми в індивідуальній мовній свідомості, пор.: «Мовна свідомість становить сутність мовної культури особи, соціальної групи, нації, суспільства»¹.

¹ Гнатюк Л. П. Мовна свідомість і мовна практика Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: Автореф. дис. ... д. філол. наук / Ін-т філології Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — С. 9.

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. позначений в українській культурі, мові актуалізацією питань, пов'язаних не лише зі статусом державності української мови, а й з оцінкою літературної української мови, її норми. Ототожнення української літературної мови другої половини ХХ ст. з «радянською новомовою» спричинило політизацію тих питань, які належать до внутрішньомовних процесів, до чинників іманентного розвитку мови в її писемній та усній формах. Якщо лексична норма, зокрема в термінологічній галузі, значною мірою була детермінована мовною політикою, що орієнтувала українську мову на вироблення лексичного фонду, спільного з російською мовою, то в стильовій нормі художнього стилю мовна свідомість авторів літературно освячувала народнорозмовні джерела, що жилися територіальними діалектами української мови. Не лише в художньому стилі, який відіграв основну роль у виборі й утвердженні літературної норми в період функціонально-стильового обмеження української літературної мови, а й у книжних стилях (науковому, офіційно-діловому) тогочасні культуромовні рекомендації засвідчують пошуки мовних засобів, які відповідають системі української мови, які уточнюють літературну норму, диференціюють застарілі й нові з погляду мовної свідомості явища норми.

Літературна норма, як відомо, культивується в освітній галузі, набуває масового усвідомлення в друкованих виданнях. На початку ХХІ ст. у зв'язку з демократизацією українського суспільства спостерігаємо різнобій мовної практики в друкованих джерелах, суперечності функціонування літературної норми в засобах масової інформації¹. Суспільного звучання набула, зокрема, тема правописної норми, причому поряд із закономірними в сучасній мовній практиці правописними труднощами, зумовленими новими, освоєваними українською мовою сферами, фіксуємо порушення елементарних орфографічних, граматичних правил, правил літературного слововживання.

У сучасному мовознавстві усталилися поняття прескриптивна і дескриптивна норма. Це розрізнення враховує різне ставлення й оцінку літературної норми. Значною мірою прескриптивна норма становить символічну норму, мовний ідеал, що його пізнають, сприймають і утверджують своєю мовною практикою мовці на певному історичному зрізі функціонування літературної мови. Прескриптивна норма засвідчена в словниках, граматиках, куль-

¹ Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. — К., 2010. — 304 с.

тивована в зразках літературної мови, в її функціонально-стильових різновидах.

Хто встановлює прескриптивну норму? З одного боку, наголошуємо на суспільно (колективно) визнаному зразку літературної мови, з другого боку, загальномовний нормативний словник та граматики оперують прикладами, ілюстративним матеріалом індивідуального слововживання. Не зовсім коректно говорити про певний період історії літературної мови як про такий, коли норма ще не сформувалася. Адже в кожен історичну добу діє своя норма, оцінювати її треба з погляду того часу, тих комунікативних потреб, які поставали в тогочасному суспільстві. У функціонуванні й утвердженні прескриптивної норми визначальну роль відіграє мовна свідомість освічених людей. Тому на питання, хто формує (усталює) літературну норму, маємо відповідати: соціум, у якому культивується відповідний рівень мовної освіти, формується мовна свідомість, підтримувана тривалими національно-культурними традиціями.

У сучасних філологічних працях часто спостерігаємо ототожнення ідеологічного, естетичного і нормативно-мовного зрізу (виміру) літературного твору. Усталення погляду на художню літературу як на джерело, критерій становлення літературної норми, міфологізація такого підходу спричиняють помилкове розуміння феномену літературної норми. Якщо з мовою Івана Котляревського, Тараса Шевченка пов'язують становлення нової української літературної мови (пор. інше трактування у згаданій праці В. М. Русанівського «Т. Шевченко — реформатор української літературної мови»)¹, то сучасна мовно-художня практика не може бути критерієм становлення літературної (точніше — загальнолітературної) норми. Ототожнення мови художньої літератури і літературної мови призводить до теоретичних помилок і некоректних висновків, подібних, наприклад, до твердження В. Агеєвої: «Коли дебютували нинішні 40 — 50-літні, то їхніх літературних батьків, Олеса Гончара, скажімо, дуже дратувала в текстах нецензурна лексика і, як писав у щоденнику класик, «похабщина». У покоління Сергія Жадана це вже екзистенційної кризи не викликає: якщо автор десь ужив нецензурне слово, нічого страшного не станеться. Направду тоді йшлося про припустимість використання сленгу в художньому творі. Старша генерація палко обстоювала чистоту так званої літературної мови, *стерильної, відполірованої і нежиттєздатної* [виділення — С. Є.]. Сьогоднішня література щиріша, ніж була 30 років тому. Пись-

¹ Русанівський В. М. Значч. праця. — С. 170.

менники перестали повчати. Зникла дистанція між автором, який усе знає, і читачем, який прагне від нього остаточної великої істини. Сучасний читач веде розмову на рівних; а коли він цього не робить, по-моєму, прирікає себе на поразку»¹.

Заперечення стандарту літературної мови, як відшліфованої, «відполірованої» мови, сприйманої мовною свідомістю сучасників однозначно, пояснюється, очевидно, ототожненням двох понять — «літературна мова» і «мова художньої літератури». Життєздатність і суспільне значення літературного стандарту сьогодні перевіряється не лише художньою мовою, а насамперед іншими функціональними стилями літературної мови, проте і естетична цінність художнього твору, у якому функціонують різновиди національної мови, залежить від відчуття міри порушення загальнолітературного стандарту. Адже тільки на тлі цього стандарту читач оцінює ефективність застосування й стилістичну виразність нелітературних, ненормативних форм висловлення.

Розглядаючи мову як засіб творення художньо-естетичних цінностей, зокрема як ознаку модерної, новаторської літератури, С. Павличко пише про потребу «лінгвістичної рафінованості» художньої прози, проте не розкриває змісту названого поняття: «В ієрархії жанрів поезія посідала перше місце, що породжувалося неподоланністю романтизму й орієнтаціями на фольклор — народну пісню... Проза епохи розквіту європейського роману в українській літературі все ще була позначена другорядністю. Їй бракувало реальної мовної основи, широкої (позанародної) тематики, естетичної та лінгвістичної рафінованості. Проза, як і драма, звужуючи свій об'єкт до «народу» чи селянства, прирікала себе на естетичний тупик»². З контексту можна зрозуміти, що йдеться про розширення тематики художньої прози і про потребу збагачення її словника номінаціями інтелектуального буття персонажів. Читач сприймає мову художньої прози в контексті реальності зображених ситуацій і правдивості мовних портретів персонажів.

Культивування загальнолітературної норми не означає обмеження художньої творчості. Стилістичні ремарки біля слів, уведених у загальномовний словник із художніх творів, — це своєрідні маркери сучасної мовної свідомості, причому не тільки авторів словника, а й автора художнього твору, його редактора. Отже, літературна норма становить колективний продукт редакторів, видавців.

¹ Агєєва В. Роман Ліни Костенко абсолютно непереконливий психологічно // Країна. — 2011. — Ч. 10(63). — С. 30.

² Павличко С. Теорія літератури. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — С. 45.

Стилістичні ремарки загальнономовного словника — не рецепти, як писати художній твір, а вияв суспільної конкретно-історичної оцінки, іншими словами, вияв мовної рефлексії, мовної свідомості. На певному етапі розвитку літературної мови, коли в її нормуванні пріоритетну роль відігравав художній стиль, роль літературно-мовного редактора була конструктивною. Тому оцінювати таку роль з погляду сучасного стану мовно-художньої творчості не зовсім коректно, пор.: «Редагування означало уніфікацію всіх текстів за одним зразком, однією концепцією, за якою всі тексти мали звучати більш-менш в одному дусі. Крім того, зосередженість видавничої й редакторської влади в одних руках утруднювало процес культурного діалогу. Народницький дискурс по суті своїй не передбачав мистецького діалогу, вважаючи свій шлях і свою платформу єдино правильними»¹.

Сучасна художня проза, орієнтована на стилізацію народних говорів, далека від уніфікації й підпорядкування загальнолітературній нормі. У художніх текстах спостерігаємо й різну відтворюваність особливостей народної говірки: в одному уривку, наприклад, фіксуємо слова *радіація* і *радгація*. Звичайно, сучасний упорядник чи редактор збірки художніх текстів не може здійснити уніфікацію індивідуальних творів, побудованих на стилізації діалектної мови. У збірці житомирської художньої прози, зокрема у творі Микола Закусила «Грамотка скорблячих (роман)» поєднано книжну, часто поетичну оповідь і відтворення діалектної говірки:

І ти, Боже, сев на белого Коня й помчався у своє края. Був гарний вересень. Літній спокій вже відлетів... А прийшла война — забрали Антона на фронт. Через колько месецов іде Антон із перебитою рукою. Потім тре було кинути солдат на передову, і хтось згадав Антона, мовляв, удома, і його з пораненою рукою забрали, і вуон уже не повернувся. А твуй батько сздив у лес по дрова, застудив ноги, то тепер накульгує, мозолі печут. А посля войны вже, в 60-і роки, приехав у Мошки Коля Павловський і щось таке згадав про Антона, і хтось сказав, що бачили його у светі, живи, мовляв, Антон, шукає і не може знайти своє хати, наче птаха у светі курличе. І все в селе нашорошились тоде: похоронка була і живи Антон Шутько!... Дзвеніла в піднебессі високо-сність, народжуючи бабине літо. Де-ін-де [правильне написання — деінде] на призьбах сиділи баби, згадуючи журбу прожитих літ. Кожне деревце, кожна квіточка й стеблинка випромінювали

¹ Павличко С. Зазнач. праця. — С. 47.

тепло о цій порі, якого набралися. І бджоли з комахами зацілювались теплом до самого вечора¹.

Подібну тенденцію спостерігаємо і в тексті Є. Пашковського: *Проте смерть не заколисала і ВПОСЛІ: мамо, заробіткував суд-дівством, хто виграє фінальну зустріч, «Спартак» чи «Динамо», хто спер пачку курива... Сич оперед третіх півнів облетів базарну площу, поховавкнун, розігнав ляків, що грілися під брезентом на теплих ще кавунах, два равлики пили вологу з кропивки на прибережжі, тихла на греблі хода браконьєра, гадючилась між верболозів, міняла шкіру туману ніч, і тінь червоноцегляної будови сповзала кручею на молоді хвилі².*

Відтворення особливостей територіальних, соціальних діалектів, тенденція сучасних видавців зберігати мовні особливості видань кінця XIX — початку XX ст., а також оформлення текстів у правописній традиції української західної діаспори дає підстави деяким авторам робити висновок про те, що українська мова не має літературного стандарту, і пояснювати це такими причинами: а) пуризм у ставленні до діалектів і чужомовних запозичень; б) застосування діахронних критеріїв, тобто пошуки архаїзмів; в) відсутність нормативної граматики, задовільних словників, нерозробленість мовознавчої теорії³.

Наведений приклад оцінки літературного стандарту відбиває особливості формування мовної свідомості автора в чужомовному середовищі, в умовах відірваності від материкового культурного соціуму. Постає питання, якими критеріями вимірювати літературний стандарт української мови. Це питання сьогодні привертає увагу як теоретиків-мовознавців, так і практиків, які працюють у галузі культуромовної діяльності.

У часи демократизації розширюються кількісно й урізноманітнюються якісно джерела радіо- і телемовлення, на шпальтах газет повніше відбивається розмовна практика мовців. У залі засідань парламенту можна почути не тільки українську та російську мови, а й місцеві, територіальні відмінності української мови. Активне спілкування материкових українців з представниками західної діаспори, які живуть в Америці, Канаді, Австралії, а також у близьких європейських країнах — Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині тощо, також впливає на поширення варіантів вимови, наголошування, слововжитку. Із збільшенням ваги усного мовлення в нашому

¹ Вечера на дванадцять персон / за ред. В. Даниленка. — К.: Генеза, 1997. — С. 382—383.

² Там само. — С. 296.

³ *Тарнавський Ю.* Література і мова // Сучасність. — 1972. — Ч.3. — С. 54.

житті українці з різних країв почули себе і свою мову, впізнали, так би мовити, свої «мовні портрети». Це загостило увагу до питання мовної норми, оцінки літературного стандарту.

До ревізії літературної норми підходять часто з такою самою міркою, як до перегляду історії, заміни назв топонімів, трактування літературно-мистецьких явищ. Повернення в українську історію та культуру імен і подій, заповнення так званих білих плям механічно переноситься й на мовні норми.

Критерій мовної норми
«відповідність мовній системі»
— об'єктивний, але він не позбавлений суб'єктивної оцінки, коли йдеться про те, що кожен носій мови відстоює близькі йому мовні традиції, насамперед діалектного оточення, в якому сформувалася його мовна компетенція, набутої освіти, індивідуальних уподобань тощо.

На відміну від усіх інших сфер, де може бути досягнута максимальна об'єктивність, мовна сфера виявляється найбільш суб'єктивною, оскільки дискусію ведуть люди — носії певних мовних традицій, соціально-культурних орієнтацій. Нерідко за критерієм нормативності визнається доволі

суб'єктивне, емоційне поняття «дух української граматики, фонетики». В обґрунтуванні нормативного слововжитку оперують і оперували завжди поняттям «відповідність мовній системі». Таке трактування критерію встановлення норми є об'єктивним, але воно теж зазнає суб'єктивних змін, коли йдеться про те, що кожен носій мови відстоює близькі йому мовні традиції, насамперед діалектного оточення, в якому сформувалася його мовна компетенція, набутої освіти, індивідуальних уподобань тощо.

У мовців, що застали процес українізації 20 — 30-х років, було своє бачення літературних норм. Їхня мовна компетенція була сформована на тодішній мовній практиці, коли в добу так званої українізації до живої мовної практики Наддніпрянської України активно прилучилася писемно-літературна й усномовна практика галичан. Академік Шевельов пише про цей період як про час входження в загальнолітературний словник значної кількості галицьких слів¹.

Так само, як причини мовних дискусій 20 — 30-х років треба шукати в мовних дискусіях кінця XIX — початку XX ст., так і на сучасному обговоренні мовних норм лежить знак доби українізації 20-х років. Не припиняються дискусії щодо вживання літери (і звука) г в сучасній українській мові. Вирізняються думки фахівців із іноземної філології, знавців романо-германських мов: орієнтуючись

¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття (1900 — 1941): Стан і статус. — Нью-Йорк, 1987. — С. 108.

на вимову слів у мовах-джерелах, звідки прийшло слово, вони висловлюються за активне використання г в іншомовних запозиченнях — як у загальних, так і у власних назвах. У носіїв української мови — як літературної, так і народнорозмовної — така практика викликає заперечення, бо асоціюється з особливостями російської вимови відповідного звука — проривного г. Спостерігаючи за поширенням літери г у запозичених словах (а кількість запозичень у сучасній українській мові постійно зростає!), можемо прогнозувати зміну не лише графічного, а й звукового образу літературної мови.

Хитання щодо вибору орфографічної норми у разі іншомовних запозичень досить виразні й помітні як на прикладі одного твору, так і на прикладі конкретного видання. А втім, писемна практика, часто визначена наперед закладеною в комп'ютер програмою, може й не відбивати авторської орієнтації щодо вимови запозичених слів. Така думка виникає, скажімо, у зв'язку з численними написаннями запозичених слів із літерою г у романі Ліни Костенко «Записки українського сАмашедшого» (Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»): *інгредієнтів, пролонгації, гільйотина, бодігарди, тала-концерт, в джунглях, Госдуми, міграція, метера, анальгіном, диригував, фрагменти, грант, інтегруєш, ангажуватися, Георгій (і Георгій), глюк, індіто, емігрує, мігрують, тендерна, корегуються, допінгу, сиренгарій, кіборг, регіон, жонглює, діафрагми, фригідними, ортазм, секс-шопінгів, тривуазні жінки, тондоли, інавгурація, легіонерів, маргінеси, резигнаціях, генерує, категоріальний, алгоритм, Гелувін, Гонгадзе* тощо. Наведена низка написань показує, що мовна свідомість автора або практика видавництва розходяться з нормою, яку пропонує Орфографічний словник. Так само в тексті художнього твору фіксуємо різний підхід до відомого правила дев'ятки (написання **и**, **і** в загальних назвах іншомовного походження), що свідчить про це правило як про слабку орфографічну норму. Хоч художні тексти сьогодні не можуть бути критерієм становлення й кодифікації норми, проте правописне оформлення цих текстів має бути підпорядковане загальнолітературній нормі. Принаймні, відхилення від правописного літературного стандарту мають бути мотивовані художньо-естетичними настановами.

Природа літературної норми, якій властиві ознаки динамічної стабільності, детермінована як внутрішньомовними, системними чинниками розвитку мови, так і позамовними чинниками, зокрема колективною мовною свідомістю, що впливає на кодифікацію літературної норми й на усталення літературного стандарту. Літературний стандарт, за Д. Брововичем, — це «соціолект з ясною нормою (розподілом на правильне і неправильне), призначений для викори-

стання в державній адміністрації, школах, повсякденному спілкуванні й художній літературі...», «автономний вид мови, завжди нормований та функціонально полівалентний»¹. Відомо, що у Празькому лінгвістичному гуртку були сформульовані принципи динамічної стабільності стандартної літературної мови, пов'язані із кодифікацією норми в граматиках і словниках, з регулятивною функцією норм у навчальній практиці, а також із принципами модифікації лексичної, граматичної та стилістичної норми².

Дослідники літературного стандарту наголошують на такій важливій його ознаці, як інтелектуалізація, тобто створення літературною мовою точних абстрактних понять, формулювання визначень і точність вживання термінів у науковій мові³.

Норма стандартної літературної мови відрізняється від функціонування цієї норми у мовному узусі. Перша становить ідеальне утворення, особливий соціолект, що використовується у сфері державного управління, освіти, засобів масової інформації і частково у художній літературі⁴. Другий властива варіантність, зумовлена функціонуванням писемної і усно-розмовної практики, впливом регіонального і соціального мовного узусу. На розрізнення цих норм впливає загальнокультурний, освітній рівень мовців, їхня мовна свідомість.

1.4. Художній стиль — складник національної лінгвокультури

Мова художньої літератури та літературна мова — історично взаємопов'язані, але типологічно різні феномени. Їх розмежування умотивоване: а) тенденцією до стандартизації літературної мови, б) прагненням до індивідуалізації та естетизації висловлення в авторських ідіостіях.

Художньо-мовна практика письменників як критерій становлення й динаміки мовної норми пов'язана з історичними періодами розвитку української літературної мови. Індивідуальна мовотворчість виконує структурно-розширювальну (оновлення засобів мововираження) й обмежувальну (удосконалення традиційних засобів) функцію творення стильової художньої (поетичної) норми.

Типологічні та історичні тенденції розвитку стильової художньої норми виявляють системні зв'язки з динамікою літературної норми.

¹ Brozović D. Standardni jezik. — Zagreb, 1970. — С. 28.

² Празький лінгвістический кружок: сб. науч. тр. — М., 1967. — С. 30.

³ Piotrowski A., Ziolkowski M. Zróznicowanie językowe a struktura społeczna. — Warszawa, 1976. — 177 s.

⁴ Škiljan D. Jezična politika. — Zagreb, 1988. — С. 129 — 130; Васильєва Л. Чорногорська мова сьогодні (соціологічний аспект) // Мова і суспільство. — 2010. — Вип. 1. — С. 121 — 132.

Мова художньої літератури і літературна мова

Художній стиль — один із визначальних компонентів національної лінгвокультури, основа формування літературної мови.

Загальновідомо, що літературна мова не тотожна мові художньої літератури. Попри цілий ряд інтегративних рис, які об'єднують, взаємопов'язують ці феномени, які дають підставу стверджувати, що поетична мова — один із визначальних компонентів національної лінгвокультури, основа формування літературної мови, ставити знак рівності між ними — методологічно неправильно. Водночас нетотожність цих понять не означає їх взаємозаперечення, а навпаки, передбачає обов'язкові точки перетину на певному хронологічному відтинку у розвитку літературної мови. Насамперед різниця полягає в тому, що «літературна мова в своїй релевантній ознаці — наявності усталеної норми (фонологічної, лексичної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної) — прагне до стандартизації, уодноманітнення, збереження традицій»¹, натомість мова художньої літератури виявляє виразну тенденцію до індивідуалізації висловлення, до пошуку таких засобів мовної виразності, які б асоціювалися з індивідуальною мовотворчістю, з мовним новаторством, із характерними ознаками мовної особистості.

Типологічно **літературна мова та мова художньої літератури** — поняття різні. Їх розмежування умотивовують, зокрема, тенденція до стандартизації в літературній мові та прагнення до індивідуалізації та естетизації висловлення в авторських ідіостіях.

Розмежовуючи *літературну мову і мову художньої літератури* (за іншими визначеннями — *поетичну мову, мову художнього стилю, мову художньо-белетристичного стилю*), маємо враховувати два аспекти — типологічний та історичний.

Типологічно ці поняття гетерогенні — позначувані ними феномени мають різні сфери поширення, виконують різні функції. Зокрема, як «система мовно-виражальних засобів, орієнтованих на досягнення ефекту високого стилю, незвичного для буденного спілкування»², мова художньої літератури має, крім комунікативних, також естетичні цілі: «Реалізація естетичної функції мови в художній сфері спілкування становить специфіку художньої мо-

¹ Див. п. 1.1. (Єрмоленко С. Я. Диференційні ознаки літературної мови) цієї праці. — С. 8.

² Єрмоленко С. Я. Поетична мова // Українська мова: Енциклопедія / Вид. третє, зі змінами і доповн. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2007. — С. 521.

ви»¹. Більш того, у мові художньої літератури на «естетичну функцію загальної літературної мови ніби накладається друга естетична функція мови художньої літератури. Вона нерідко порушує межі загальноприйнятих норм і забарвлюється в індивідуальні тони авторської мовної манери, у якій суто мовні елементи часто перетворюються в елементи художнього стилю. [...] Таке розмежування суттєве для літератури нового і новітнього часу, коли авторська манера застосування мови виконує важливу художню функцію і нерідко впливає на стан і загальний рівень розвитку літературної мови»².

Принципова типологічна ознака мови художньої літератури — її політематичність (художнє зображення охоплює всі сфери життя і діяльності людини — побутову, виробничу, громадсько-політичну, офіційно-ділову, наукову, релігійну) та «багатостильовий» характер, здатність активно освоювати, естетизувати одиниці інших сфер функціонування мови: «вже те очевидне твердження, що мова художньої літератури не тільки спирається на всі стилі, але й широко використовує просторіччя і діалектні елементи, відрізняє її від літературної мови»³. Як базова для теорії художнього стилю ця теза акцептована і в українській лінгвостилістиці: «художній стиль кожної літературної мови багатостильовий за своєю природою [...]. Тим більше це стосується художнього стилю української літературної мови, який став колискою усіх інших її функціональних стилів. На тісні зв'язки з публіцистичним стилем вказує існування такого поняття, як публіцистичність кращих, ідейно вагомих творів художньої літератури. Вихід на терени наукового стилю забезпечується використанням наукової термінології та слів, що втягуються в термінологічну систему текстуально, наявністю жанрів виробничих творів, белетризованих біографій вчених, історій окремих винаходів і відкриттів»⁴.

У сучасній теоретичній стилістиці політематичність, «всеохопність» залишається одним із стрижневих аргументів у дискусіях щодо статусу художнього стилю у функціонально-стильовій системі літературної мови. Зокрема, правомірність, доцільність виокремлення художнього стилю визнають В. В. Виноградов, Р. О. Будагов, І. Р. Гальперін, Б. Н. Головін, М. М. Кожина,

¹ *Стилистический энциклопедический словарь русского языка* / под ред. М. Н. Кожин. — М.: Флинта-Наука, 2003. — С. 594.

² *Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили.* — М.: Высшая школа, 1967. — С. 50.

³ Там само. — С. 44.

⁴ *Стиль і час: Хрестоматія / упор. і коментарі Г. М. Колесника, К. В. Ленець та ін.* — К.: Наук. думка, 1983. — С. 18.

О. Б. Сиротініна, В. М. Русанівський, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, О. Г. Муромцева, Л. І. Мацько, С. Гайда, М. Чаркич. Інші дослідники (наприклад, Н. А. Мещерський, Д. М. Шмельов, В. Д. Бондалетов) заперечують таку наукову доцільність. Знаково, що серед основних аргументів вони наводять такі ознаки художньої мови, які сьогодні визнані її диференційними типологічними рисами: 1) наявність особливої естетичної функції та 2) використання мовних засобів різних стилів. Останнє твердження є методологічно некоректним, оскільки «мовні засоби інших стилів (наприклад, наукові терміни, фразеологія ділового стилю) використовуються в художній мові не в їх основній, а в зміненій функції (відповідно до мети й завдань спілкування в естетичній сфері), тобто в зображально-виражальній, в естетичній функції [...]». Отже, в художній мові можуть використовуватися мовні засоби інших стилів, а не сам стиль із властивою йому мовною системністю і, головне, не в тій функції»¹ (див. схему «Естетичні компоненти в національній мовній свідомості» на с. 45).

З історичного погляду поетичну мову трактують як джерело формування літературної мови (В. В. Виноградов, Р. О. Будагов, Г. О. Винокур, В. М. Русанівський, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, О. Г. Муромцева), а «художні тексти визнаються одним із важливих критеріїв становлення літературної норми»² і водночас засобом формування мовно-естетичних смаків соціуму (С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашник, Л. О. Пустовіт, Л. І. Мацько, А. К. Мойсієнко, Н. М. Сологуб, О. О. Маленко). У сучасній теорії літературної мови ця думка й досі залишається аксіоматичною, хоч показове для сьогодні розмивання традиційної системи функціональних стилів і пов'язана з ним перебудова ієрархії їхнього суспільно-культуротворчого статусу засвідчує витіснення, периферизацію художнього стилю на користь публіцистичного, мас-медійного — як більш політематичного, мобільного, сприйнятливішого до змін мовної свідомості соціуму, а тому такого, що інтенсивніше впливає на процеси устійнення (чи навпаки — роз-

З історичного погляду мова художньої літератури є джерелом формування літературної мови, а художні тексти визнаються одним із важливих критеріїв становлення літературної норми, засобом формування мовно-естетичних смаків соціуму.

ною, хоч показове для сьогодні розмивання традиційної системи функціональних стилів і пов'язана з ним перебудова ієрархії їхнього суспільно-культуротворчого статусу засвідчує витіснення, периферизацію художнього стилю на користь публіцистичного, мас-медійного — як більш політематичного, мобільного, сприй-

нятливішого до змін мовної свідомості соціуму, а тому такого, що інтенсивніше впливає на процеси устійнення (чи навпаки — роз-

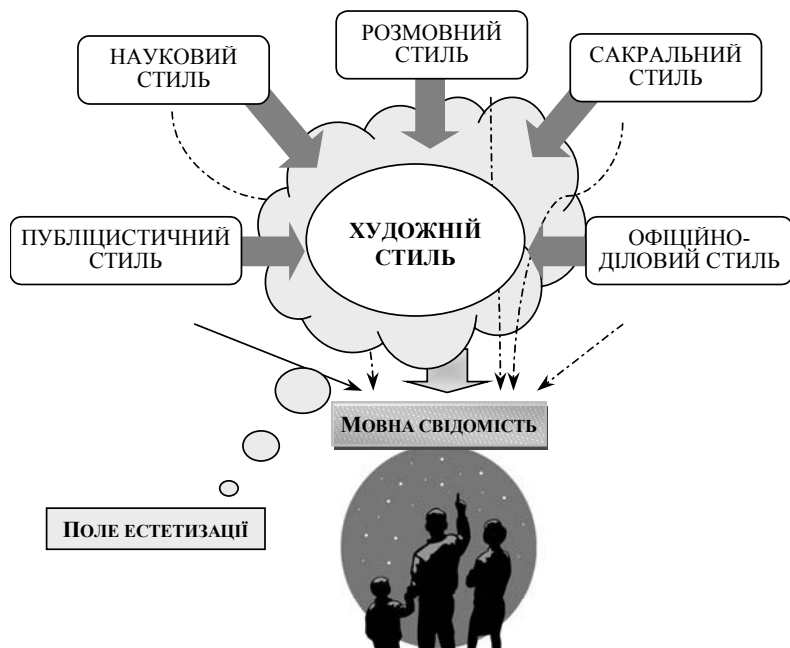
¹ Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. — М.: Флинта-Наука, 2003. — С. 594 — 595.

² Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. — 2007. — № 4 — 5. — С. 3.

хитування) норм літературної мови¹. Пор.: «Життєздатність і суспільне значення літературного стандарту сьогодні перевіряється не лише художньою мовою, а насамперед іншими функціональними стилями літературної мови»².

Специфіку художнього стилю як царину естетизації одиниць інших сфер функціонування мови та його особливу роль у формуванні мовно-естетичних смаків та мовної свідомості соціуму візуалізує така схема:

Естетичні компоненти в національній мовній свідомості

Чим обґрунтовують наукову тезу про визначальну роль художнього стилю у формуванні національної літературної мови? Чи на всіх періодах її розвитку цей вплив однаково продуктивний? Із

¹ Про те, що сьогодні найвідчутніший вплив на розвиток літературної мови, стабілізацію чи дестабілізацію її норм має мова ЗМІ, свідчать теоретико-практичні узагальнення у дописах до збірника «Культура слова», які фіксують частотність помилок у мові ЗМІ, аналізують інтенсивність їх входження у широку мовно-побутову практику і пов'язані з цим процеси динаміки мовної норми.

² Див. п. 1.3. (Єрмоленко С. Я. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців) цієї праці. — С. 36.

Вплив художнього стилю на формування літературної мови особливо помітний у кульмінаційні періоди її розвитку, коли мова художньої літератури стає ідентифікатором національної культури, виразником національної свідомості, починає виконувати націєтворчу й культуротворчу функції.

якими внутрішньомовними й поза-мозовними чинниками пов'язаний той кульмінаційний пік, коли мова художньої літератури долає свою обмеженість естетично маркованого високого стилю й стає виразником, ідентифікатором національної культури, починає виконувати націєтворчу й культуротворчу функції?

Очевидно, ключовим в осмисленні цього процесу є поняття *мовної свідомості* — і нації, й окремих її представників. Адже, як стверджує В. М. Русанівський, «коли нація досягає самоусвідомлення [...], у неї з'являється потреба виразити свій внутрішній світ: історію, уподобання, культурні набутки. Цьому завданню служить література [...]. Якщо ця література твориться мовою більшості населення, вона стає загальнонародним культурним вогнищем, що освітлює своєму носієві шлях у майбутнє, в коло інших цивілізованих народів. Коли ж література втілюється в слова і форми іншої мови, вона є лише спогадом про минуле свого народу»¹. Саме в художньому стилі мова стала засобом творення художньо-естетичних цінностей і виразником національної свідомості, етномаркованого світосприйняття та системи важливих, актуальних саме для українського етносу ціннісних орієнтирів. Іншими словами, ретроспективно художній стиль став тією цариною, у якій повною мірою зреалізувалася сутність мови як духовного коду нації², як форми буття його думки, способу збереження історичного досвіду: «кожна мова виявляє своїми кращими представниками слова певну властиву даній нації звичку думати, що витворилась як на даних з оточення, так і на суб'єктивних авторових рисах у мові»³.

Найяскравішим прикладом цього є мовотворчість Тараса Шевченка — із нею пов'язується усвідомлення українським народом *мови як знаряддя творення культури, вияву своєї етнічної свідомості*: «Авторитет Шевченкового слова був високий не тільки

¹ Русанівський В. М. У слові — вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). — К.: Наук. думка, 2002. — С. 3.

² Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія. — К.: НДІУ, 2007. — К., 2007. — С. 50.

³ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — С. 15.

завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію і національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні»¹. Пор. думку білоруса М. Богдановича:

Усвідомлення українським народом мови як знаряддя творення культури, вияву етнічної свідомості пов'язане з мовотворчістю Тараса Шевченка.

«Це письменник, якому судилася величезна роль стати символом культурної цінності цілого народу, уособленням усієї його духовної сутності»². С. Я. Єрмоленко слушно доповнює цей теоретичний постулат тезою про естетичне сприйняття широкими народними верствами як один із чинників, що уможлиблюють вивіщення художньої мови до рівня мови загальнонародної і літературної: «Чому ми стверджуємо, що Тарас Шевченко — основоположник української літературної мови? [...] Естетична вартість його слова була вищою від усіх, хто тоді писав. Нормативність фактично була результатом естетичного сприймання, естетичного впливу глибоко національної за змістом творчості. [...] Соціальна ідея була так тісно переплетена з національною, і в такій естетичній формі, що вона нормувала мову — і словник, і фразеологію, і морфологію, й синтаксис, і лексику [...] Народ побачив себе у його мові, як у дзеркалі, тобто поет дійшов до душі народу через естетично довершене слово. А **через естетику приходить норма** (виділено нами — Г. С.)»³.

Українська мова не унікальна щодо ролі художнього стилю у формуванні основи літературної мови. Така тенденція — універсальна і за незначними винятками актуальна для багатьох європейських мов — французької, італійської, іспанської та ін. Зокрема, відомим є значення мовотворчості Рабле та Расіна для становлення французької літературної мови, Сервантеса і Лопе де Вега — для іспанської, Вука Караджича — для сербської, Христо Ботева — для болгарської, О. Пушкіна, Льва Толстого — для російської мови тощо⁴. Незаперечною є також значущість творів Адама Міцкевича для становлення польської літературної мови, для виявлення національної ідентичності у польській сло-

¹ Русанівський В. М. Зазнач. праця. — С. 236.

² Богданович М. Избранные произведения. — М., 1953. — С. 283.

³ Див. інтерв'ю С. Я. Єрмоленко: Пономаренко А. Ю. «Мова — моє “неокраєне крило”» // Українознавство. — 2012. — № 3(44). — С. 51 — 52.

⁴ Будагов Р. А. Зазнач. праця. — С. 51 — 58; Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 288 — 297.

весності: «Заслуга Міцкевича в тому, що він цілому світові показав, які досконалі твори, які чудові поезії можна складати польською мовою. Він уславив нашу мову, підняв до вершин польське слово, він показав чужинцям, як високо може сягнути наша поезія. Завдяки йому не соромимося нашої національної літератури навіть перед найосвіченішими народами, а польська поезія не поступиться перед жодною іншою»¹.

Вплив художнього стилю на еволюцію української літературної мови помітний на всіх етапах її розвитку упродовж ХІХ — ХХ століть. Відчутний цей вплив і сьогодні, коли стиль постмодерної літератури позначається на утвердженні / розхитуванні літературного стандарту (С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, О. О. Маленко, Н. В. Кондратенко, Г. М. Сюта, І. А. Дегтярьова та ін.).

Сьогодні завдання дослідників — утримати теоретичний баланс між розглянутим постулатом про художній стиль як критерій становлення літературної норми і коректним трактуванням історичної ролі інших внутрішньомовних та позамовних чинників її розвитку. В іншому разі постає небезпека примітивного ототожнення літературної мови та мови художньої літератури, системи яких, як відомо, не конгруентні ані функціонально, ані за рівневими показниками. Помилкове розуміння феномену літературної мови призводить до методологічних хиб щодо сплутування загальнолітературної норми та норми художньої літератури (або ж стильової художньої, поетичної норми). На цю проблему наприкінці 70-х років ХХ ст. вказував В. П. Григор'єв, зауважуючи, що в тогочасному російському мовознавстві «проблеми норми у мові художньої літератури або не описані й не експліковані, або ж поняття «норма літературної мови» та «мовна норма» синонімізуються»².

На сьогодні поняття *норма мови художньої літератури (стильова художня норма, поетична норма)* осмислене й категоризоване як поняття теорії лінгвопоетики, історичної стилістики.

Мовна практика письменників як чинник розвитку літературної мови

Констатуючи значення художнього стилю для становлення літературної мови, маємо висвітлити роль індивідуальної мовної практики письменників, адже «проблема творчості письменника

¹ *Koneczny Feliks. Życie i zasługi Adama Mickiewicza* // Режим доступу: http://pl.wikiquote.org/wiki/Adam_Mickiewicz.

² *Григор'єв В. П. Поэтика слова.* — М.: Наука, 1979. — С. 82.

як критерію літературної норми є складовою частиною ширшої проблеми — значення художніх творів для розвитку літературної мови»¹.

Теза про вплив письменників на формування літературної мови, усталення її норм становить стрижень сучасної історикомовної та лінгвопоетичної концепції: «В епоху розквіту художньої літератури кращі її зразки ніби «працювали на теорію», допомагали їй сформулювати «вимоги» до літературної мови»². Осмислюючи це твердження, звертаємося до мовної, мовотворчої особистості Тараса Шевченка: «Спираючись на художньо-белетристичний стиль — єдиний з функціональних стилів, який [...] вже в творчості Т. Г. Шевченка досяг небаченого піднесення, українська мова поступово, але на диво швидко йшла по шляху вироблення її усталення своїх лексичних, словотворчих, синтаксичних та інших літературних норм»³.

Вплив письменників на становлення літературної мови особливо помітний в переломні епохи формування національної культури, з якими пов'язані *знакові періоди вияву етносвідомості, що з ними безпосередньо корелюють етапи становлення й інтенсивного розвитку національної мови* (Р. О. Будагов, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, В. М. Русанівський, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Л. А. Лисиченко, О. Г. Муромцева). В українській лінгвокультурі визначальна з цього погляду роль І. Котляревського («Енеїда»), Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, а в Галичині — І. Франка. Письменники були не тільки творцями літератури, а й *мовотворцями, творцями літературної норми у її новому часовому й естетичному вимірі*. Порушуючи традицію мовного вжитку свого часу, вони по-новаторському уводять у тексти розмовні слова й висловлення, граматичні форми тощо. Ці новації стали виявами «духу» тогочасної національної мови, привертали увагу читачів і сприяли становленню нової норми.

Знакова для історії і поетичної, й літературної мови також творчість Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, М. Шашкевича, П. Тичини, В. Сосюри, Б. -І. Антонича, Миколи Хвильового, М. Рильського, О. Довженка, О. Гончара, А. Малишка, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського, В. Симоненка, Б. Олійника. Перелік цей доповнюють імена авторів,

¹ Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 107.

² Будагов Р. А. Знач. праця. — С. 55.

³ Пилинський М. М. Знач. праця. — С. 174.

твори яких повернулися до українського читача й стали об'єктом вивчення історії та стилістики літературної мови у ХХ ст. (Юрій Клен, Михайль Семенко, В. Підмогильний, Улас Самчук, Тодось Осьмачка, Є. Плужник, автори Празької поетичної школи та Нью-Йоркської групи). Для з'ясування ролі їхньої мовотворчості у розвитку літературної мови важливе (якщо не визначальне) значення має виявлення характерних ідіостильових доміант. Водночас синтезоване, об'ємне, цілісне бачення цих доміант дає уявлення про інтенсивність реалізації тих чи тих стильових течій в українській літературі, про актуальність певних тем і мотивів, що детермінують уживання художніх засобів, на яких лежить відбиток конкретної доби. Тому «простежити за формуванням літературних норм на прикладах текстів художнього стилю [...] значною мірою означає простежити за історією літературних норм взагалі»¹. Відповідний досвід засвідчують колективні й індивідуальні праці «Курс історії української літературної мови»², «Історія української літературної мови» В. М. Русанівського³, «З історії української літературної мови: Вибрані праці» О. Г. Муромцевої⁴.

Індивідуальна мовна практика письменників — це також основна площина, в якій відбувається взаємодія літературної мови і діалектів, простежується значення народнорозмовної стихії як основи формування і розвитку літературної мови (С. Я. Єрмоленко, П. Ю. Гриценко, І. Г. Матвіяк). Адже «письменник повинен не тільки досконало знати свою народню мову, свої літературні мовні традиції, але й уміти з сирового матеріялу селянських діалектів творити мовні форми, близькі й рідні духові й інтересам широких мас»⁵.

Безумовно, не всі запроваджені авторами новачії входять у систему мови, закріплюються у ній як норма художнього чи загальнолітературного слововживання, образо- чи текстотворення. Багато з них, виходячи за рамки літературної норми, залишаються ознакою індивідуального стилю автора або є часовою ознакою

¹ Стиль і час: Хрестоматія / упор. і коментарі Г. М. Колесника, К. В. Ленець та ін. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 18.

² Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда. Т. I. — К.: Вид-во АН УРСР., 1958. — 595 с.; Т. II. — К., 1961. — 620 с.

³ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К.: АртЕк, 2001. — 392 с.

⁴ Муромцева О. Г. З історії української літературної мови: Вибрані праці. — Х., 2008. — 229 с.

⁵ Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. — Х.—К.: ДВУ, 1930. — С. 159.

поетичного дискурсу. Однак це не заперечує ролі авторів у становленні стильової художньої норми і — ширше — у розвитку літературної мови. Про це свідчать, наприклад, словотворчі пошуки Михайля Семенка, завдяки яким «в поетичний лексикон початку минулого століття нестримно хлинули розсипи словесних самоцвітів»¹. Г. М. Вокальчук слушно стверджує, що ця неологічна активність була продуктивною для розвитку поетичної мови, оскільки «мала великий вплив на розвиток образної системи української поезії, на розширення її традиційного лексикону, спонукала поетів наступних поколінь до конструювання нових номінативних одиниць, до творчого розвитку способів і прийомів української оказіональної номінації»². Водночас дослідниця сама ж визначає неологічну практику Михайля Семенка як «мовне експериментаторство», визнає, що багато новотворів автора хоч формально й відповідають системі мови, однак не увійшли у широкий поетичний ужиток. Пор.: *алегрити, безжурити, вузьколобець, душопляма, експресити, еротити, життєдять, забожевлений, заплющочіграфія, крапкоплямка, ледарити, мертвопетлювати, молодокуч, обакацієний, обезженеценний, осинеплямлений, пасікографія* та ін. Загалом же наведений неологічний матеріал дає підстави вважати письменника творцем нової естетичної норми словотворення.

Показова з цього погляду також індивідуальна практика П. Тичини Ю. Клена, М. Драй-Хмари, І. Калинця, В. Барки, Е. Андієвської, Б. Рубчака, яка засвідчує активний розвиток способів і прийомів українського оказіонального словотворення і є виправданою з погляду делакунізації поетичного словника, його розширення за зразком наявних у загальномовному словнику лексичних одиниць. Пор.: *арко-дужний, безхліб'яно, кровитися, веселобровий, вперехитку, гіркомовний, дощоросно, заблагодатитися, кадильність, машиноборствувати, мільйонно-сильний* (П. Тичина); *айстроокий, безнайдійничник, безхрам'я, біловіттарний, блакитнитися, блискавичник, флейтарити, чорноцвіт* (В. Барка); *алмазити, весновій, дняний, жайворонити, обмилувати, позаздросити, похмуристий, розгардіяшений, рубінити* (М. Драй-Хмара); *безужитний, вчервонити, димоносний, одебелілий, здобичництво, змолитвувати, краєсвіття, неубутний, річетворний* (М. Зеров); *білочадий, зграйник, кіло-*

¹ Вокальчук Г. «Я — беззразковості поет» (словотворчість Михайля Семенка). — Рівне: Перспектива, 2006. — С. 180.

² Там само.

метрити, лагідь (Ю. Клен); дівозгуба, любіль, ласкавенятко, уочувати (І. Калинець); квітовій, серцежилля, безметний, вобожувати, нещасливити, бандурити, завідьмлювати (Б. Рубчак); птахоокунь, комахопівень, крилозябровий, зотаритися, отарно, вловно (Е. Андієвська). Більшість із цих неолексем не прижилися в національній мовно-поетичній практиці і не зафіксовані у словниках (крім спеціалізованих індексів та покажчиків авторського слововживання¹). Такі явища лінгвісти оцінюють із погляду відбору та вироблення норми, стверджуючи: «якщо така знахідка стоїть осторонь літературної мови [...], вона зазвичай виявляється безплідною і минущою, якщо ж спостерігається наближення до руслу літературної мови, вплив творчості письменника на літературну мову може бути сильним і різноманітним»². Загалом же інтенсивність й естетичний характер словотворчості дає підстави дослідникам (Г. М. Вокальчук, О. В. Кириллук, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк, А. І. Калетнік) визначити роль П. Тичини, М. Семенка, Ю. Клена, М. Драй-Хмари, І. Калинця, В. Барки, Е. Андієвської як активних творців української поетичної та літературної мови ХХ ст. у різних її часопроворних виявах.

За якими ж критеріями можемо пізнати ступінь наближеності індивідуальної мовної практики до літературної мови й літературної норми? Наскільки вагомий для вирішення цих питань фактор належності письменника до певної епохи, національного ареалу, стильового напрямку, культурної течії, а також — фактор моди, соціального запиту на певний тип творчості чи на твори конкретного автора у той чи той період розвитку національної культури?

Описуючи критерії, за якими можна визначити наближеність індивідуальної мовної практики до літературної мови й літературної норми, М. М. Пилинський стверджує: «роль видатного письменника в розвитку літературної мови [...] залежить, зокрема, від загального рівня її обробленості на той час, коли письменник

¹ Див.: Кириллук О. В. Словник авторських лексичних новотворів Павла Тичини // Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття: зб. нук. праць. — Рівне, Острог, 2011. — С. 181 — 258; Адах Н. А. Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки // Авторські лексичні новотвори В. Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти) / за ред. Г. М. Вокальчук. — Рівне: Вид-во Олега Зеня, 2007. — С. 52 — 31; Гаврилюк Н. В. Словник авторських лексичних новотворів київських неокласиків // Київські неокласики: словотворчість: Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». — Вип. 2. — С. 60 — 208; Максимчук В. Короткий словник авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини // Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». — Вип. 1. — 192 с.

² Будагов Р. А. Знач. праця. — С. 64 — 65.

виступив із своїми творами, від усталеності її норм і від ваги художньо-белетристичного стилю в порівнянні з іншими функціонально-стилістичними різновидами цієї мови»¹. А також, додамо, від ступеня часової віддаленості дослідника від певного хронологічного етапу розвитку літературної мови, репрезентантом і творцем якої виступає той чи той автор. По-різному оцінюємо, наприклад, нормалізаційний потенціал мовотворчості Тараса Шевченка та Івана Франка. Ідіолект Т. Шевченка, справді, формує у сучасного читача уявлення і про мовну норму його епохи, і — значною мірою — про сучасну норму (йдеться, зокрема, і про вживання граматичних конструкцій, і про найширше залучення народнописаних засобів, які засвідчують тяглість, стійкість поетичної традиції). Натомість дискурс І. Франка настільки помітно відрізняється від сьогоденного літературного стандарту, що з погляду сучасника ускладнює взамовідношення між літературною мовою і мовою художньої літератури. Це, однак, не заперечує цінності мовної практики письменника для історії літературної мови. Очевидно, висновок має бути скорегований в такому ракурсі: вплив Івана Франка на літературну мову *інший*, аніж вплив Тараса Шевченка.

Для еволюційного розвитку української літературної мови знакова практика художнього вислову Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Максима Рильського. Це яскраві репрезентанти того типу письменників, авторська мова яких розвивається в межах літературної норми, слугує її зразком. Пор.: «Бувають такі постаті в історії літератури й літературної мови, які, підхоплюючи чимало елементів літературної і літературно-мовної традиції, починають використовувати їх по-новому, збагачують їх мовними елементами, надають їм зовсім нового резонансу і тим закладають підвалини для нової якості літератури та літературної мови»². Відчуваючи внутрішню природу мови, такі письменники можуть «доповнювати і розширювати норму, робити її більш гнучкою, але вони не можуть зазвичай різко порушувати її, а тим паче суперечити їй»³.

Натомість у різні періоди розвитку поетичної мови мовотворчість модерністів, футуристів, постмодерністів має іншу настанову — не огранювати, удосконалювати норму, а *формувати нове її*

¹ Пилинський М. М. Знач. праця. — С. 186.

² Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексичі і стилістиці І. П. Котляревського. — Чернівці: Рута, 1998. — С. 7.

³ Будагов Р. А. Знач. праця. — С. 41.

бачення й розуміння у ракурсі індивідуальних уподобань¹, а також залежно від тих завдань, які ставить перед собою і сам автор, і стильовий напрям, течія, до якої він належить. Так, письменники кінця ХХ — початку ХХІ ст. мають інше бачення естетики мови (зокрема її діалектних, розмовних, просторічних елементів), ніж на початку століття. Вони також по-іншому сприймають і трактують, освоюють народнописенну традицію, ніж романтики чи шістдесятники, для яких опертя на фольклор, звернення до нього — одна з визначальних засад естетичної концепції мови. Так складається, зокрема, й тому, що «вплив видатного письменника на норму літературної мови [...] визначається не тільки письменницьким «темпераментом», але й передусім загальними умовами розвитку літературних мов у різні епохи їх функціонування»².

Отже, вплив індивідуальної мовотворчої практики письменників на становлення літературної мови і літературної норми може бути різним, й умовно його можна визначити як *структурно-розширювальний* або *огранювальний, спрямований на удосконалення*. У першому разі письменники активно вдаються до оказіонального словотворення, розбудовують поетичний словник, актуалізують нетипові синтаксичні конструкції тощо. У другому вони тільки удосконалюють уже досягнуте попередниками, сформоване мовною традицією, прагнуть домогтися максимальної виразності висловлення, оперуючи тими засобами мововираження, які актуальні для їхнього часу. При цьому «між

«крайніми точками» можуть розташовуватися численні «проміжні різновиди», але саме протиставлення залишається чинним. Переважання того чи того типу зумовлене історично [...]. Водночас не можна встановити єдиної панхронічної закономірності і

Видатні письменники є не тільки творцями літератури, а й мовотворцями, вони формують нове бачення й розуміння норми у її новому часовому й естетичному вимірі.

стверджувати, що один із цих типів завжди впливає на норму літературної мови «благодатніше», ніж інший»³. Таким чином, поняття *норми* постає як один з актуальних параметрів визначення рівня скорельованості мови *художньої літератури та літературної мови*.

¹ Пор. широке залучення діалектних засобів (орфоепічних, лексичних, граматичних) у творах В. Стефаніка, Б. Лепкого.

² Будагов Р. А. Значчя праця. — С. 43.

³ Там само. — С. 48.

Літературна норма і норма поетичної мови

Так само, як *літературна мова* не тотожна *мові художньої літератури*, співвідносними, але не тотожними (хоч і такими, що перебувають у постійній і різноманітній взаємодії) є *літературна та стильова художня (поетична) норма* як норма художнього стилю. Критерії стратифікації цих феноменів можуть збігатися (як-от при рівневому підході) або ж кардинально різнитися (пор. вичленування індивідуально-авторського рівня).

На відміну від літературної мови, де наявна тенденція до максимальної кодифікованості норми, сфера поетичної мови більш суб'єктивна, тут виразніше реалізовано індивідуально-авторське, простежується мовна свідомість письменника як прихильника певної естетичної парадигми, носія певних мовних традицій, соціально-культурних орієнтацій. В обґрунтуванні норми поетичної мови поняття «відповідність мовній системі» втрачає статус домінуючого критерію, коли йдеться про те, що автор актуалізує близькі йому мовні традиції (наприклад, діалектного оточення, в якому сформувалася його мовна компетенція, освіта, індивідуальні уподобання тощо).

Отже, спробуємо детальніше розглянути кореляцію *літературна норма — стильова художня (поетична) норма*, диференціювавши зіставлявані категорії за актуальними для них параметрами.

Одним із перших до проблеми обґрунтування категорійного статусу поетичної норми (як норми художнього стилю) та її відмежування від норми літературної звернувся Р. О. Будагов. Дослідник переконливо аргументував методологічну важливість розгляду цієї опозиції для розуміння глибинних процесів, внутрішніх механізмів розвитку літературної мови як естетично сублімованої форми мови художньої літератури, наголошував, що нетотожність цих понять означає не їх конкурування чи взаємозаперечення, а навпаки, обов'язкову взаємодію: «на тлі багатої і різноманітної художньої літератури, представленої видатними письменниками, літературна мова стає багатшою, виразнішою, різноманітнішою. У цьому сенсі між літературною мовою та мовою художньої літератури існує постійна і неперервна взаємодія»¹.

За критерієм ставлення до літературної мовної норми, її збереження чи оновлення дослідники оцінюють співвідношення лі-

¹ Будагов Р. А. Знач праця. — С. 21.

тературної та поетичної мови як різних, хоч і тісно взаємопов'язаних систем: «Мова письменників (мова художньої літератури), хоч зазвичай і орієнтується на ті самі [літературні — Г. С.] норми, але містить і багато нового. .. З цього погляду це система більш вільна, ніж літературна мова»¹, а тому здатна активно впливати на її становлення.

Ідея поетичної норми як стильової художньої норми у різних її термінологічних окресленнях набула продуктивного розвитку наприкінці 70-х років ХХ ст. у працях Н. Г. Михайловської (*стилістична норма*), В. П. Григор'єва (*поетична норма, белетристична норма, внутрішня норма висловлювання*), Т. Г. Винокур (*норми художньої мови*), Я. Мукаржовського (*естетична норма*). Однак хвилю інтенсивного зацікавлення змінив період автоматичного послуговування поняттям «поетична норма» без його теоретичного осучаснення, уведення у новітні лінгвістичні парадигми. Тим часом поглиблене розроблення цього поняття відкриває перспективи синхронійно-діахронійного осмислення процесів і явищ, що відбуваються в художньому дискурсі та є знаковими з погляду історії літературної мови, історичної стилістики, оскільки часові, просторові й ідіостильові параметри поетичної норми підтверджують тезу Т. Г. Винокур про те, що норми художньої мови мають персоніфіковану живу хронологію.

У сучасній українській лінгвостилістиці *норма* — активна метамовна одиниця досліджень, пов'язаних із визначенням дистрибутивних рис слововживання, образотворення, текстотворення у мові поезії та прози певних літературних епох чи течій, соціально й культурно значущих періодів, жанрових спрямувань тощо. Вільно оперуючи цим поняттям для аналізу художнього тексту, дослідники вказують на *норми розвитку поетичного словника* (С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька, Л. О. Пустовіт, В. С. Калашник, Л. Г. Савченко, Л. В. Кравець, О. О. Маленко), *естетичну норму* (С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицька, Л. І. Мацько), *неологічну норму* (Г. М. Вокальчук, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилук, О. В. Кирилук), *фоностилістичну норму* (Н. Л. Дашенко, Ю. Л. Маленовський, О. О. Бірюкова), *синтаксичну норму* (Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко) тощо. При цьому щоразу акцентується увага на тому, що лінгвоестетична сутність поетичної норми виявляється на тлі уже певних сформованих канонів, передусім — мовної, літературної норми: «для того, щоб вивчити мовно-естетичне явище, його треба порівняти з

¹ Там само. — С. 19.

іншими, розглянути на тлі однотипних естетичних утворень, співвіднести з мовною нормою»¹. Таким чином, мовна норма постає як загальне тло для оформлення, реалізації та наукової параметризації стильової норми художнього дискурсу.

Поняття «поетична (стильова художня) норма» розглядаємо з урахуванням зовнішньолінгвальних (специфіка доби, культурні, морально-ціннісні настанови суспільства) та внутрішньолінгвальних (норми слововживання, стан розвитку літературної мови тощо) чинників, з опертям на ідіолектні норми. Щодо останніх Г. О. Винокур відзначав: «У своїх найбільш творчих зразках індивідуальна мова письменника не лише не суперечить природному ідеалові мовної норми, а й навіть більше: виявляє властивості цієї норми найбільш досконало»².

Протиставлення *літературна норма* — *стильова художня (поетична) норма* дає змогу визначити диференційні ознаки цих понять, які не тільки уможливлюють їх розмежування, а й дають змогу категоризувати *поетичну норму*. Передусім відзначимо, що істотна відмінність між розглядуваними типами норм — у мірі їх імперативності // диспозитивності, соціально-культурної значущості й усвідомленості для соціуму. На цьому, дискутуючи про онтологію норми, наголошує Я. Мукаржовський: «Хоч норма має тенденцію до обов'язковості [...], вона ніколи не може досягти сили закону природи, інакше вона стала б законом і втратила б значення норми»³. Зіставляючи норми мови та мистецтва, дослідник проілюстрував різницю реалізації норм літературної мови як площини відносної гнучкості та норм у мистецтві (зокрема у поетичній мові як одному із жанрових виявів мистецтва), де вони реалізуються як максимально гнучкий регулятивний принцип: «норми існують для того, щоб від них відступати»⁴. Цю думку розвиває В. П. Григор'єв, стверджуючи, що «існує глибинна подібність у принципах будь-якої художньої творчості щодо мовотворчості: (1) норми літературної мови не можуть не «порушуватися», якщо художник хоче сказати «нове слово»; (2) «тільки порушувати» їх він не може; результатом стало б «дир бул щил» або всього-на-всього лінгвістичні експерименти. Але відмінності в мірі таких «порушень» — це реальні відмінності, які в принципі

¹ Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10 — 30-х років ХХ ст. — К.: Правда Ярославичів, 2000. — С. 19.

² Винокур Г. О. О языке художественной литературы. — М.: Высшая школа, 1991. — С. 41.

³ Мукаржовский Я. Эстетическая функция, норма и ценность как социальные факты // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1975. — Кн. 7. — Вып. 365. — С. 257.

⁴ Там само. — С. 366.

мають і якісні, й кількісні характеристики»¹. При цьому дотримання // недотримання актуальної художньої норми може бути визначене як один із методологічних напрямків дослідження мови художньої літератури: «Тільки уявивши кожен елемент структури поетичного твору одночасно як виконання і невиконання певної системи норм поетичної організації, матимемо функціональний опис, що розкриває художню значущість твору»².

Різними є механізми усталення літературної та поетичної норми, які залежать від рівня культурного досвіду і свідомості:

- автора — наприклад, не усталилася на рівні індивідуальної норми апробована у збірці Е. Андіївської «Каварня» практика насичення текстів сичленними тире, що маркують семантичні паузи;

- читача — він може сприймати або не сприймати естетичну вартість тих чи тих явищ, образів, стилістичних засобів (наприклад, загалом неприйнятною для українського читача стала колокалізація поетичного словника й деестетизація мовних знаків національної культури у творчості авторів-постмодерністів);

- інтерпретатора, дослідника — він має: «а) визначити відношення твору до найближчого до нього літературного середовища і до загальнонаціональної норми мови; б) встановити його власну, або внутрішню норму, в) встановити відхилення в процесі оповіді від його власної, або внутрішньої норми» (Ю. С. Степанов).

Класична тріада *автор — читач — інтерпретатор* репрезентує цілісність процесу співтворення стильової художньої норми. Функція автора й читача в цьому процесі — креативна, дослідника — операційно-констатувальна. Тільки за умови взаємодії і взаємонакладання цих стратегій можемо говорити про актуалізацію й устійнення тієї чи тієї норми художнього стилю. Скажімо, неприйняття значною частиною читачів і дослідників креативних шукань футуристів зумовило периферизацію цієї поезії і в мовно-культурній свідомості українського соціуму, і в науковій парадигмі, а отже, відповідний матеріал не був належно врахований при визначенні тенденцій розвитку поетичного дискурсу відповідного періоду.

Своєрідною «зв'язною ланкою» взаємодії двох типів норм (літературної та стильової художньої) виступає важливе з погляду фіксації в літературній мові і конкретизувальне щодо норм художнього стилю поняття *белетристична норма*. Обґрунтоване

¹ Григорьев В. П. Значач. праця. — С. 85 — 86.

² Лотман Ю. Н. Анализ поэтического текста. Структура стиха. — Л., 1972. — С. 136.

в працях В. П. Григор'єва, воно постулює, що «крім норм висловлювання, ідіостильових норм поетичної мови (мови художньої літератури) і норм літературної мови існує також [...] спільне для всієї поетичної мови (мови художньої літератури) поле нейтральних «белетристичних» норм, які особливо тісно пов'язують літературну мову та мову художньої літератури»¹.

Визначення рівня й типу представленості белетристичних норм у художньому стилі певного періоду і в ідіостилі того чи того автора — своєрідний стилістичний лакмус для оцінювання скорельованості індивідуальної та літературної норм, оскільки «творчість будь-якого сучасного нам поета сприймається не тільки на тлі чинних норм літературної мови, але й на тлі середніх белетристичних норм поетичної мови певного періоду»². Переконливий приклад — мовотворчість Нью-Йоркської групи, яка не відразу була прийнята у діаспорі насамперед через відмову від безапеляційного дотримання «національно-органічного стилю» (Ю. Шерех) як базового постулату МУРу. Поети свідомо вибрали українську мову засобом креативного самовираження, але хотіли писати у вільному особистісному просторі, без волонтактивного нав'язування їм творчих догм (зокрема вимоги «писати так, щоб зміст твору еманував національний дух»), прагнули зламати стереотипи та канони образо- й текстотворення, утвердити погляд на українську літературу як національно специфічну й водночас динамічно оновлювану в річищі новочасних західних тенденцій. Один із провідних тогочасних діаспорних критиків та літературознавців І. Костецький критикував ньюйоркців за легковажність у ставленні до мови, до лексики, до синтаксису, за довільні наголоси, за «вакханалію метафор»³. Сьогодні саме в цих рисах дослідники вбачають індивідуальне, знакове, що дозволяє «вписати» і поетичний дискурс авторів Нью-Йоркської групи загалом, і їхні індивідуальні мовні портрети в контекст історії української поетичної та літературної мови.

З окресленого випливає ще один важливий аспект: подібно до літературної норми, поетична (стильова художня) норма — категорія історична (у цьому сенсі зберігається симетричність кореляції *літературна мова — поетична мова*). Змінність, коливання

¹ Григор'єв В. П. Знач. праця. — С. 86.

² Там само. — С. 86.

³ Див. про це: Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. 2-ге вид., перероблене і доповнене. — VI. Модерністичний рух на Заході в 60 — 70-ті роки (Нью-Йоркська група). — К., 1999; Ревакович М. «Непоетичні дискурси Нью-Йоркської групи»: Доповідь в НТШ (Нью-Йорк, 15 лютого 2009 р.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://shevchenko.org/users/shevchenko-egi/wedbata_news.egi.

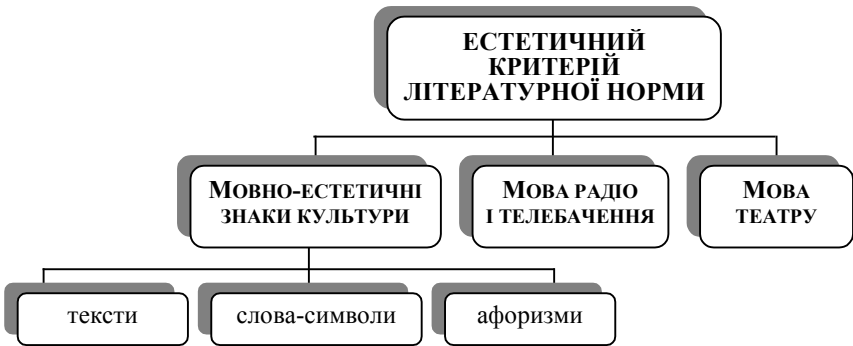
цієї стильової норми зумовлені динамічною природою самої поетичної мови, історично-соціальними чинниками, міжкультурними контактами, загальним культурним рівнем соціуму, впливом книжної і розмовної мови тощо, а також видозмінюється відповідно до літературних традицій, течій, стильових напрямків, мистецьких шкіл та індивідуальних стилів¹. Тому динамічність, змінність стильової художньої норми чи, навпаки, стабільність її вияву можна визначити тільки в контексті розгляду поетичної мови як системи, диференційні ознаки якої відбито в схемі:

Характер змінності та / або стабільності стильової художньої норми тісно пов'язаний із поняттями «традиція» і «новаторство», а також з обґрунтуванням її часових і просторових параметрів. Так, часову змінність норми засвідчують текстові актуалізації універсальних образів (архетипів, символів, мовно-естетичних знаків етнокультури, концептів) *Україна, батьківщина, земля, час, простір, людина* тощо, аксіологічні опозиції *своє — чуже, добро — зло, правда — неправда* тощо. Простежуючи їхній семантичний, експресивно-оцінний розвиток, встановлюємо змінність канонів лексико-семантичної сполучуваності, засобів образотворення, способів текстотворення на загальному зрізі розвитку поетичної мови і в проекції на конкретний часовий відтинок, коли був створений той чи той текст. Адже апріорі можна стверджувати, що в кінці XIX ст., упродовж XX і на початку XXI ст. ті самі образи: а) моделюються по-іншому, б) вживаються для виражен-

¹ Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (Стилістика та культура мови). — К.: Довіра, 1999. — С. 301.

ня іншої семантики, в) вживаються з іншою оцінністю. Крім того, в історично-мовних моделях, в індивідуальних мовних формулах-характеристиках об'єктів зображення, у фразах із культурно-історичними фрагментами знання вербалізуються суб'єктивні, особистісні переживання авторів, які теж є «продуктами» свого часу. Переконливими ілюстраціями цієї тези слугують, наприклад, ідеологічні метафори, зокрема поетичні стереотипи й метафоричні штампи на зразок *Батьківщина-мати, народи-брати, республіки-сестри*. Контексти, для яких актуальні такі образні слововживання, виявляють виразну прив'язаність до ідеології, також до часу (радянська доба) та місця (територія Радянського Союзу і країн соціалістичного табору) творення поезії. Зі зміною соціополітичної та соціокультурної ситуації вони втратили актуальність як текстотвірні одиниці й кардинально змінили аксіологічне навантаження. З цього погляду «історія того, як і чому змінився склад мовних засобів, прийнятих у традиційному вживанні, і є [...] історія поетичної мови»¹.

Поняття *поетичної норми* продуктивне щодо визначення особливостей мовно-естетичної організації текстів певного часового зрізу розвитку художнього стилю. Визнання часового параметра поетичної норми конституює можливість часової атрибуції текстів за характерною лексикою, фразеологією, іншими текстотвірними засобами. До таких мовних знаків зараховуємо насамперед часо марковані, виразно прив'язані до доби образи, як-от *Чорнобиль*.

Не тільки історичні та соціальні, але й просторово-географічні чинники можуть спричиняти коливання художньої норми. Вста-

¹ *Винокур Г. О.* Избранные работы по русскому языку. — М., 1959. — С. 389.

новлення її *просторових параметрів* передбачає з'ясування специфіки актуалізації одиниць поетичного словника, використання фоностилістичних, словотвірних, граматичних засобів залежно від місця, простору творення поезії. Цей аспект особливо актуальний для дискурсів, у яких умовно виокремлюємо діаспорний сегмент. Так, українська поетична мова сучасної західної діаспори (зокрема згаданої вже вище Нью-Йоркської групи) сформувалася в інших соціально-географічних та національно-культурних умовах, ніж художній дискурс материкової України. Це частина загального процесу культуротворення, що був пов'язаний із збереженням національної доміанти — *мови* і скерований на збереження цілісного простору української лінгвоментальності. Тому аналіз ідіостилів ньюйоркців, простеження внутрішньоструктурних процесів їхньої мовотворчості, вивчення типів і механізмів текстотворення не тільки підтверджує опертя на національний загальномовний матеріал і культурний досвід (пор. активну текстову «присутність» народнопоетичних, народнорозмовних, побутово-культурних, літературних і т. ін. кодів, історично-мовних та фольклорних моделей, інтертекстуальних діалогів із материковою поезією), але й засвідчує різнотипність стилістичних трансформацій традиційно-образних засобів у ідіосистемах В. Вовк (як прихильниці традиціоналізму), Ю. Тарнавського та Е. Андіївської (як кардинальних новаторів) тощо. На цій підставі констатуємо: мовотворчість Нью-Йоркської групи — це окремий просторово маркований різновид українського художнього дискурсу, стильові норми якого проєктуються на структуру національної літературної та поетичної мови.

Синтезований розгляд часових і просторових параметрів поетичної норми концептуально виводить на інший рівень її осмислення — *ідіостильовий*.

Кожен автор живе у певному часі, фізичному й соціокультурному просторі і відтворює, описує світ крізь призму індивідуального досвіду, національної культури, до якої він належить. Тому продукovanі ним художні явища проєктуються на нормативні категорії, якими збагатилася у цей час мова.

Ідіостильова норма «знаходить своє пряме вираження у системі мовних засобів та прийомів конкретно-чуттєвого освоєння дійсності»¹. Адже кожен автор живе у певному часі, фізичному й соціокультурному просторі і відтворює, описує світ крізь призму індивідуального досвіду, національної культури, до якої він на-

¹ Ставицька Л. О. Знач. праця. — С. 12.

лежить. Тому продуковані ним художні явища проектуються на нормативні категорії, якими збагатилася у цей час мова.

Взаємокоординований розгляд часово-просторових параметрів стильової художньої (поетичної) норми дає змогу встановити:

- різницю між власне ідіостілями (пор.: в офіційному поетичному дискурсі шістдесятих років домінували ідеологічно марковані метафори, аксіологія яких докорінно змінювалася в синхронній мовотворчості дисидентів);

- різницю в рамках одного ідіостілю залежно від часу й місця творення поезії. Зокрема, на цьому наголошував М. М. Пилинський, розглядаючи як один із критеріїв оцінювання літературної норми мову творів авторитетних письменників: «Треба завжди розрізняти ранні твори письменника і творчість уже зрілого майстра»¹. Наприклад, рання збірка В. Вовк «Юність» засвідчує тяжіння авторки до фольклорного напрямку, до максимального опертя на канони українського традиційного віршування, виявляє органічне заглиблення у стихію народної мови. Натомість пізніші твори поетеси, що увійшли до збірок «Мандаля», «Меандри», свідчать про наближення до модерних способів мововираження, хоч і з опорою на етномарковані стилістичні засоби, передусім — на лексику, символіку. Так само різна за лексичним наповненням і ментальною орієнтацією табірна дисидентська поезія М. Руденка та його «Метафізична поема», присвячена осмисленню екзистенційних проблем, духовного, сакрального і профанного тощо).

Природа літературної норми, якій властиві ознаки динамічної стабільності, детермінована як внутрішньомовними, системними чинниками розвитку мови, так і позамовними чинниками, що впливають на її кодифікацію. Поетична норма — *теж змінна*. Її конкретно-історичний характер зумовлений здатністю фіксувати визначальні лінгвоестетичні параметри актуальної культурної парадигми, естетичної платформи, а також — реагувати на розвиток мовно-поетичної свідомості і автора, й читача на різних часопросторових та ідіостильових рівнях. У зв'язку з цим актуалізується потреба скоординувати часовий — просторовий — ідіостильовий виміри стильової художньої норми, які не завжди будуть взаємонакладатися.

Підсумовуючи міркування про типологічну й історико-генетичну кореляцію понять *літературна мова* — *мова художньої літератури*, *літературна норма* — *стильова художня нор-*

¹ Пилинський М. М. Знач. праця. — С. 107.

Типологічні та історичні тенденції розвитку стильової художньої норми виявляють системні зв'язки з літературною нормою.

ма, констатуємо: закони розвитку літературної та поетичної мови, а відтак і літературної та поетичної (стильової художньої) норми — не тотожні, але співвідносні й взаємозумовлені. Зокрема, повно-

аспектне вивчення історії літературної мови не може не передбачати вивчення історії поетичної мови та поетичної норми як однієї з одиниць її виміру. Визначення часових, просторових та ідіостильових параметрів поетичної норми, опис типологічних та історичних тенденцій її становлення дає змогу продемонструвати системні зв'язки з літературною нормою, окреслити загальну картину розвитку національного художнього стилю.

2.1. Просторова і часова глибина літературної норми

Норма сучасної української літературної мови має гетерогенний характер: її витoki треба бачити не лише в певних просторових відмінностях, тобто територіальних діалектах національної мови, наприклад, у середньонаддніпрянських говорах, а й у писемно-літературних традиціях, що характеризують історичні періоди літературної мови, отже, мовній нормі притаманна просторова і часова глибина.

Завдяки змісту поняття просторової і часової глибини літературної норми критерій відповідності мовного явища, факту системі мови набуває конкретизації, проектуючись на явища історичної стилістики української літературної мови, урізноманітнюючи стилістичне ремаркування лексики в нормативних словниках, типологію стильової віднесеності граматичних явищ до історичних зрізів літературної мови. У жанрово-стильових різновидах писемної і усної української літературної мови на сучасному синхронному зрізі виявляються різні ознаки просторової і часової глибини літературної норми, яка співвідносна з гетерогенною природою літературної мови.

У визначеннях мовної норми наголошується на: а) суспільному визнанні зразків комунікатів (або висловлювань); б) обов'язковості дотримання зразків, кодифікованих у словниках, граматиках; в) динамічній природі мовної норми, що відбиває історичну змінність літературної мови, а також змінність соціально-культурних оцінок норми на синхронному зрізі мови. Літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє найтісніший зв'язок із літературною традицією.

У переліку конкретних лексичних, граматичних, стилістичних норм простежується їх неоднорідний характер, оскільки вони проектується на одиниці мовної системи з більшою чи меншою мірою рухливості, змінності щодо стабільного ядра мовно-виразових засобів.

Поняття норми, як відомо, властиве не лише літературній мові як формі, різновиду національної мови. Про норми національної мови йдеться тоді, коли ознаки національної мови виокремлюють-

ся в зіставленні з ознаками споріднених мов. Навіть коли такого прямого зіставлення начебто не передбачено, називаються характеристичні риси, які відмежовують одну споріднену мову від іншої. В історичному плані норми національної мови охоплюють її звукову (фонетичну або фонологічну) будову, особливості словотвірної, словозмінної, синтаксичної організації. Норми національної мови залежно від деталізації їх опису і обраної моделі можуть становити ряд протиставлень ядерних одиниць щодо співвідносних засобів спорідненої мови, або становити ареали реалізації цих ядерних одиниць у просторі однієї національної мови.

Територіальні та соціальні діалекти як форми існування національної мови так само мають свої норми, однак останні підпорядковуються визначальним системним ознакам, які зумовлюють віднесеність певних комунікативів до конкретних виявів національної (етнічної) мови.

Типи мовних норм привертають увагу дослідників у зв'язку з історією літературної мови, комунікативною лінгвістикою (скажімо, співвідношення мовних, вербальних, і немовних, невербальних, компонентів у процесі комунікації), чи не найбільшою мірою — у зв'язку зі стилістикою (норми офіційно-ділового стилю, норми публіцистичного, наукового стилів, художньо-стильові норми тощо).

Акцентування на виборі мовного зразка і критеріях, за якими цей зразок кодифікується, пов'язане з категорією оцінки, тобто маємо говорити як про обов'язковий параметр про аксіологічну сутність літературної норми. В тому чи іншому трактуванні типів мовних норм виявляються різні оцінки, різна мовна компетентність носіїв літературної мови.

Запропонована метафора «просторова і часова глибина літературної норми» має привернути увагу до норми, що характеризується, по-перше, певним просторовим виміром — поширенням літературної мови в соціумі, точніше, у мовно-культурному просторі, по-друге, до часового параметру — періоду, протягом якого той чи інший стандарт оцінюється комунікативною спільнотою як загально визнаний, коли його кодифікують різні лінгвістичні джерела саме як стандарт, як норму.

Метафора «просторова і часова глибина літературної норми» ґрунтується на розумінні літературної норми як певного конструкту, який витворюється в свідомості людей, належних до однієї комунікативної спільності. Мову сприймають, усвідомлюють створені цією мовою тексти, писемні та усні зразки-комунікати як свої не тільки щодо можливості їх відтворення, а й щодо

впізнаваності зразка і, що важливо, — віднесеності його до певного часу. Часто можна почути таке характерне питання: в якій області України мова, тобто мовна практика, найближча до сучасної літературної мови? Тобто літературну мову, її основи й взірцеві зразки носії мови прагнуть бачити в певному просторовому вимірі.

Характерний для 50-х років ХХ ст. вислів «полтавсько-київський діалект як основа літературної мови» накладає й сьогодні відбиток на суспільну свідомість носіїв української мови. Проте виразна гетерогенна природа сучасної літературної норми закономірно спричинилася до корекції названого вислову. Справді, жанрово-стильові різновиди писемної і усної української літературної мови на сучасному синхронному зрізі засвідчують існування літературної норми, якій не так просто дати однозначну просторову кваліфікацію. Адже якщо в художньому стилі через його прив'язаність до розмовного джерела безпосередньо виявляються просторові ознаки літературної мови (відтворення усної живої мови персонажів, стилізація мови автора-оповідача), то в таких стилях, як науковий, офіційно-діловий, літературна норма виявляє найвищий ступінь стандартизованості, причому говорити про діалектну основу такої стандартизованої літературної мови можна з великою мірою умовності. Не випадково в науковій практиці послуговуються поняттям «загальнолітературна норма», сутність якого визначається характером його протиставлення стильовим та стилістичним нормам.

Співвідношення між загальнолітературною нормою та стильовими/стилістичними нормами можна простежувати на конкретних текстах, водночас загальнолітературна норма, передусім лексична, частково граматична, відбивається в словниках на зразок 11-томного Словника української мови. Оскільки в його назві немає слова «літературна», користувачі мають підстави сподіватися на широке охоплення словником просторових різновидів української мови, зокрема, лексичних, лексико-семантичних одиниць, які становлять повноцінні одиниці лексичного складу національної мови. Думки про повноту словника національної мови (див. статтю Віктора Мойсієнка «Хто «засмітив» українську мову? в газеті «Українське слово», ч. 41, 14.10.1999), безумовно, актуальні: процес пізнання національної мови в усіх її просторових і часових вимірах безмежний, тому й справедливо говорить автор про «випуск періодичних додатків до національного словника».

Розширення лексичних джерел сучасної літературної мови обов'язково передбачає обговорення актуальних питань кодифікації літературної норми.

Хто займається кодифікацією літературної норми (чи норм у їх рівневих або стилістичних різновидах), іншими словами, яка інституція встановлює, вводить нове слово, наприклад, нове за-позичення у словник сучасної української мови чи не вводить, або надавати статус загальноживаного літературного слова діалектній лексемі, чи ні? Коли в ЗМІ запроваджується як нормативна часто вживана конструкція, вислів, що несе на собі соціально-культурне навантаження, наприклад, найменування часу, часових відтинків доби українською мовою, або використання словосполучень із просторовою семантикою на зразок *в Україні* — *на Україні*, існує перевірений шлях узгодження, консультування з мовознавчими центрами. Дискусії про називання часу розпочиналися в 70-і роки ХХст., активізувалися в 90-і роки ХХст. й завершилися прийняттям у практиці ЗМІ і в навчальній літературі стандарту для офіційного називання часу українською мовою.

У мовному узусі побутують різноманітні усно-розмовні форми на позначення часу доби, надто коли йдеться про години з хвилинами, але в ЗМІ прийнято офіційні зразки називання цілих годин і годин неповних з хвилинами. Саме практика ЗМІ утверджує відповідний літературний стандарт називання часу українською мовою.

Коли йдеться про питання, що не мають такої соціально-культурної ваги, як наведені вище два приклади, то спостерігаємо зміни кодифікованих форм, зовні не помітні, щодо яких не відбувається дискусій, широкого обговорення, як-от: введення до словників форм *виставковий* (центр) замість *виставочний*, *посадкова* (смуга) замість *посадочна*, *зупинковий* (комплекс) замість *зупиночний* тощо. До активної практики часової зміни лексичної норми зараховуємо зміну назви *прийомна* на *приймальня*.

У сучасній українській літературній мові відбувається активний процес дистанціювання від російської мови. Розходження двох літературних мов в історії відбувалося, очевидно, по-різному; був час, коли російська мова дистанціювалася від української і польської мов, у ХХ ст. маємо інший процес — українська літературна мова в культивуванні своїх норм активно дистанціюється від російської мови, пор. *чемодан* — *валіза*, *схожий* (*похожий*) — *подібний*, *заставити* — *примусити*, *ящик* — *скринька*, *сторона* — *бік*, *доказувати* — *доводити*.

Начебто немає ніяких труднощів у розрізненні слів *бік* (один і другий у людини) і *сторона* (світу), але обидва слова цікаво переплелися в таких утвореннях *зусібіч* і *осторонь*; *прибічники* якоїсь ідеї і *сторонні спостерігачі*, які *стоять осторонь*. Пор.

дієслова *сторонитися* і *бокувати* або словосполучення — *всестороннє дослідження* і *всебічний аналіз*.

Рекомендовані в сучасному офіційно-діловому стилі як загальнолітературний стандарт вислови *довести* — *доводити* (*правоту, ідею*). Але читаємо в Олександра Олесе: *Орієнтуймося! Спасибі! Але на кого? — докажіть! Чи легко це зробити рибі, коли на березі лежить?* Художні тексти фіксують характерні для усно-розмовної практики варіантні вислови, на яких лежить відбиток просторового, ареального мовного узусу. Офіційно-діловий стиль прагне до усунення варіантності й усталення певного лексичного, граматичного стандарту.

У зв'язку з літературними нормами кінця ХХ ст. потребує осмислення, відповідної інтерпретації писемно-літературна практика класиків української літератури. Використання текстів класичної літератури як навчально-дидактичного матеріалу пов'язане з їх відповідною адаптацією до стандарту сучасної літературної мови, принаймні із передбаченим поясненням різниці між мовою художньої літератури і літературною мовою. Сучасні школярі, наприклад, оцінюють мову «Енеїди» І. П. Котляревського як таку, в якій багато *русизмів* (до речі, в сучасній лінгвістичній практиці маємо паралельне вживання також термінів *росіянізми, русицизми*). У такому разі треба, очевидно, застосовувати поняття часової глибини літературної норми.

З творчості І. П. Котляревського, як відомо, починають відлік нової української літературної мови, і хоч така часова межа досить умовна, проте для сучасних словників ілюстрації з творів Котляревського, зокрема з «Енеїди», становлять ті зразки лексичної норми, без яких специфіка лексико-семантичної системи національної мови була б неповною.

Зокрема, словник «Енеїди» засвідчує характерні тенденції продуктивного українського словотворення, наприклад, активність дієслів типу *штурманувати* (від *штурман*), *попонеділкувати* (від *по понеділках*), прислівників і прислівникових сполук на зразок *вмах, вмиг, в розсипку*.

У реєстр Словника української мови в 11-ти томах уведено слово *попонеділкувати* з позначками *розмовне, застаріле*, проте Словник не фіксує утвореного продуктивним способом дієслова *штурманувати*. Словник за редакцією Б. Грінченка до цього дієслова має ілюстрацію з «Енеїди» І. П. Котляревського: *З Полінуром повстрічався, штурманував що при йому*.

Часова віддаленість тексту «Енеїди» від сучасного слововжитку, безумовно, відбивається на тлумаченні тих самих слів у Сло-

внику за редакцією Б. Грінченка і в 11-томному Словнику. Так, слово *розмир* у Словнику Б. Грінченка подано як «розрив мирних відносин, війна». 11-томний словник подає це слово з таким самим першим значенням та з другим — протилежним тлумаченням того самого поняття «мир, замирення», причому до цього протилежного значення наведено ту саму ілюстрацію з «Енеїди»: *Кричить [Еней]: Чи ви осатаніли! / Адже ми розмир утвердили!*

Такі самі діаметрально протилежні оцінки маємо в обох словниках щодо реєстрового слова *богомаз*. Через характерну внутрішню форму (вона ніби суперечить денотативному змісту слова й відповідному контексту), мабуть, ще в часи створення словника Б. Грінченка ці слова неоднаково сприймалися мовцями.

Повторюючи думку про те, що «Енеїда» є скарбницею розмовних висловів української мови, маємо відзначити, що не всі вони зафіксовані в загальнономовному словнику з відповідними стилістичними ремарками, деякі заслугоували б на увагу і введення до сучасних синонімічних словників.

Чи можна вважати застарілим слово *турбація* (клопіт, турбота) у контексті: *Еней Анхизович, сідайте, / Турбацію не заживайте*. Такого самого стилістичного колориту слово *мудрація* супроводжується в 11-томному словнику позначками *іронічне, жартидливе*. Словник синонімів С. Караванського до слова *турбація* містить ремарку «з живої мови». Отже, конкретне слововживання у творі І. П. Котляревського є нормативним і щодо стилістичного відтворювання в сучасній літературній мові.

З погляду часової глибини літературної норми цікаву історію має слово *рація*. В «Енеїді» йдеться про «вітальну промову», пор.: *Посли к Латину приступились, / Три рази низько поклонились, / а старший рацію сказав*. У сучасній мові нормативне слововживання: *Ти маєш рацію, Ти не маєш рації*, причому в цьому разі нормативність пов'язана з певною просторовою ідентифікацією.

Взагалі, «Енеїда» Котляревського засвідчила зразки акліматизації іншомовних слів, усталення їх як виразних розмовних засобів. Тільки в етимологічному словнику можна було б знайти мотивацію називання «самовдоволеної, розв'язної людини — *фертик* — порівняння з формою і назвою літери **Ф** — «руки в боки». Для носіїв мови і знавців цього слова як синоніма з ряду *франт, джигун, жевжик* ця мотивація не прочитується.

Коли б текст «Енеїди» був «уживлений» у мовну культуру сучасних українців, то, напевно, й ще одне слово до відповідного синонімічного ряду додалося: *Ласоцохлисти походжали, / Всі фертики і паничі, / На пальцях ногтики кусали, / Розприндививись, як навичі! У*

ряду синонімів *ферт, чепурун, піжон, жевжик, джигун, прилиза, сноб* (С. Караванський) достойне місце мав би зайняти й *навич*.

Тільки філологи можуть дістатися до етимології слова *ланець* (обідранець, гольтіпака, безштанько, лахмітник і под.). Так називали солдатів ландміліції у XVIII ст. від німецького Land «земля, країна» — частина війська за царювання Єлизавети. Через ледарювання, свавілля солдатів ландміліції назва *ланець* набула негативного змісту.

Із тогочасної живої мови слово з виразним оцінним змістом потрапило в художній текст, залишившись в українській літературній мові з певною часовою позначкою — слово з «Енеїди» І. Котляревського.

Нерідко в складному питанні: що вважати в мові нормативним, а що ненормативним? — послуговуються критерієм «відповідає системі мови» / «не відповідає системі мови». Тим часом варто зважити на часовий і просторовий контекст функціонування літературної норми, зокрема й на такі моменти:

- у кожному з функціональних стилів сучасної літературної мови є своя просторова і часова глибина норми;
- не лише діалектне джерело літературної мови, а й різні часові форми існування літературної мови — джерело для рефлексії і переоцінки норми;
- норма — не лише відповідність системі, а реальне вживання в літературній практиці, частотність і авторитет соціальної оцінки.

У часи ревізії і рефлексії над мовною нормою можна передбачати не лише збільшення кількості можливих варіантів, а й урізноманітнення словників різних комунікативних сфер. У зв'язку з динамікою літературних норм варто наголосити на концептуальних ознаках літературної мови, серед яких дослідники виокремлюють такі: а) ступінь просторової консолідованості літературної мови; б) вік літературної мови й міра традиційності сучасної літературної мови; в) вплив інших мов у процесі контактування з ними; г) поширення літературної мови за межами свого етносу; г) комунікативний ранг мови, тобто які функції виконує мова, її офіційний статус. Цей параметр називають «вітальністю» мови, тобто її життєвістю, точніше, життєздатністю; д) ступінь лібералізму в національно-мовних питаннях.

Перші дві ознаки стосуються власне просторової і часової глибини літературної норми. Від функціонування цієї норми, від мовної свідомості людей залежить соціальний престиж мови.

Соціально престижна мова — мова, якою пишуть і навчають. Пишуть важливі державні документи (закони), провадять судові

справи, інформують суспільство про найважливіші події у державі, світі. Залежно від освіти, територіального походження мовців, їхнього професійного, культурного рівня, соціального статусу формується в суспільстві оцінка літературної мови як соціально престижної форми національної мови.

Пошуки глибини діалектних відмінностей у будь-якій етнічній мові деякі дослідники пов'язують з її давністю: що більше діалектів вичленовується у мові, тим вона нібито давніша. Можна провести паралель з археологічними культурами: археологи засвідчують існування окремої культури, якщо виявляють на цьому терені існування субкультур.

Як далеко відходить українська літературна мова від своєї діалектної основи?

Як далеко відходить одна етнічна мова від іншої?

У сучасному мовознавстві не існує приладів і методів, якими можна було б виміряти дистанцію, відстань між мовами. Звертають увагу на звуковий образ мови, на словник, але врешті послуговуються інтуїтивними оцінками носіїв мови, які не можуть бути релевантними для оцінки віддаленості мов між собою.

Інша річ — віддаленість літературної мови від діалектів. Відомий у славістиці приклад з різними німецькими діалектами, відмінності між якими більші, суттєвіші, ніж відмінності між окремими слов'янськими мовами. Перевіркою близькості мов чи літературної мови і діалектів може бути тільки спостереження, чи розуміють співрозмовники один одного, чи немає труднощів у комунікації носіїв двох різних ідіомів, якщо кожен розмовляє своєю мовою.

Проблема соціальної престижності літературної мови безпосередньо торкається теоретичного і практичного питання розмовної мови як нижнього функціонально-стильового регістру в межах нормованої мови. Цю розмовну мову в її просторовому вимірі нерідко оцінюють як суржикову, хоч варто застерегти про не завжди коректне використання цього поняття.

Із багатофункціональністю літературної мови пов'язана внутрішня будова, вербалізована поняттєва структурованість й комунікативно-прагматична, стильова різноманітність мови.

Крім визнаних і науково описаних діалектів, можна говорити про існування розмовної літературної мови з характерними територіальними відмінностями. Носії цих розмовно-територіальних чи народнорозмовних відмін розуміють один одного і водночас ви-

знають існування літературного стандарту, що склався в мовному просторі України як результат загальної освіти.

Сьогодні спостерігаємо підкреслену увагу до субстандартів мови — не лише до діалектних джерел літературної мови, а й до просторіччя, жаргонів. Негативно оцінюючи функціонування літературної мовної норми, автори дискусій не хочуть помічати, що послуговуються цією нормою як звичним і зручним засобом порозуміння. Соціально престижною формою національної мови і надалі залишається літературна мова з її динамічно стабільною нормою, просторова і часова глибина якої сприймається по-різному залежно від рівня освіти мовців.

2.2. Динаміка лексичної норми

На інтенсивність лексико-семантичних змін в українській літературній мові новітнього періоду впливають як зовнішні суспільно-політичні процеси, інформаційні технології, так і внутрішньосистемні явища, зумовлені саморозвитком мовної ситуації. У словнику сучасної української мови збільшується кількість іншомовних запозичень, новотворів, неологізмів. Показові для періоду кінця ХХ — початку ХХІ ст. процеси деактуалізації та актуалізації лексем, детермінологізації, термінологізації, метафоризації, поширення сфер уживання жаргонної, зниженої, просторічної лексики.

Лексична норма засвідчує активність іменникових дериватів із значенням «особа жіночої статі»; збільшення в загальному словнику кількості складних слів (юктапозитів); конкурування прикметникових форм із різними словотвірними засобами.

Явища активізації, пасивізації, стилістичної транспозиції лексики змінюють характер загальномовного словника. На ньому позначаються процеси колоквалізації як вияв внутрішньомовної стилістичної транспозиції лексики.

Активно послуговується стилістично зниженими лексичними засобами сучасна українська публіцистика.

Чинники сучасних лексико-семантичних змін

Динаміка лексичної норми зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі. Процес лексико-семантичної динаміки неперервний. У ньому можна виділяти періоди інтенсифікації та динамічної стабільності. Зокрема, час з другої половини ХХ ст. і до тепер не однорідний: його створюють відтинки 50-ті, 60 — 80-ті, 90-ті та кінець ХХ — початок ХХІ ст.

Як відзначено в науковій літературі, основними тенденціями в розвитку української мови новітнього періоду є: а) визначальний вплив суспільно-політичних чинників на розвиток мовної системи, б) інтенсивність і швидкість мовних процесів, в) перевага кількісних змін над якісними, функціональних — над системними, а

також перевага змін у лексиці й фразеології. Стан лексичної норми цього відтинку в історії української літературної мови окреслюють у зв'язку з внутрішньосистемними семантичними процесами актуалізації, переорієнтації, активізації — пасивізації, неологізації, які невіддільні від більш самостійних екстралінгвальних соціокультурних чинників, що моделюють лексичну норму як прагмалінгвальну субстанцію із закладеними в ній потенційними можливостями для саморозвитку та задоволення соціальних запитів. Тобто в самій мовній системі закладена єдність суперечностей: мова водночас повинна бути стійкою та змінюваною, стандартною й розмаїтою, гнучкою, образною, економною у своїх засобах вираження, зручною у користуванні й вичерпною в передаванні змісту повідомлюваного, прозорою й зрозумілою у своїх формах існування, придатною для забезпечення комунікативних потреб суспільства в усіх його сферах діяльності.

Що притаманне новітньому періодові в історії української літературної мови? Це час великих соціальних зрушень. Українське суспільство переживає саме таку епоху — час творення та зміцнення власної державності, прагнення швидко наздогнати західний світ у галузі політики, науки, освіти, культури й техніки, посилити відкритість виробничих та культурних зв'язків з іншими країнами за посередництва інших мов. Отже, зміни в номінативній системі мови спричинені *екстралінгвальними чинниками*, серед яких

- соціально-історичні;
- прискорений розвиток науки, техніки та виробництва, зміни в освіті;
- глобалізація, тобто інтеграція більшості країн світу, а отже, тісніші й різноманітніші контакти між ними; міграційні процеси;
- зростання впливу засобів масової інформації на всі сфери життя суспільства та окремої людини;
- загальне прискорення темпу суспільного життя;
- психологічні зміни соціуму;
- модифікації в культурній, естетичній сферах дійсності¹.

¹ Див. праці: *Тараненко О. О.* Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // *Мовознавство*. — 2002. — №4 — 5. — С. 33 — 39; *Мовознавство*. — 2003. — №1. — С. 23 — 41; *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. — К.: ВПЮЛ, 2000. — 288 с.; *Ткаченко О. Б.* Українська мова і мовне життя світу. — К.: Спа-лах, 2004. — 272 с.; *Брітківа К. В.* Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2007. — С. 7 — 11.; *Городенська К.* Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? // *Українська мова*. — 2013. — № 2(46). — С. 3 — 12.

Дія внутрішніх чинників мовних змін — регульовальна, системоупорядковувальна дія мовних законів: *закон традиції* стримує появу та розвиток інновацій, сприяє правописній уніфікації знакових засобів вираження; засвідчує регулярність вживання мовних одиниць, однотипність внутрішньомовних відношень; *закон аналогії* стимулює мовну еволюцію; *закон мовної економії* — відбір найраціональніших мовних засобів; *закон суперечностей, протиставлень,*

Внутрішні чинники мовних змін — закон традиції; закон аналогії; закон мовної економії; закон суперечностей, протиставлень, або антиномій.

або *антиномій*, які нібито зсередини готують мовні зміни, спричинюють розширення кола позначуваних об'єктів, розвивають антонімічні відношення, що стають одним із потужних рушіїв процесів словотворення, формування нових системних зв'язків між одиницями лексики. Вони виявляють себе й на лексичному рівні.

Специфіка новітнього періоду полягає в зростанні ролі синтаксичної сполучуваності слова, яка веде до розширення його семантики, усистемнювання метафоричних похідних як лексико-семантичних варіантів, які не завжди можна окреслити за допомогою певного поняття, а лише позначити ремаркою **образно*. Дослідники відзначають підвищення потенціалу виразності, естетичних характеристик лексичних одиниць, їхньої експресивізації. У цьому активну участь беруть засоби мовної гри, каламбуру для створення особливо промовистої, яскравої форми номінації. Крім того, з-поміж інтралінгвальних чинників відзначають прояв певних тенденцій саморозвитку мови й динаміки лексичної норми: тенденцію до диференціації семантики номінацій, здебільшого в напрямку «рід → види», виділення й позначення в такий спосіб нових аспектів певного поняття, реалії, явища дійсності (на зразок *топ-менеджер, арт-дилер*); тенденцію дерусифікації словотвірної категорії назв особи й українського лексику в цілому, про що свідчить поява нових назв особи; тенденцію до активізації різних способів морфологічного словотворення; тенденцію до заповнення номінативних лакун іншомовними запозиченнями.

Серед основних динамічних процесів, які відбуваються в українській мові наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., виділено:

1) розширення словникового складу мови за рахунок збільшення іншомовних запозичень, новотворів, неологізмів — поява нових слів та їхніх значень, смислові, аксіологічно-конотативні модифікації сталого лексичного фонду літературної мови;

2) деактуалізація значень, пов'язаних з радянськими реаліями; пасивізація певних груп лексики; зняття так званих «ідеологічних нашарувань» у значеннях багатьох лексичних одиниць, зокрема таких, як *антикомунізм, геополітика, капіталізм, консерватизм, лібералізм* тощо;

3) актуалізація (повернення до життя) неактивних у попередній період лексем, що належать до різних сфер застосування мови, і переорієнтація номінацій, пов'язаних із соціально-економічною перебудовою сучасного суспільства — переходом до ринкової економіки (потреба в нових номінаціях на зразок: *акціонування, бізнес, демпінг, дефолт, дилер, капітал, комерціалізація, тендер, холдинг* тощо), розвиток парламентаризму, розбудова законодавчої й судової гілок влади, формування національного політикуму (потреба в концентрованому послуговуванні лексикою на позначення політичної діяльності й станів на зразок *імпічмент, інавгурація, лобіювання, опозиція, популізм* тощо);

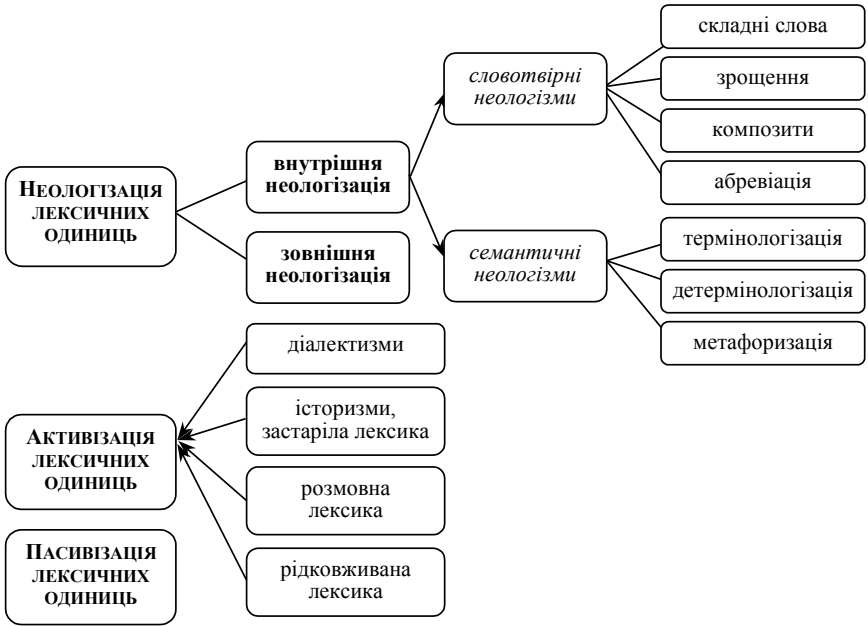
4) інтенсивна демократизація (колоквіалізація) мови, виражена в розростанні сфер поширення жаргонної, зниженої, просторічної лексики тощо.

Ці процеси впродовж усього новітнього періоду перебувають у колі інтересів семасіологів, лексикологів. Вивчають якісні зміни в лексико-семантичній системі сучасної української мови, зокрема явища семантичної деривації (В. В. Жайворонок, І. А. Самойлова, Д. В. Мазурик), актуалізації та пасивізації лексики (О. А. Стишов, Л. В. Струганець, О. О. Кабиш), ревіталізації, або відродження слів, які перебували на периферії лексико-семантичної системи (Л. І. Мацько, О. Г. Муромцева, М. П. Дудик), внутрішньомовних і позамовних чинників, що детермінують мовні зміни (С. В. Семчинський).

Дослідження їхньої активності щодо часово-просторової корекції лексичної норми, семантичної еволюції її репрезентантів умотивоване стрімкою модифікацією лексичного фонду української літературної мови, часовою параметризацією її основних активних у функціональному та виражальному плані складників та засобів моделювання нових мовних знаків, яких потребує комунікація саме в цей час.

Усі перераховані чинники, закономірності, тенденції у їх взаємодії створюють явища «мовний процес», «мовна практика», у яких стрижневими є напрямки інтелектуалізації й демократизації національної мови загалом та літературної зокрема, що засвідчують системність взаємодії книжного та розмовного в літературно-мовній динаміці, балансування між її інтелектуалізацією та демократизацією, що позначається на якості лексичної норми новітнього періоду.

ЗМІНИ В СЛОВНИКОВІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Розширення сучасного словника

Основу лексичної норми становить стабільний фонд загально-вживаної та спеціальної лексики, який відображає функціональні, жанрово-стильові можливості національної комунікації. Завдяки йому спілкування можливе на різні теми, у різноманітних ситуаціях, він задовольняє будь-які прагматичні потреби мовців. Отже, лексична норма функціонально маркована (стильова норма). Через те розрізняють стилістичні групи лексики — книжну, розмовну, нейтральну; наукову, побутову, емоційно нейтральну, емоційно-експресивно забарвлену. З-поміж лексико-семантичних варіантів того самого слова можливе різне функціонально-стильове навантаження у конкретному слововживанні. Омонімічні форми також зазнають функціональної (стильової) диференціації. Лексична норма сегментована не лише функціонально, але й щодо активності, актуальності її репрезентантів. Частина її часо-маркована. У певний історичний період можуть бути виділені її ядро та периферія, що не збігатимуться з ядром і перифе-

рією літературної норми іншого часового відтинку в історії мови. Як відзначено вище, один із основних процесів динаміки лексичної норми — розширення словникового складу мови: нове швидко просувається від периферії до центру, усталюючись у загальномовній та лінгводидактичній, лексикографічній практиці, у комунікативному повсякденні трьох поколінь мовців.

Оновлення й унормування лексичного фонду сучасної української літературної мови

Нові мовні одиниці (інновації) поповнюють та збагачують лексичний склад української мови внаслідок дії різних процесів: 1) на базі вже існуючих словесних знаків і як дериваційні утворення, і як результат появи у слів нових значень; 2) за рахунок запозичень, що впливають на модифікацію, варіювання лексичної норми.

У новітній період у колі уваги лексикологів, семасіологів, ономастів, дериватологів перебувають такі основні групи лексики: суспільно-політична (*антитехнологія, багатоукладний, бікамералізм, департизувати, маргіналізація*), економічна та фінансова (*індексація, доларизація, готівковий, промислово-економічний, безвалютний, девальвувати, комерціалізувати*), юридична (*неправочинний, адоптовувати, вигодонабувач, дезавування*), наукова, у якій можна виділити фізичну (*альпервольтметр, варіо-екран, гамма-еквівалент, альфа-розпад, баріонність, адгезивність, немагнітний, гамма-спектроскопічний, дельта-електронний*), медичну (*вакуумрегуляція, токсикація, аневризматичний, протиалергійний, ганглієвий, алергізувати, інфільтрувати*), біологічну (*інкапсуляція, нативізм, еукаріотичний, аморальний, флектувати, аглютинувати*), інформаційну (*аналоого-цифровий, архіватор, буферизувати, мікропроцесор, веб-дизайн*), технічну (*абзетцер, віброграма, бугельний, багатоциліндровий, уніполярний*) та ін. групи лексики.

Показовим для лексичної норми є те, що в 90-х роках ХХ ст. виокремилася група слів, твірну базу для яких становить основа україн-: *українськість, україніка, україністика, україністичний, проукраїнський, антиукраїнський, надукраїнський, україномовний, україноненависник, українонімий, українознавство*. Словники, видані до 90-х років, з відомих причин більшість цих слів не фіксують. Набули великої популярності лексичні одиниці, твірною основою для яких стала основа *євро*, від якої утворилися різними способами нові слова: *євроатлантичний, євразійський, євробанк* тощо.

Виникнення неологізмів — одна з пріоритетних тем в українській лексикології та лексикографії¹. До того ж прикметно, що увага дослідників спрямована на власне суспільно-політичну лексику як одну з узалежнених від комунікативних потреб соціуму мікросистем національної мови, пристосовуваної до умов і до середовища функціонування, у яких вона змінює свій склад і структуру. А це усна мова або друковані та електронні тексти, що обслуговують політичну галузь, мають спеціальну тематику, пов'язану з проблематикою цієї сфери. Ці тексти націлені, як правило, на масового адресата й передбачають функцію впливу для досягнення поставленої мети. Хоч дослідник мови отримує як початковий матеріал для аналізу передусім текст, але поняття про мовні процеси неможливе без урахування комунікативної ситуації, зумовленої насамперед екстралінгвальними чинниками.

Дериваційні неологізми

Розширення словникового складу мови в останні два десятиліття відбувається насамперед за рахунок власних дериваційних ресурсів. Новотвори (дериваційні неологізми) як результат внутрішніх процесів динаміки лексичної норми на базі наявних ресурсів попереднього історичного періоду мають більшу питому вагу, ніж нові запозичення. Йдеться про різні способи морфологічного словотворення: складання слів та основ, афіксації (суфіксації та префіксації), а також безафіксні деривати. Виявом подібних інноваційних процесів у лексичній нормі сучасної української мови є входження до її ядра власне неологізмів, тобто слів, що стали фактом мовної практики суспільства, але ще не зафіксовані в нормативних загальнономовних словниках і граматиках мови.

Іменники

Провівши детальний аналіз лексики сучасної мови публіцистики, Н. В. Стратулат, відзначила, що «серед дериваційних неологізмів переважають *іменники* [виділення наше. — С. Б.]. Вони кількісно значно перевищують відповідні утворення в інших лексико-граматичних класах — нових іменників нараховано близько 20500 одиниць, а це майже половина всіх інновацій (*абляція*

¹ Абетка української політики, 2000 — 2001: Довідник. — К., 2001; *Віняр Г. М., Шпачук Л. Р.* Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. Вип. 2. — Кривий Ріг, 2002; *Мазурик Д.* Нове в українській лексичі. Словник-довідник. — Львів, 2002; *Балог В. О., Лозова Н. Є., Тименко Л. О., Тищенко О. М.* Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002 — 2010). — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 280 с.; *Нелюба А. М.* Лексико-словотвірні інновації (2008 — 2009): словник. — Х.: Харківське історико-філол. т-во, 2010. — 116 с.

(техн.), ваучеризація, креативність, антенник, аматорка, лексикографування, банк-дилер, бізнес-проект, відеоадаптер (спец.), держторгівля, майстер-клас, турфірма, економзона та ін.).

Провідна роль у словотворенні нових іменників належить суфіксації та способам утворення складних слів: юкстапозиції, абрєвіації, композиції та зрощенню. У досліджуваній інноваційній лексиці, утвореній завдяки дериваційним процесам, слід відзначити значну продуктивність суфіксального способу творення: експасивність, екстрагованість, методизм, сутенерство, боб-слєїстка, вакуумник, валютизація (екон.)¹.

У формуванні лексичних одиниць продуктивний іменниковий словотвірний тип із суфіксом **-ість/-ність** як базовий для утворення номінацій із загальним словотвірним значенням «абстрактна ознака». Деривати цього класу мотивовані відносними та якісними прикметниками з суфіксами **-н-, -ічн-** (адитивність (спец.), бартерність, альтернативність, олігархічність, шикарність), пасивними дієприкметниками минулого часу на **-ний** (адаптованість, маси-табованість, деформованість, випробуваність). Окнижнення лексичної норми відбувається не лише у процесі набуття стійких якісних значень, що стосуються характеристики особи, предмета чи явища, їхніх якостей, стану, властивостей (вмотивованість, прогнозованість, диференційованість, політизованість), але й поширення в мові публіцистики (радіо, телебачення) інновацій з різних терміносистем української мови (адаптивність (біол.), віртуальність (інформ.), білковість (спец.), дискретність (мат.)).

Лексикологи та дериватологи відзначають також активний іменниковий словотвірний тип із суфіксом **-ств-/цтв-** для утворення найменувань професійної діяльності та поведінки особи, суспільних рухів та ін., де мотивовані основи — переважно відносні прикметники із суфіксом **-ськ-/цьк-**, часто з паралельною мотивацією відповідними іменниками (аудиторство, байкерство, барменство, рейдерство, суперменство).

Продуктивний у процесах розширення лексичної норми іменниковий словотвірний тип із формантом **-ізм/-изм**, де мотивовані основи — відносні прикметники із суфіксами **-н-, -ичн-** (астатизм (техн.), актуалізм (геол.), вірилізм (біол.), популізм, глобалізм). Тип показовий для утворення найменувань методів дослідження, суспільно-політичних течій, економічних процесів та ін.

¹ Стратулат Н. В. Дериваційні та семантичні неологізми в лексичній системі української мови (на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2009. — С. 9.

Частотні віддієслівні неологізми із загальним словотвірним значенням «опредметнена дія» утворені за допомогою суфікса **-нн-** (*адсорбування (фіз., хім.), банкрутування, видрукування, легалізування, мацерування (біол.)*) на позначення різних процесів та дій¹.

Найактивніші зміни відбуваються, як правило, у суспільно-політичній лексиці, що становить частину словника, яка особливо гостро реагує на зміни в довіклілі. Це відкрита система, яка постійно поповнюється одиницями інших лексичних розрядів. Ядро української суспільно-політичної лексики новітнього періоду формують мовні одиниці світоглядно-філософського змісту, пов'язані з вираженням аксіологічних ідеологічних понять і категорій суспільної свідомості (*бездержавність, відродження, голодомор, деколонізація, демократія, держава, державотворення, етноцид, консолідація, націоналізм, незалежність, православ'я, самостійність, соборність, українізація* тощо). До периферії належать детермінологізовані одиниці з галузі міжнародного права, економіки, військової справи. Встановлення кіл ядерної та периферійної лексики є доволі умовним, оскільки спостерігається рух з ядра на периферію практично на одному часовому зрізі².

Суспільно-політичний лексикон, що зазнав змін у 90-ті роки ХХ ст., можна поділити на тематичні групи «Суспільство. Держава» (*електорат, народ, населення, суспільні настрої; влада, державна адміністрація, нинішня система, політичні сили; військовослужбовець, Збройні сили України, український миротворець, цивільна місія* тощо), «Політика» (*модель політичного життя, політичний устрій, популістські прийоми; зовнішньополітична сфера, європейський вектор розвитку, міждержавна політика* і т. ін.), «Соціальні класи та верстви», «Право» (*каральний орган, правова система, правове поле* і т. ін.), «Економіка» (*бізнес, інвестиційна кампанія, кризова яма* і т. ін.), «Мораль» (*кар'єрні амбіції, політично заангажований, соціальна справедливість* і т. ін.). Найбільша група — це номени суб'єктів політики. У спеціальному дослідженні виокремлено:

1. Безпосередні суб'єкти політики:

а) назви виконавчо-розпорядчих органів державного апарату: *апарат, відомство, департамент, державна канцелярія, інституція, міністерство, парламент, спецслужба, уряд* та ін.;

¹ Там само. — С. 11.

² Холявко І. В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-их років ХХ ст. (семантико-функціональний аналіз): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Кіровоград, 2004. — С. 7.

б) номени представників владних структур. Цей тематичний ряд складається з найменувань представників виконавчих (*президент, прем'єр-міністр, міністр*) та адміністративних (*депутат, парламентар, податківець, радник, силовик, спікер, спічрайтер, урядовець* та ін.) структур, а також слів із соціально-оцінним значенням (*власець, вугільний (промисловий, аграрний) генерал, державний муж, достойник, клерк, можновласець, номенклатурник, олігарх, сановник, функціонер, чиновник* та ін.) і номінацій зі збірним значенням або семантикою сукупності (*бюрократія, верхівка держави, депутатський корпус, команда, номенклатура, чиновництво* та ін.).

2. Вторинні суб'єкти політики:

а) номени політичних організацій, об'єднань, угруповань: нейтральні найменування (*альянс, блок, група впливу, коаліція, опозиція, партія, партія влади, політичний провід, фінансово-політична група, фракція* та ін.) і номінації з пейоративною оцінкою (*клан, партократія, політична тусовка, політичний гарем, політичний холдинг* та ін.);

б) номени суб'єктів політики за характером і способами діяльності: *диктатор, дисидент, західник, націонал-демократ, ортодокс, опозиціонер, правозахисник, реваншист, реформатор* та ін. До цього тематичного ряду належать також метафоризовані найменування з оцінним значенням: *політичний кілер, політичний рекрут* та ін.;

в) номени суб'єктів політики за партійною належністю або прихильністю до певної ідеології: *антикомуніст, бандерівець, громадівець, есдек, жовто-блакитний, компартієць, комуніст, консерватор, ліберал, націоналіст, прогресист, просвітянин, рухівець, червоний* та ін.¹

Процес активізації правових регуляторів економічного життя сприяє формуванню спільного номінативного простору, в якому функціонують як терміни економіки, так і терміни права, що уможливило виділення економіко-правової термінології. У новітній українській мові увиразнена тенденція до зростання кількості «аналітизмів» (складних назв, обидві частини яких є найменуваннями осіб: *брокер-трейдер*). Складноскорочені назви осіб, зафіксовані спеціальними словниками, здебільшого загальноновживані (*турагент, бомж*). Такі синонімічні ряди об'єднують назви осіб, які різняться походженням (питомі та запозичені, пор.: *аустелер — сускриптер — акцептант — векселедавець; гравець — геймер*) і структурою (прості й складні, прості й

¹ Там само. — С. 6.

складені, синтаксичні синоніми: *грантор* — *грантодавець*, *довірена особа* — *агент* — *принципал*; *офіс-менеджер* — *офісний менеджер*).

Для аналізованого періоду характерні й інші процеси оновлення лексичної норми щодо найменувань осіб. Загалом ця ономазіологічна група є однією із провідних у системі лексику за розмаїттям структурно-семантичних і граматичних форм і протягом декількох десятиліть викликає інтерес багатьох лінгвістів (І. В. Борисюк, К. Г. Городенська, Г. Г. Дідківська, Н. Ф. Стаховська, Л. В. Житникова, О. І. Деміна, О. О. Зайцева, С. Г. Сидоренко, А. В. Ходоренко, О. А. Стишов та ін.).

Один із найраціональніших шляхів поповнення назв осіб — утворення однослівних найменувань як альтернативних стійким словосполучкам (кількаслівні номінації): *страховий агент* — *страховик*; другий шлях — абрєвіація: *політичний технолог* — *політтехнолог*, *туристичний агент* — *турагент*; третій — універбація: *силовик* — *представник силових структур, відомств державного апарату* тощо.

Периферизація одиниць словника сучасної української літературної мови пов'язана з тенденцією дерусифікації словотвірної категорії назв особи в українському лексиконі в цілому, про що свідчить поява таких найменувань із суфіксом **-ник**, які приходять на зміну назвам осіб із суфіксами **-чик/-шик** або конкурують із ними¹, заміна субстантивованих активних дієприкметників — назв осіб: *мітингуючий* — *мітингар* (і/або *мітингувальник*), *піарщик* — *піарник*, *піарівець*, *піармен*, *комп'ютерщик* — *комп'ютерник*, *фестивальщик* — *фестивальник*².

Лексична норма модифікується через активність іменникових дериватів із значенням 'особа жіночої статі'. Це іменник-найменування професійної, спортивної діяльності людини, характеристики особи та ін. із суфіксом **-к-** (*акціонерка* (фін.), *байкерка*, *батерфляїстка*, *корупціонерка*, *прем'єрка* (розм.), *банкірка* (розм.), **-иц-** (*валютниця* (розм.), *барахольниця* (розм.), *байдарочниця*, *ізолювальниця*).

У межах назв осіб зросла активність похідних зі значеннями 'прихильник/послідовник відомого політика чи громадського ді-

¹ *Городенська К.* Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології // *Українська термінологія і сучасність*. — К., 2003. — Вип. V. — С. 3 — 6; *Городенська К.* Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? // *Українська мова*. — 2013. — № 2(46). — С. 7 — 9.

² *Бритікова К. В.* Узуальне та okazіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. — Х., 2007. — С. 8.

яча' (*кличківець, лепперівець, януковець*), 'представник установи, підрозділу' (*конституційник, спецслужбист*), 'особа за виконаною/виконуваною дією' (*глобалізатор, симпатизант*), 'особа за родом занять' (*донецьколог, розкрутник, україноохоронець*) тощо. С. С. Лук'яненко спостеріг, що особливістю словотвірних процесів у межах категорії особи в новітній період є: а) наявність розбіжності між семантичною і формальною мотиваціями дериватів, що зумовлено контекстністю як основною функціональною ознакою нових дериватів (*союзник* — 1) 'особа, яка виступає в союзі з кимось' і 2) 'прихильник союзу з кимось'); б) конкурсування суфіксів на позначення осіб (наприклад, **-ець/-івець** та **-ик/-ник**); в) у використанні суфіксоїдів помітними є такі нові явища, як зміна — розширення валентності (приєднання переважно до основ власних назв: *нобелефіл, щербаноїд*) та перетворення їх на суфікси (**-крат, -лог, -філ**); г) помітно зростає продуктивність засобів черезкрокового словотворення (*лівий реваншист* → «*ліваншист*»)¹.

Новітній період відзначений значною роллю складних іменникових утворень для вираження понять, реалій сучасного життя. Зокрема Н. В. Стратулат засвідчила, що «реєстр Словника української мови у 20-ти томах значною мірою поповнився за рахунок складних слів, а саме юкстапозитів та аббревіатур, меншою кількістю — композитів та зрощень. Наприклад: *експрес-служба, секретар-референт, векселетримач (фін.), ВІЛ (вірус імунodefіциту людини), ЄС (Європейський Союз), бюджетотворення, грантоотримувач, автоцивілка (розм.)*»².

У дослідженнях дериватологів, неологів (К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко та ін.) визначено, що продуктивним способом творення нових слів є юкстапозиція, де переважають форманти іншомовного походження: **гамма-** (*гамма-активність (фіз.), гамма-апарат, гамма-терапія (мед.)*), **мас-** (*мас-спектрометрія (фіз.), мас-спектограф (хім.), мас-спектроскопія (фіз.)*), **веб-** (*веб-адміністратор (інформ.), веб-адреса (інформ.), веб-програміст (інформ.)*), **експрес-** (*експрес-аналіз, експрес-інформація, експрес-діагностика*), **медіа-** (*медіа-простір, медіа-центр, медіа-магнат*). Це, як бачимо, лексика на позначення приладів, процесів, методів дослідження, професій та ін.

¹ Лук'яненко С. С. Лексико-словотвірні інновації в українському соціально-політичному назовництві: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2009. — С. 6, 7.

² Стратулат Н. В. Знач. праця. — С. 11.

Значна кількість неолексем — абревіатури. Цей тип вторинної номінації як альтернативи найменувань установ, різних організаційних структур, об'єднань та ін. має специфічні властивості: для утворення часткових абревіатур найчастіше вживаються такі українські словотворчі елементи, як **держ-** (*держзамовлення, держконтроль, держкредит*), **політ-** (*політреформа, політкоректність, політапарат*), **госп-** (*госпдоговір, госпорган, госпчастина*), **євро-** (*євробанк, євровалюта, євробанкноти, євровізи, євроінтеграція, євроклас, євровагон, європарламент, євросоюз, євроготель, євроуніверситет, євроремонт, євроцентризм, євро імідж*)¹.

У новітній період ядро лексичної норми значно розширили оновлені, варійовані ініціальні абревіатури, як-от *СБУ — Служба безпеки України, ЗМІ — засоби масової інформації, НАНУ — Національна академія наук України, СНІД — синдром набутого імунodefіціту* та багато ін.² Активізація таких номінативних одиниць актуалізує і питання правописного унормування — відмінювання / невідмінювання, уживання великої та малої літери, лапок³.

Найуживанішими неологізмами-абревіатурами в лексиці медіа є назви політичних партій і похідні від них: *БЮТ — БЮТівці, БЮТити, БЮТники, антиБЮТівці, деБЮТ, екс-БЮТівець, суперБЮТівець, проБЮТівець; СДПУ — СДеки та есдеки, праДеки, суперСДеки, СДПУзація, праСДПУ*. Використання абревіатур такого творення має як позитивну, так і негативну оцінність у тексті⁴.

Усталилися в загальномовному вжитку складні субстантиви, утворені шляхом композиції за участі українських (**-творення** (*газоутворення, законотворення, державотворення*), **-люб** (*владолуб, тваринолуб, чаєлюб*), **-давець** (*заставадавець (юр.), лізингодавець, наймодавець (юр.), орендодавець (юр.)*) та іншомовних словотворчих формантів (**-терапія** (*ампелотерапія (мед.), вакцинотерапія (мед.), протейнотерапія, бібліотерапія (мед.)*); а також шляхом зрощення (*кінохронікер, відеоплеєр, авіакатастрофа, автотурист*).

¹ Митчук О. А. Нові слова та їх значення у мові мас-медіа Рівненщини (1995 — 2005 рр.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Львів, 2006. — С. 10.

² Сікорська З. С. Лексико-семантичні, словотвірні та прагматичні аспекти акронімів // Лінгвістика. — 2003. — Вип. 1. — С. 72 — 78.

³ Дет. див.: Городенська К. Боротися зі СНІД чи СНІДом? // Культура слова. — 2010. — Вип. 72. — С. 160 — 162.

⁴ Митчук О. А. Знач. праця. — С. 10; Городенська К. Написання слів, утворених від абревіатури // Культура слова. — 2010. — Вип. 73. — С. 160 — 161.

Прикметники

Нові прикметники на зразок *адгезійний (фіз.), адитивний (спец.), балансувальний, радіаційно-екологічний, протинаркотичний, рієлторський, ультраабісальний (геол.), супермодний, віце-спікерський, протигородський* утворюються за допомогою суфіксального, префіксально-суфіксального, префіксального (*антиринковий, ультраакустичний, квазінауковий*) способів творення, а також композиції¹.

З-поміж прикметникових лексичних інновацій посилюється явище конкуренції паронімічних слівформ із варіантними суфіксами **-ичн-(-ічн-)/-н-** (*алергічний — алергійний*). Словник поповнився новими словами із суфіксами **-ивн-**, мотивованими іменниками жіночого роду на **-ія** (*аплікативний (псих.), адаптивний (юр.), імплікативний (лог.), -ськ-*, утвореними від іменників чоловічого роду, що закінчуються на приголосний (*байкерський, аудиторський, брокерський (фін.), аболіціоністський*), **-н-**, утвореними від іменників чоловічого роду із нульовою флексією та від іменників жіночого роду на **-ія** (*абляційний, авальний (фін.), аудиторний, целюлітний*).

У загальномовному словнику усталилися прикметники префіксально-суфіксального походження: із префіксом **без-** та суфіксом **-н-, -ов-, -льн-** із загальним слівотвірним значенням ‘такий, що не має або позбавлений чогось’ (*безлімітний, бездотаційний, безвізовий, безавансовий, безкабельний*), з префіксом **проти-** та суфіксом **-н-, -ичн-/-ічн-, -ськ-** із загальним слівотвірним значенням ‘призначений для боротьби з чимось’, ‘скерований проти чогось’ (*протівірусний, протирадіаційний, протианемічний, протигородський, протипухлинний*), а також із формантами **поза-** та **-ськ-, -н-, -ов-** із загальним слівотвірним значенням ‘такий, що перебуває, знаходиться за межами того, що названо твірною основою’ (*позаєвропейський, позаринковий (екон.), позазаконний, позаблоковий (політ., військ.)*).

Поширилися в мовній практиці прикметники з префіксами: **анти-** (*антивірусний, антиінфляційний, антикомерційний, антитерористичний*), **ультра-** (*ультрамодерний, ультраструктурний, ультрапатріотичний, ультрафільтраційний*), **супер-** (*суперелітний, супергігантський, суперсучасний, супербагатий, суперелітний, суперархіпатріотичний, суперсучасний, суперсоціально-динамічний, супердорогий, супервігідний, супероригінальний, суперуспішний, суперяскравий*).

¹ Стратулат Н. В. Знач. праця. — С. 12.

Для найменування властивостей, ознак, характеристик понять, які стосуються переважно наукової та соціально-політичної, економічної сфер, уживають прикметникові композитні неологізми з формантами **рекламно-** (*рекламно-видавничий, рекламно-інформаційний, рекламно-телевізійний*), **радіаційно-** (*радіаційно-біологічний, радіаційно-екологічний*), **державно-** (*державно-монополістичний, державно-правовий*), **високо-** (*високоавтоматизований, високоактивний, високобюджетний, високоенергетичний, висококомфортабельний*), **-творчий** (*законотворчий, державотворчий, нормотворчий*) та ін.

Аксіологічні властивості прикметника широко використовуються в соціально-політичній комунікації. Йдеться про оцінний компонент семантики, створюваний суфіксами (**-ик, -іш(ий)**), конфіксальними (**най-** ... **-іш(ий)**) та префіксальними словотворчими (**анти-, квазі-, недо-, супер-**) засобами з помітною перевагою останніх. У мові ЗМІ дослідники фіксують прикметникові деривати ступеневої градації — префіксально-суфіксальні (*найконцептуальніший, найнезалежніший*) і суфіксальні (*культовіший, рейтинговіший*), префіксальні (*півпарламентський, ультрацентралізований*) деривати безвідносної оцінки¹. Специфіка категорії оцінки виявляється на рівні словотворчих засобів, словотвірного значення та твірних основ, а саме: а) використання засобів передачі ступеневої градації пов'язане зі зміщенням мотивувальних основ від традиційних якісних прикметників до конотованих лексем із відносним значенням (*езуїтський* → *езуїтськіший, тусовочний* → *найтусовочніший*), а також фіксацією в системі творення прикметників ступеневої градації дериватів, що вказують на невідомі досі словотвірні можливості української мови — творення прикметників ступеневої градації від іменника (*Україна* → *«українний»* → *найукраїнніший*), здатність до творення ступенів порівняння шляхом усічення (*недоношений* → *доношений*); б) безвідносна ознака, об'єктивована префіксальними елементами, характеризується переважним використанням чужомовних препозитивних елементів (**архі-, гіпер-, ерзац-, мега-, пан-, про-, псевдо-, ультра-**), наявністю активних процесів витіснення чужомовних формантів (чужомовний префікс **а-** «зникає» під тиском українського **не-**, компоненти **квазі-, псевдо-** у складних іменниках — під тиском оцінного складника *горе*²) і навпаки (наприклад, розширення використання **ерзац-** і звуження **лже-**).

¹ Лук'яненко С. С. Знач. праця. — С. 7 — 8.

² Гарбарчук Т. Чому вони горе-фахівці? // Культура слова. — 2013. — Вип. 78. — С. 181 — 182.

Лексичною нормою мас-медійних текстів стали прикметникові похідні від аббревіатур, пор., *СОТ* (світова організація торгівлі) — *СОТовий*; *антиСОТівський*, *проСОТівський*, *відСОТковий*, *неСОТівський*¹.

Дієслова

Як засвідують дослідження Н. В. Статулат та М. І. Навальної, у сучасному активному словникові дієслівних неологізмів менше, ніж іменникових та прикметникових, зокрема усталилися новотвори із суфіксами **-ува-**, **-ізува-** (*імплантувати* (мед.), *спонсорувати* (розм.), *сертифікувати*, *рекетувати*, *ксерокопіювати*; *пільгувати*, *анкетувати*, *приватизувати*, *форматувати* (інформ.); *максимізувати*, *візуалізувати* (книжн.), *бактеризувати*; *нітрифікувати* (спец.), *версифікувати*, *автентифікувати*, *регламентувати*, *конвертувати*, *консолідувати*, *репресувати*, *ратифікувати*, *легітимувати*, *фальсифікувати*, *санкціонувати*, *пропагувати* тощо)². Лексикологи відзначають активність новотворів із префіксами **ре-** зі значенням ‘змінювати, повторювати дію’, ‘змінювати щось’ (*реструктурувати*, *реінвестувати* (екон.), *рефінансувати* (фін.), *реакліматизувати*) та **де-**, що має словотвірне значення ‘позбавляти чогось, анулювати дію, яка називається мотивуючим дієсловом’, ‘здійснювати дію, протилежну дії мотивуючого дієслова’ (*деполітизувати*, *демонополізувати*, *дестабілізувати* (політ.), *деуніціпалізувати*).

Покаже для осмислення процесів адаптації іншомовної дієслівної лексики та творення на її базі українських словоформ дослідження соціально-економічної лексики, виконане М. І. Навальною. Так, авторка побачила, що у ЗМІ кінця ХХ ст. «Дієслова соціально-економічної сфери — це семантично розгалужена, багатопланова група, що зумовлено різноманітністю дій, процесів та станів, що відбуваються в соціально-економічному житті суспільства або стосуються його. Серед них: 1) дієслова, пов’язані з державно-суспільним ладом та історією країни; 2) дієслова, що характеризують діяльність політичних партій; 3) дієслова, що визначають міжнародні відносини; 4) дієслова на позначення загальнополітичних понять. 5) дієслова, що окреслюють загальноюридичні дії, процеси та стани; 6) дієслова, що означають фінансово-економічну та комерційну діяльність [...]».

¹ Митчук О. А. Знач. праця. — С. 10.

² Статулат Н. В. Знач. праця; Навальна М. І. Дієслівна лексика соціально-економічної сфери (на матеріалі мови засобів масової інформації кінця ХХ ст.): Автореф. дис. канд. філол. наук. — К., 2002. — 19 с.

Невеликій кількості питомих українських дієслів — непохідних і похідних, утворених від них за допомогою афіксів, — протиставляється величезний корпус дієслівних основ іншомовного походження¹. Отже, зміни в ядрі лексичної норми новітнього періоду найтісніше пов'язані з внутрішнім і зовнішнім політичним, соціальним та економічним життям суспільства.

Так, від часу проголошення незалежності України помітно активізувалися дієслова, пов'язані з державно-суспільним ладом та історією країни. Насамперед йдеться про слова *українізувати, відродити, відокремитися, роздержавити, європеїзуватися* та ін.: **Українізувати** суспільство, а точніше кожного українця, — тоді ми оцінимо праці митців відродження (ЛУ); ...важливою передумовою культурного розвитку суспільства є його здатність **відродити** демократичні процеси (ЛВ); Дехто спонукає уряд **європеїзуватися**, тісно співпрацювати з окремими країнами... (ГУ).

Становлення нових дипломатичних відносин України наприкінці ХХ ст. спричинилося до розвитку дипломатичного жанру офіційно-ділового стилю й входження через ЗМІ до активного вжитку дієслів *демаркувати, ратифікувати, парафувати, інтегруватися, легітимувати* та ін.: *Європа інтегрується, а СНД, навпаки, «частинками» розпадається...* (Новини); *Україну «обминуть» 17 мільйонів доларів, якщо міськрада Львова не ратифікує договір...* (День).

У новітній період почали ширше вживатися дієслова тематичних підгруп із значеннями обміну і продажу (*бартеризувати, демпінгувати*), отримання допомоги, прибутків, доходів (*субсидувати, процентувати*), втрати коштів (*девальвувати, збанкрутувати*) та ін.

Разом із розширенням груп дієслів соціально-економічної сфери іншомовними складниками, що прийшли разом з новими процесами, діями та станами, відбувається модифікація ядра лексичної норми за рахунок дієслів, що перебували в пасивному словнику української мови (*балотуватися, мітингувати* та ін.). Зокрема, це пов'язано зі змінами в партійній системі соціуму, з утворенням численних громадських організацій. Наслідок — реактивація дієслів *бойкотувати, опозиціювати, пікетувати, страйкувати* та ін.: ...більшість інших партій заявила, що **бойкотуватимуть** вибори (День); *Шахтарі страйкують* вже кілька років, але віз і нині там... (Вісті). Так само оновлення лексики тематичної підгрупи дієслів із значенням кредитування та меце-

¹ Навальна М. І. Знач. праця. — С. 8 — 12.

натства (*кредитувати, спонсорувати, благодійствувати, меценатствувати*) зумовлене змінами в суспільно-політичному і виробничо-економічному житті.

Один із найактивніших сегментів, за спостереженнями М. І. Навальної, — дієслівні лексеми іншомовного походження, які вказують на фінансово-економічну та комерційну діяльність, зокрема ті, що означають види діяльності підприємств, установ тощо (*акціонувати, інвестувати, балансувати, корпоратизувати*), кредитування та меценатство (*авансувати, дотувати, кредитувати, спонсорувати*), процеси обміну й продажу (*бартеризувати, демпінгувати*), операції з грошовими одиницями (*диверсифікувати, денотувати, конвертувати*), підприємництво (*комерціалізувати, конкурувати*) та ін.

Як відомо, не всі елементи мовного узусу потрапляють у сферу кодифікації. Зокрема, наприкінці 90-х років у ЗМІ вживається багато нових дієслів іншомовного походження, які нині вже зафіксовані в словниках, зокрема в УОС-09¹: *акціонувати, бартеризувати, делімітувати, корпоратизувати, лібералізувати, лобіювати, люмпенізувати, спонсорувати* та ін. Загалом лексика соціально-економічної сфери динамічна, рухлива; вона швидко освоюється у загальномовному вжитку, втрачаючи вузько термінологічний зміст (див. п. Детермінологізація). Так, дієслівні терміни «прийшли в українську мову разом із процесами, що їх вони позначають: *офертувати* — ‘пропонувати укласти угоду’; *корпоратизувати* — ‘об’єднувати щось, когось в одне ціле’ та ін.: *Треба корпоратизувати великі підприємства у терміни, адекватні сьогоднішнім потребам* (УК). Поява таких інновацій у лексичній системі сучасної української мови засвідчує розширення відповідних синонімічних рядів, потенціалу виражальних засобів, які в текстах засобів масової інформації набувають додаткових семантичних відтінків»².

Паралельно з тематичним оновленням дієслівної лексики в узусі спостерігаємо активні дериваційні процеси — поява дієслівних неологізмів префіксально-суфіксального (*убезпечувати, унезалежнювати, удержавлювати*), префіксально-суфіксально-постфіксального (*убезпечуватися, унеможливлюватися*) способу творення та дієприкметникових похідних на зразок *убезпечуваний, унеможливлений, убавлений*.

¹ Український орфографічний словник / за ред. Скляренка В. Г. — К.: Довіра, 2009. — 1012 с.; далі — УОС-09.

² *Навальна М. І.* Знач. праця. — С. 10.

Семантичні неологізми

Другий бік внутрішньої деривації — розширення семантики усталених в українському словникові одиниць — питомих і давно запозичених (див. схему на с. 77). Такі процеси зумовлені екстралінгвальними соціокультурними, суспільно-політичними, науково-технічними чинниками, появою нових реалій буття. Так, один із ключових процесів лексико-семантичного розвитку мови — це парадигматично (розширення, звуження і метафоризація як різновиди лексико-семантичної деривації) й синтагматично (метонімізація і семантична конденсація) зумовлені неологізми¹. Вони характерні для всього новітнього періоду; здебільшого їх фіксують та вивчають на матеріалі мови публіцистики.

Розширення лексичної семантики

Найпомітніші такі зміни в суспільно-політичній лексиці. Це групи загальноновживаних слів на позначення: 1) предметів: (*політична*) *арена*, *гілка (влади)*, (*валютний*) *коридор*, (*політична*) *могила*, (*виборчий*) *пори́г* тощо; 2) осіб: *кон'юнктурник*, *ліквідатор*, *миротворець*, *переселенець* тощо; 3) кольорів: *жовто-блакитний*, *зелений*, *червоний*, *коричневий* тощо; 4) процесів і дій (абстрактна лексика): *акція*, *відродження*, *розбудова* тощо; 5) якостей, характеристик: *перефарбований*, *прозорий*, *тіньовий* тощо².

Показові зміни в розмовно-побутовому словнику, пор. семантичну та функціонально-стильову трансформацію номінацій ***синяк*** — *замерзлий безпритульний чоловік*; ***мажор*** — *забезпечена дитина багатих батьків, що не вирізняється моральними якостями*; ***стиліст*** — *людина, яка працює над стилем взагалі — зачіски, одягу, мови тощо*.

За даними виконаних за останнє десятиліття досліджень, найактивніша щодо семантичної неологізації сфера комп'ютерного сленгу. Як цілком переконливо зауважує І. І. Щур, «швидкість зміни його складу набагато випереджає не лише швидкість зміни загального складу лексики української мови, а й багатьох професійних і групових сленгів. Якщо в будь-якому іншому сленгу слово може існувати протягом десятиліть, то в комп'ютерному лише за минуле десятиліття бурхливого технічного прогресу з'явилося і зникло з ужитку чимало слів. Рухомість лексики зумовлена, в першу чергу, екстралінгвальними причинами: стрімке, з одного боку, старіння, з другого

¹ *Самойлова І. А.* Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української мови (на матеріалі неологізмів 70 — 90 років ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. філол. наук, — 1999. — С. 5.

² *Холявко І. В.* Знач. праця. — С. 9 — 10.

боку, оновлення комп'ютерної техніки і програм спричинює зміни у складі слів сленгу»¹. Протягом 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. вже сформувалася група архаїчних комп'ютерних сленгізмів, як-от: *алтин* 'накопичувач на гнучких магнітних дисках 3,25"; *чанатар*, *штампик* 'принтер', *циган* 'кольоровий графічний адаптер CGA'; *скло* 'захисний екран монітора'².

Поповнення комп'ютерного сленгу відбувається шляхом запозичень слів із повсякденно-побутової практики, які набули нових значень: *алкоголік*¹ 'програміст мовою ALGOL' і *алкоголік*² 'програма Alcohol****%' (де *** — версія програми, відповідно 80%, 100%, 120%, 140% і т. ін.); *хробак*, *глист* 'комп'ютерний вірус'; *рама* 'оперативна пам'ять комп'ютера (RAM — random-access memory)'; *пацюк* 'маніпулятор типу миша вітчизняного виробництва, який вирізняється значно більшим розміром порівняно з коордонними відповідниками'; *босяк* '1) мова програмування Basic; 2) програміст мовою Basic'; *вистити*¹ '(про програму або операційну систему) не реагувати на зовнішні подразники (натискання клавіш чи кнопок миші), що, як правило, супроводжується припиненням роботи програми' і *вистити*² 'перебувати в Інтернет у пошуках інформації або спілкуючись у чатах і на форумах'; *карлсон* 'охолоджуючий вентилятор'; *стіна* 'апаратно-програмні засоби міжмережевого захисту'; *металолом* 'апаратне забезпечення'; *залізо* 'апаратна частина комп'ютера'; *кнопки* 'клавіатура', *буквар* 'порадник користувача', *мізки* 'центральний процесор', *хвостата* 'маніпулятор типу миша на дроті', *професор* 'процесор'; *крякалка* 'програма зламування чужого програмного забезпечення'. Саме метафоричне перенесення і мовна гра є одними з найпродуктивніших способів утворення одиниць комп'ютерного сленгу.

Розширюється професійна мова комп'ютерників й у процесі лексико-семантичної модифікації загальноживаних дієслів, як-от: *милити* 'відправляти електронну пошту'; *бутити* 'завантажувати комп'ютер'; *грознути* 'видалити інформацію'; *вилизувати* 'виправляти помилки в програмному коді'; *видратити* 'скопіювати інформацію з мережі в комп'ютер або з файлу в файл'; *вийняти* 'розархівувати'; *викладати* 'розміщувати інформацію в мережі'; *притормозувати* 'дуже повільно працювати (про комп'ютер)'; *вирубатися* 'аварійно завершувати роботу'; *ребуватися* 'перезавантажуватися'³.

¹ Щур І. І. Українськомовний комп'ютерний сленг: формування і функціонування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2006. — С. 8.

² Там само. — С. 9.

³ Там само. — С. 8 — 11.

Метафоризація лексикону

Лексикологи відзначають, що модифікація лексичної норми відбувається через активні процеси метафоризації, що охоплюють близько 60% інноваційних одиниць.

Явище метафоризації найбільш поширилося серед іменникових (*брехунець, гігант, амеба, відлига, умілець, бритоголовий, архітектор, індикатор*) та дієслівних (*випиратися, обезкрилювати, навалюватися, відтягатися, відлипати, позаплутувати*) номінацій. Натомість у групі прикметників порівняно невелика кількість семантичних неологізмів (*борзий, класний, тіньовий, ажурний, безпрограшний, брудний, косметичний* та ін.).

Семантичні зміни невіддільні від функціонально-стильових, а тому значна кількість нових значень, що виникли в результаті метафоричних переосмислень, набули статусу маркованої лексики, пор.: розмовні *уляпатися, приповзати, вирубувати, відліплюватися, побутовець, злиняти* та жаргонні *братва, рулювати, чо-рnilo, відключати*.

Детально проаналізувши цей процес, Н. В. Стратулат представила його у вигляді кількох моделей семантичних трансформацій, пов'язаних з певним перерозподілом сем у структурі лексичного значення слова:

1) зміни архісеми та актуалізації прихованої периферійної семи (*обламуватися* 'утратити можливість продовжувати пересування, роботу через несправність машини, механізму і т. ін.' → 'заснавати невдач, розчарування у своїх планах, надіях тощо' (*жарг.*); *позависати* 'зачепившись за що-небудь, тримаючись на чомусь, повиснути' → 'надовго затриматися в якомусь місці (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь)' (*розм.*); *балаган* 'тимчасове дерев'яне приміщення для театральних або циркових вистав на площі, вулиці' → 'щось несерйозне, блазнівське, невпорядковане');

2) зміни архісеми та актуалізації асоціативної семи (*авторитет* 'про особу, що має вплив, повагу, заслугове на повну довіру' → 'лідер, ватажок кримінального угруповання'; *крутий* 'дуже загнутий, вигнутий, сильно закручений'; 'дуже вигнутий, не поступовий (про поворот шляху, річки тощо)' → 'який справляє сильне враження, неординарний' (*жарг.*) та 'який демонструє свою фізичну силу, вплив тощо'; 'у знач. ім. крутий' (*жарг.*); *позавалювати* 'звалити, заповнити чимось усе або багато чого-небудь, скрізь або в багатьох місцях', 'обвалюючи або розламуючи, зруйнувати все або багато чого-небудь' → 'провалити, не пройти успішно (переважно іспити) (про всіх або багатьох)' (*розм.*);

3) зміна архісеми та актуалізація функціональної семи (*генератор* ‘машина для перетворення механічної енергії в електричну’ та ‘апарат для вироблення, утворення чого-небудь’ → ‘ініціатор творення чого-небудь (про людину)’, *магнетизм* ‘властивість магніту, а також провідника з електричним струмом або електричних зарядів притягати чи відштовхувати деякі тіла’ → ‘сила впливу певної особи або ідей на кого-небудь; привабливість’);

4) зміна архісеми та актуалізація семи «зовнішня форма» (*гілка* ‘боковий відросток, пагін дерева, чагарника, а також трав’янистої рослини’ → ‘відгалуження чого-небудь’)¹.

Не менш відчутні зміни в економічному лексиконі, спричинені активністю метафоризації. Так, О. П. Винник за лексикографічними джерелами встановила новітні метафоричні назви в мові фінансистів, банківських працівників. Кодифікація таких назв — відображення стійкого процесу формування професійного жаргону економістів («Словник фондового ринку», укладачі А. Головка, В. Кобзар, О. Науменко (К., 1999; далі — СФР); «Фінансовий словник», А. Загородній, Г. Вознюк, Т. Смовженко (К., 2000; далі — ФС); «Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера» за редакцією Р. Дякова (К., 2000); «Універсальний словник економічних термінів: інвестування, конкуренція, менеджмент, маркетинг, підприємство», укладач В. Коломойцев (К., 2000; далі — УСЕТ); «Бізнес-словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити», автори-укладачі С. Єрмоленко та В. Єрмоленко (К., 2002; далі — Бізнес-словник), де виділено метафори «*акція-переможець*», «*бик у стійлі*», «*відбрунькування*», «*бутерброд з маслом*», «*зелень*», «*капуста*», *ціна «ковзка*», «*розумна*» картка, «*готівкова королева*», «*гарячі гроші*», «*бджола-вбивця*», «*бранка*», «*динозавр*», «*фонд-хижак*», «*розтилювання*» вкладів, «*розмазування*» грошей, «*липовий*» контрагент, *період «вистигання*», «*цеглинка*», «*шкаралупа*» та ін.²

Крім того, сучасні дослідження засвідчують тенденції модифікації професійної мови за участі процесів антропо-, зоо- та флороморфізму у творенні вузькоспеціалізованих комунікативних одиниць.

Так, антропоморфічна метафора в економічній лексиці представлена такими назвами: *акції-лідери*, *акція-переможець*, *безбілетник*, *білий лицар*, *голова і плечі*, *капітал-утікач*, *нападник*, *од-*

¹ Стратулат Н. В. Знач. праця. — С. 16.

² Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2007. — С. 7.

ружений опціон-пут, розумна картка, сплюх, фаворит та ін. Наприклад, *облігація-господар* — ‘єврооблігація, до якої приєднаний варант’¹; *лікар компанії* — ‘особа, яка прибуває у «хвору» компанію та управляє нею деякий час, доки вона не піде на поправку або не настане летальний кінець»² тощо.

Тип антропоморфічних метафор економічної лексики з напрямком перенесення «від людини» може бути пов’язаний із характеристикою сімейного стану, інтелектуальних здібностей, частин людського тіла: *одружений опціон пут* — ‘опціон пут на продаж певної кількості цінних паперів, куплених одночасно з цінними паперами...’³; *розумна картка* — ‘пластикова кредитна чи платіжна картка з влаштованим мікропроцесором’⁴; *голова і плечі* — ‘назва кривої зміни ринкової кон’юнктури, що відображає шеститактовий рух цін’⁵.

Як відзначає О. П. Винник, в економічній лексичній системі назви понять з напрямком перенесення «на людину» — явище рідкісне і представлене одним прикладом: *човники* — ‘торгівці, які закупають товари масового вжитку оптом на дешевих, як правило, іноземних ринках і доставляють їх на дрібнооптовий і роздрібний вітчизняний ринок’⁶.

Зооморфічна метафора у структурі економічної лексики представлена такими найменуваннями: *акули, буйволи, ведмеді, вівця, вовки-вівці, горді леви, готівкова корова, жирний кіт, засць, звити кокон, зебра, змія в тунелі* та ін. Основний напрям перенесень — «від тварини на людину», пор.: *засць* — ‘нелегальний маклер, який таємно, без дозволу біржового комітету проникає на біржу з метою здійснення торгівельних угод’⁷. Спеціальні найменування з напрямком перенесення «від тварини до предмета» виникли за аналогією до характеру поведінки тварини, зовнішнього вигляду, фізичних особливостей: *горді леви* — ‘великі фірми з високими темпами зростання, але з низьким ступенем диверсифікації виробництва’⁸; *червона риба* — ‘попередній варіант емісії цінних паперів, що поширювався корпораціями США у вузькому колі андеррайтерів, як

¹ Словник найменувань метафоричного походження у сфері економіки / укл. О. П. Винник; за ред. І. О. Піддубного. — Х.: ХНЕУ, 2006. — 60 с.; далі — Словник найменувань.

² УСЕТ.

³ Словник найменувань.

⁴ Там само.

⁵ УСЕТ.

⁶ Бізнес-словник. — С. 537.

⁷ Словник найменувань.

⁸ Там само.

правило, з рекламною метою, і містив червону мітку, яка свідчила про призначеність акцій не для широкого загалу¹; *динозавр* — ‘компанія, що ігнорує запити споживачів і дію конкурентів. Швидше за все, вона готується до «самогубства» або поглинання»². Напрямом перенесень «від тварини до абстрактних понять» теж представлений за аналогією з поведінкою тварини, зовнішнім виглядом, фізичними особливостями: *спред-алігатор* — ‘опціонний спред, який буквально «їсть інвестора живцем», через комісійні витрати, і практично виключає прибуток...»³; *валютна змія* — ‘система узгоджених валютних курсів між європейськими державами ...»⁴; *черевом догори* — ‘...термін, що вказує на неплатоспроможність компанії, банку або невдалий бізнес-проект»⁵.

Флороморфічна метафора в описі економічних реалій засвідчена такими спеціальними найменуваннями, що пов’язані з деревами, городніми культурами, квітами, грибами: *дерево, дерево цілей і завдань, диня, зелені паростки, зелень, капуста, ланцюжок маргариток, морква, неістівний гриб, паросток, підсніжники* та ін. Наприклад, *дерево рішень* — ‘схематичне уявлення процесу прийняття управлінських рішень з певної проблеми, що подано графічно у вигляді деревоподібної структури»⁶; *морква* — ‘капітал у вигляді акції, якими наділяються менеджери, службовці компанії для підвищення їх зацікавленості у справі»⁷; *підсніжники* — ‘люди, зафіксовані як працівники, що одержують зарплату, але фактично не працюють і не одержують заробітну плату...»⁸; *неістівний гриб* — ‘невелика фірма, що намагається копіювати, відтворювати популярну продукцію відомих фірм»⁹.

Метафоризація та експресивізація економічної термінології пов’язана з донорством таких лексико-тематичних груп, як:

1) архітектура й будівництво: *Ми повсякчас відстежуємо появу нових **ринкових ніш** і таких, що тільки мають виникнути* (ГК. — 2001. — №7); *Гривню не випустять із **валютного коридору*** (ВЗам., 08.05.2001); *Цей вал, вважають фахівці, поставить українську жарівку (лампочку) на один **ціновий щабель** з російською продукцією* (ГК. — 2001. — №36) і т. ін.;

¹ СФР. — С. 125.

² УСЕТ.

³ Бізнес-словник. — С. 537.

⁴ Там само.

⁵ Словник найменувань.

⁶ Там само.

⁷ ФС.

⁸ Словник найменувань.

⁹ Там само.

2) військова справа: **Гривня витримала психологічну атаку** учасників ринку (ГК. — 2001. — №15); **НБУ при потребі готовий підтримати гривню своїми інтервенціями** (ВЗам., 08.05.2001); **На тлі великої війни здаються нібито дрібничками маленькі «бізнесові» війни** (ГК. — 2001. — №42); **Ринок має стати полігоном, на якому будуть відпрацьовуватися нові моделі взаємостосунків між владою і представниками малого бізнесу** (ГК. — 2001. — №25) і т. ін.;

3) медицина: **У декого ж виявлялося взагалі неправильне ставлення до власного економічного здоров'я** (Перець. — 2001. — №5); **Наступним якісним стрибком у розвитку ЗАТ має стати грошова ін'єкція від інвестора, який за 8 млн. грн. купить 10% акцій Трускавецькурорту** (ГК. — 2001. — №39); **Із зазначених самонищителів явний фінансовий суїцид над собою творили 60% закладів громадського харчування** (Перець. — 2001. — №5); **Інакше паніка пошириться на інші країни, і світова економіка ризикує опинитись у глибокій депресії** (ГК. — 2001. — №39); **Україну чекав дефолт, економічний інфаркт** (ЛУ, 5.02.2004) і т. ін.;

4) побут: **Великий банк може стати справжнім «фінансовим супермаркетом» для своїх клієнтів, надаючи їм широкий спектр послуг** (УК., 05.09.2000); **На вас тут з 12.00 до 15.00 чекає вівсяна бізнес-каша загальною вартістю 20 грн.** (гумористичний ефект — у тексті йдеться про вартість бізнес-ланчів у одному із закладів харчування Києва) (ГК. — 2001. — №16); **Його лібералізація вигідна лише тим грошовим мішкам, які володіють потужними підприємствами та великим маєтками** (ГК. — 2001. — №27); **І бюджетний «пиріг» теж доцільно ділити не просто «на душу населення», а виходячи з конкретних умов** (УК, 16.03.2001) і т. ін.;

5) довкілля, фауна і флора: **Вперше за роки незалежності гігант важкої промисловості став власністю західного стратегічного інвестора, який не має «офішорного» коріння** (ГК. — 2001. — №12). **Український клієнт повинен звертатися до дилерів Forest Alliance Ukraine, а не до сумнівних дрібних фірм-одноденок, що завозять наш папір обхідними стежками** (пор.: у ентомології — метелики-одноденки) (ГК. — 2001. — №16); **Одними з перших для протистояння ринковій стихії згуртувалися директори держпідприємств, утворивши КПП** (ГК. — 2002. — №38) і т. ін.;

6) спортивна лексика: **Нині стартує бюджетний марафон** (УК, 04.10.2000); **Однак безальтернативність НБУ як основного гравця і твердість його курсової політики примусили ринок заспокоїтися** (ГК. — 2003. — №15); **Гривня встановила черговий**

рекорд, ревальвувавши протягом тижня на 130 пунктів (ГК. — 2001. — №25); **Отримавши конституційний пас від команди з Банкової, чи варто їй підігравати?** (Без цензури, 11.04.2003); **Головним боєм адміністрації став політичний нокаут Павла Лазаренка** (Саме той, 21.01.2002); **Життя народу погіршується, а парламентські ігри набирають все нових обертів** (Проте, 17.11.2003) і т. ін.;

7) науково-технічна лексика: **«Двигуном» емісії нових карток в Україні, як і раніше, залишається укладання договорів на зарплатне обслуговування з корпоративними клієнтами** (ГК. — 2003. — №15); **Поки що вони (перевіряючі) констатують: на цьому підприємстві відпрацьовувався новий механізм для системного перекачування коштів** (ГК. — 2002. — №32)¹.

Окрім таких виразно експресивних одиниць, у сучасній мовній практиці усталилися й спеціальні поняття (економічний жаргон), побудовані на злитті лексем із двох сфер. Пор., як в економічній лексичній системі застосовуються найменування предметів: *ліквідна подушка* — «резервна частина високоліквідних активів, що утворена з метою наступного погашення невідкладних фінансових зобов'язань»²; *податкова парасолька* — «перенесення наперед збитків минулих років для захисту поточних і майбутніх доходів від податків ...»³ (Цит. за джерелом⁴). Активізовані в мові економіки спеціальні медичні назви при детальному аналізі поняття «нездоровий, кризовий економічний чи фінансовий стан», коли цій сфері приписуються «хвороби» або ознаки «хвороб»: *хвора економіка* — «Туризм значно вплинув на збільшення надходжень до бюджетів як економічно високорозвинених країн, так і країн із **«хворою» економікою**» (Фінанси України. — 2001. — №2. — С. 63) [*хворий* — «Який має яку-небудь хворобу, нездужає, нездоровий //Який свідчить про поганий стан здоров'я людини ... //Уражений хворобою...», СУМ, XI, 46]; *спазм ліквідності* — «тимчасова нестача грошових активів, пов'язана з різким погіршенням кон'юнктури»⁵ [*спазм* — «тривала судома пев-

¹ Цит. за: Чорновол Г. В. Новітня економічна термінологія та її стилістичне вживання в сучасній українській мові (на матеріалі періодичних видань): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2004. — С. 15; Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Д., 2004. — С. 13.

² УСЕТ.

³ Словник найменувань.

⁴ Винник О. П. Знач. праця.

⁵ Алексєєнко М. М. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок / укл. Л. М. Алексєєнко, В. М. Олексєєнко, А. І. Юркевич. — К.: Економічна думка, 2000. — 591 с.

ного м'язу або групи м'язів», СУМ, IX, 483]. Поширена у сфері економіки й синтагматична неологізація за участі військової лексики, оскільки означення тих чи тих понять потребує означення певних руйнівних, згубних та рішучих дій, як-от: *боргова бомба* — «ситуація, коли основні фінансові інститути не виконують своїх зобов'язань, що призводить до підриву всієї фінансової системи країни»¹ [*бомба* — «один з основних видів боеприпасів; розривний снаряд, начинений вибуховою речовиною», СУМ, I, 216]; *валютна війна* — «боротьба окремих країн, що проводиться в інтересах великих фірм за зовнішні ринки збуту шляхом різних валютних заходів, головним чином, шляхом зниження офіційного курсу своєї валюти»² [*війна* — «1. Організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо... 2. перен. Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь, боротьба...», СУМ, II, 669] (Цит. за джерелом³).

У дослідженнях останнього часу такі дифузні процеси співвідносять із явищем концептуалізації лексики тої чи тої сфери й виділенням у структурі сучасного українського політичного дискурсу найбільш продуктивних концептів ВІЙНА, ГРА, КРИМІНАЛ, ДІМ, СПОРТ, МЕДИЦИНА, ТЕАТР, ПРИРОДА, МУЗИКА, ТРАНСПОРТ, КАРТИ, які реалізуються у 10 — 12 основних метафоричних моделях: «політична діяльність — це війна», «вибори — це війна», «політичне життя — це театр», «політика — це гра», «політична діяльність — це спорт», «Україна — це хвора держава», «політична діяльність — це хвороба», «політична діяльність — це злочинний світ», «політична діяльність — це будівництво», «Україна — це наш дім»⁴. Наприклад: *війна за владу, політична війна без правил, яка передбачає війну компроматів, таємну війну технологій із застосуванням зброї з політичного арсеналу; тромби транспортних артерій, судомні конвульсії властей, метастази мафіозності і корумпованості, передвиборна пропагандистська сверблячка, передвиборна епідемія, економічний колапс.*

¹ Словник найменувань.

² УСЕТ.

³ Винник О. П. Знач. праця.

⁴ Чадюк О. М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2005. — С. 9; Брага І. І. Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х — початок 2000-х років): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2002. — С. 10; Андрейченко О. І. Лексико-фразеологічна основа текстів політичних дискусій (на матеріалі української преси кінця ХХ — початку ХХІ століття): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2006. — С. 8.

Ретермінологізація спеціальної лексики

Метафоричне переосмислення охопило й групи слів, характерних для книжних стилів сучасної української мови. Ускладнення семантичної структури більшості функціонально маркованих лексичних одиниць наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів відбувається внаслідок дії процесів ретермінологізації (перенесення готового терміна з однієї царини в іншу з повним або частковим переосмисленням) і детермінологізації. Наприклад, термін *аритмія*, зафіксований у СУМ і СІС-85 на позначення «порушення нормального ритму серця» почав функціонувати в літературознавстві зі значенням ‘2) *літ.* Порушення віршового ритму, не помічене автором, або застосоване навмисно як версифікаційний прийом’ (СІС-2000-П, 110); слово *камікадзе* ‘японські пілоти, мінери тощо — смертники під час Другої світової війни’ (СІС-2000-П, 496) розширило сферу свого функціонування за рахунок розвитку нового переносного значення — ‘2. *перен.* Про того, хто ризикує чимось важливим, суттєвим’ (ВТССУМ-2001, 412).

Деякі лексеми зазнають впливу двох протилежних процесів — детермінологізації та термінологізації (після повної або часткової їх детермінологізації): спортивний термін *раунд* ‘у боксі частина матчу, 3-хвилинний проміжок часу, протягом якого відбувається бій’ (СІС-85, 706) переосмислився й, окрім відомої семантики, почав уживатися з переносним узагальненим значенням — ‘2. *перен.* Етап, період’ (ВТССУМ-2001, 1016). Найсучасніші словники української мови засвідчують долучення інноваційного значення, що функціонує в царині музики — ‘3. *муз.* Невеликий і нескладний безкінечний канон в унісон або в октаву з рівними віддалями вступів голосів’ (ВТССУМ-2005, 1202)¹.

Найактивніша щодо процесу ретермінологізації й кодифікації цього явища економічна сфера. У дисертаційній праці О. П. Винник продемонстровано, як змінюється семантика найменувань:

1) предметів побуту (*блюде, каструля, нашійник, подушка, у шухляді, черпалка* та ін.): *черпалка* — ‘брокерська фірма, яка виконує клієнтські накази із запізненням або не виконує зовсім, намагаючись нажитися за рахунок клієнтів’² [*черпалка*

¹ Кабиш О. О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2007. — С. 12.

² СФР. — С. 125.

— ‘Посудина, пристосування для черпання; черпак; ківш’, СУМ, XI, 312]; *нашийник* — ‘комбінація з двох процентних опціонів, що захищають інвестора від великих коливань процентних ставок’¹ [*нашийник* — ‘1. Ремінець або металеве кільце із застібною, що надівається на шию тварини. 2. У дишельній упряжі без хомута — широкий ремінь, один кінець якого надівається на шию коня...’, СУМ, V, 240]; *шапка* — ‘комбінація двох опціонів, що «прикриває» інвестора при надмірному зростанні процентних ставок»² [*шапка* — ‘1. Головний убір, звичайно м’який, теплий. 2. Верхня частина гриба. 3. спец. Заголовок, набраний великим шрифтом, спільний для кількох статей у газеті’, СУМ, XI, 407];

2) архітектури й будівництва: *піраміда* — ‘спосіб швидкої наживи, який використовують фінансові компанії. Суть цієї назви полягає в тому, що грошові кошти від продажу компанією цінних паперів особам, які втягуються в аферу й утворюють нижні шари «піраміди», частково виплачуються у формі дивідендів особам, які раніше придбали цінні папери...»³ [*піраміда* — це ‘1. Багатогранник, одна грань якого (основа) — багатокутник, а інші грані — трикутники, що мають спільну вершину. 2. Монументальна кам’яна споруда з чотирикутною основою і боковими гранями, що сходяться у вершині; гробниця єгипетських фараонів. 3. Акробатична або гімнастична фігура, композиція, яку створюють спортсмени, що стають одне одному на плечі. 4. Стійка для зберігання вогнепальної зброї’, СУМ, VI, 538];

3) техніки: *храповик* — ‘підвищення заробітної плати, що відбувається регулярно й безповоротно у зв’язку з інфляцією при досягненні певних показників прибутку»¹ [*храповик* — ‘зубчастий механізм, який дає можливість передавати обертання тільки в одному напрямі (в годинниках, підйомних машинах і механізмах) або забезпечує періодичний обертовий рух в одному напрямі з зупинками’, СУМ, XI, 138]; *рубильники* — ‘...заходи, що використовуються великими фондовими й товарними біржами для тимчасового припинення торгів...»⁴ [*рубильник* — ‘Ручний пристрій для вмикання, вимикання та перемикавання електричного струму’, СУМ, VIII, 892]⁵.

¹ Словник найменувань.

² УСЕТ.

³ УСЕТ.

⁴ Словник найменувань.

⁵ Винник О. П. Знач. праця. — С. 11.

Запозичення

На характер лексичної норми активно впливає процес запозичення іншомовної лексики, який посилює конкуренцію номінацій, динамізує функціональну маркованість нових одиниць у загально-

У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. процес запозичення іншомовних слів виявився не тільки найбільш активним, але й соціально вагомим мовним процесом.

мовному словнику, в усталенні нових словоформ на позначення нових предметних реалій, понять. У новітній період він охопив практично всі групи лексики. Процес запозичення іншомовних слів — це неоднорідне явище, оскільки відображає зміни в тер-

міносистемі літературної мови (розширення сфер соціально-економічного життя соціуму, оновлення методології сучасної науки), урізноманітнення лексичної сполучуваності, а також вплив на графічну та морфологічну підсистеми української літературної мови¹. Власне запозичення лексики відбувається паралельно з її осмисленням та розширенням за її участі синонімічних рядів слів, набуття ними статусу ключового слова на зразок: *консенсус* — *згода* — *одноставність*, *дайджест* — *огляд*, *табуїзувати* — *заборонити*.

Отже, коли йдеться про зміни в лексичній нормі, пов'язані із запозиченням тих чи тих слів, понять, то обов'язково потребує уваги питання (1) модифікації лексичної семантики залучуваної до національного словника номінації-конкурента, (2) граматичної адаптації нового слова, (3) узгодження його граматичних властивостей зі словозмінними парадигмами сучасної національної мови, (4) підпорядкування новітньої словоформи парадигматичним закономірностям мови-реципієнта.

Установлено, що основні мови-донори — це англійська (*маркетинг, офіс, шоу*), французька (*гран-прі, сертифікація, синдикат*), німецька (*пакгауз, остарбайтер*), а тематичні групи запозичень — нові технології, сучасне оснащення, комп'ютерне та інформаційне обладнання (*аерокосмічний, ксерокс*), банківсько-фінансова та комерційна сфери (*аудит, дефолт, бартер, диск-триб'ютор, інвестор, маркетинг, моніторинг, ф'ючерсні кредити* та ін.), молодіжні музичні напрямки (*госпел, реп*), модний одяг (*бермуди, легінси, сафарі*).

¹ Коць Т. А. Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1997. — 19 с.

За результатами аналізу, у сучасних умовах основним способом запозичення англіцизмів у систему української мови є пряме, безпосереднє запозичення (близько 80%): *банкінг, драйвер, стенд-бай, геймер, айсбординг, кікбоксинг, фітнес, бебі-бум, саміт, фастфуд, секонд-хенд, скринінг* та ін.

Інший спосіб — використання англійської мови як мови-посередниці (20%). Серед англіцизмів цієї групи виділяють такі структурні типи: 1) слова латинського або грецького походження, запозичені спочатку в англійську, а потім з неї — в українську мову (41%): *асистанс, ірейта, триплікат*; 2) слова, штучно створені в англійській мові з латинських або грецьких елементів (6,5%): *телепроект, трансген, парамедик*; 3) слова, які виникли в англійській мові на основі грецького або латинського елемента та англійської частини (30%): *суперхіт, телебос, мультилок, інтерфейс*; 4) слова інших мов (турецької, малайської, ірландської, шведської, арабської, французької, німецької, італійської), які спочатку були запозичені в англійську, а потім через її посередництво — в українську мову (14%): *франкування, кетчуп, зомбі, омбудсмен*; 5) слова, що з'явилися в англійській мові на основі англійського компонента й запозиченого з інших (не грецької та латинської) мов (8,5%): *айс-ревью, сафари-парк*¹. Іноді змінювався не тільки семантичний склад назв, а й шлях та мова запозичення. Так, у «Словнику іншомовних слів», виданому в 1932 р., коли вплив англійської мови ще не мав такої сили й інтенсивності, як за сучасних умов, зазначено, що слова *алієнація, афіліяція, донатія* мають латинське походження; *дисконт, дисконтування, дисконтер* — запозичені з італійської мови. У сучасній же українській мові у зв'язку зі специфікою повторної актуалізації таких назв (вплив соціально-економічних зразків англійських країн) у словниках вказується посередництво англійської мови для цих запозичень².

Щодо активності новітніх запозичень із англійської мови в україномовній пресі, то найбільш уживаними виявились англіцизми, запозичені для характеристики нових економічних відносин: *бізнес, бізнесмен, дилер, менеджер, офіс, офшор, лізинг, ріелтер (ріелтер, ріелтор), менеджмент, маркетинг, бартер*; англіцизми, які вживаються у сфері політичного життя: *брифінг, лобі, са-*

¹ *Попова Н. О.* Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову (90-і рр. XX ст. — початок XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 2005. — С. 7.

² Там само. — С. 9.

mit, імпічмент, а також слова, які належать до різних сфер діяльності: *спонсор, рейтинг, продюсер, моніторинг, тинейджер, кілер, іміджмейкер, комп'ютер, Інтернет, сканер, файл, байт*. Найчастотніші: *бізнес, бізнесмен, офіс, дилер, менеджер, комп'ютер, Інтернет, брифінг, спонсор, рейтинг*¹.

Рейтингові позиції кількісних показників новітніх англiцизмiв визначила Н. О. Попова: економіка, банківська справа і фінанси (26%); культура: кіно, телебачення, музика, розваги (22,5%); комп'ютерна техніка й технологія (15,5%); спорт (8,5%); побутова техніка й сервіс (8%); політика й суспільство (7,5%); страви та напої (3%); тварини (2,5%); медицина (2,5%); одяг і тканини (2%); канцелярське приладдя та офісна техніка (2%). У всіх групах досліджуваних англiцизмiв було виявлено 105 назв осіб (14%)².

Кількісне опрацювання англiцизмiв, кодифікованих упродовж ХХ ст. у лексикографічних джерелах, показало динамічні зміни у функціонуванні цих лексем: у першому великому словнику чужомовних слів в українській мові (видання 1932 р., автори — І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко за редакцією О. Бадана-Яворенка) із загального обсягу словника (близько 23 тис. слів) наведено понад 550 англiцизмiв (2,4%), до словника іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука із 24 тис. слів (у 1-му) та близько 25 тис. у 2-му виданні виявлено 770 (3,2%) та 850 (3,4%) відповідно; у словнику, укладеному С. М. Морозовим та Л. М. Шкарапутою (2000 р., загальна кількість 10 тис. слів) зафіксовано 790 англiцизмiв (7,9%; нових запозичень серед зафіксованих англiцизмiв виявлено близько 35%)³. Ці відомості унаочнює підготована Н. О. Поповою порівняльна таблиця (див. с. 105).

За семантичними ознаками серед номінацій тематичної групи «**Політика і суспільство**» виділяють такі підгрупи назв: 1) осіб (*кілер, фандрайзер, парник*); 2) понять (*гендер, бебі-бум, прайм-рейт*); 3) зборів і заходів (*саміт, екзит-пол, агента*); 4) предметів (*стингер, грин-кард, дайджест*)⁴. Специфіку складу тематичної групи «**Економіка, банківська справа і фінанси**» визначають підгрупи: 1) назви понять, що стосуються економічної та банків-

¹ *Архипенко Л. М.* Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англiцизмiв у пресі кінця ХХ — початку ХХІ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2005. — С. 8.

² *Попова Н. О.* Знач. праця. — С. 7.

³ Там само. — С. 12.

⁴ Там само. — С. 10 — 11.

сько-фінансової діяльності (*мерчандайзинг, стайлінг, крос-курс, демаркетинг*); 2) назви предметів, ділових паперів, контрактів, що стосуються названої галузі (*ф'ючерс, бонд, екю*); 3) назви осіб, залучених до економічної та банківсько-фінансової діяльності (*дисконт-брокер, бренд-менеджер, джобер, трейдер, дилер, дистриб'ютор*); 4) назви закладів та приміщень у цій сфері (*фактор-компанія, офшор, бізнес-хол; трейдер, дилер, дистриб'ютор* (у значенні 'організація').

**РОЗПОДІЛ АНГЛІЦИЗМІВ ЗА ТЕМАТИЧНИМИ ГРУПАМИ
В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ ЗАПОЗИЧЕННЯ (XX СТ.)**

Тематична група	Кількість номінацій, %			
	30-і рр. XX ст.	70-80-і рр. XX ст.	новітні (90-і рр. XX ст. — 2000 р.)*	новітні (90-і рр. XX ст. — 2003 р.)**
Політика, історія, суспільство	21	15	11,5	7,5
Техніка	16	25	14	—
Спорт	13	12	14	8,5
Морська справа	8	8	3,5	—
Фінанси, економіка	4	7	21,5	26
Культура	11	9	12	22
Страви і напої	5	2	3	3
Тварини	5	3,5	4,5	2,5
Рослини і природні явища	1	3,5	1	—
Судова сфера	2	0,5	0,5	—
Хімічні речовини	0,5	5	1,5	—
Медицина і біологія	1	2	3	2,5
Одиниці виміру	5	3,5	1	0,05
Грошові одиниці	2	1	1	0,05
Одяг і тканини	5	3	2	2
Канцелярське приладдя	—	—	0,5	2
Комп'ютерна техніка	—	—	4	15,5
Побутова техніка і сервіс	—	—	1,5	8
Вигуки	0,5	—	—	0,3
Назви осіб	18	12,5	9	14

Примітка. * — за матеріалами словника;

** — із урахуванням матеріалів усної та писемної фіксації у ЗМІ (2003 р.)¹.

¹ Там само. — С. 12 — 13.

Специфіку тематичної групи «Право» визначають процеси внутрішніх запозичень із терміносистем інших галузей, насамперед зі сфери економіки. Більшість англомовних запозичень, які функціонують одночасно в економічній та правничій термінології української мови, зафіксовано в таких галузях права: господарському, підприємницькому, фінансовому, банківському, біржовому, податковому, митному, багатьох галузях цивільного права (договірному, зобов'язальному, авторському) та ін.

Ця функціональна особливість детермінує зміни в дефініціях при збереженні поняттєвого ядра значення, хоча частина їх повністю зберігає свою семантику та має тотожні дефініції в обох терміносистемах (*кліринг, овердрафт, інсайдер, оферта, демередж, офшор* та ін.). Г. А. Сергєєва відзначила: «Загальною тенденцією семантичних змін під час вторинної ідеалізації економічного терміна є тенденція до втрати ним вказівок на економічну природу поняття та поява, натомість, універсальних компонентів, додаткових сем, що відображають правовий зміст поняття. Наприклад, у визначенні терміна *ваучер* наголошено на винятковому праві держави випускати цей вид цінних паперів (державний) та на правовій меті цього документа (засвідчує право на приватизацію), тобто йдеться про юридичний характер документа — **«державний цінний документ (приватизаційний чек, сертифікат) з визначеною номінальною вартістю, який засвідчує право громадянина на приватизацію частини державної власності»**, що спричиняє спеціалізацію лексеми в досліджуваній термінології»¹. Отже, кодифікація англомовних термінів, запозичених правничою термінологією з мови економічних наук, перебуває на початковому етапі, тому словникові дефініції термінів права не завжди відображають юридичний зміст відповідного поняття.

У новітній період до активного ужитку ввійшли англізми на позначення **комп'ютерної техніки й технології**. Зокрема С. А. Федорець зафіксував 50 таких номінацій у рекламних текстах: *адаптер, вінчестер, дигітайзер, диск, дисплей, джойстик, драйвер, інтернет-провайдер, інтерфейс, картридж, контролер, модем, монітор, ноутбук, плотер, принтер, провайдер, сервер, сканер, стример, трафік, тюнер, чип* та ін.). Такі новітні англіцизми швидко входять у загальномовний ужиток і детермінологізуються завдяки поширенню комп'ютерної техніки та послуг серед населення.

¹ Сергєєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2002. — С. 10 — 11.

² Федорець С. А. Англійські запозичення в мові сучасної української реклами: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2005. — С. 6.

Серед цих слів розрізняють такі підгрупи: 1) назви комп'ютерного обладнання (*мультимедіа, інтернет-сервер, вінчестер, тюнер, чипсет*); 2) назви понять (*директорія, флеш-пам'ять, вірус, трафік*); 3) назви осіб, залучених до функціонування комп'ютерних технологій (*інтернет-провайдер, хакер, юзер, геймер*); 4) назви приміщень і закладів, пов'язаних з комп'ютерними послугами (*інтернет-клуб, онлайн-магазин*); 5) назви предметів (*компакт-диск, інтернет-картка, веб-камера*)¹.

За останні два десятиліття значно оновилися тематична група «**Побутова техніка, товари і сервіс**», що спричинене розширенням міжнародних контактів, посиленням іноземного впливу в сфері послуг і товарів, розширення асортименту останніх. У побутовому та рекламно-інформаційному, торгівельному дискурсах усталилися номінації: 1) побутової техніки та ін. товарів (*аудіовідеореєсер, аудіоплеєр, аудіореєрдер, кутер, тример, шейкер, шокер, фрізер, флос, блендер; ченджер, CD-ченджер, CD-магнітола, CD-автомагнітола, DVD-плеєр, DVD-програвач, смарт-фон та ін.*); 2) послуг (*грумінг*); 3) осіб, пов'язаних із сферою сервісу (*хендлер, грумер, стиліст*); 4) закладів, приміщень (*гіпермаркет, паркінг, дизайн-центр*); 5) косметичних засобів (*деоспред, кулінг-крем, пілінг-крем, тонік, скраб, спреї*); 6) інших понять і предметів (*сейл, прайс-лист, блістер, стик*)².

Численну групу становлять запозичення, пов'язані з темою «**Культура**». Серед них підгрупи: 1) кіно й відео (*блокбастер, екшн, трилер*); 2) телебачення й журналістика (*ток-шоу, брейк-ринг, ріаліті-шоу, гламур, медіа-патронат, прайм-тайм*); 3) музика (*свінгер, діджеї, хіп-хоп, хіт, ремікс, хай-фай*); 4) розваги (*топ-модель, сафарі-тур, флеш-моб (флешмоб), топ-лес, боулінг-клуб, моделінг, кастинг*); 5) мода — одиниці на позначення предметів одягу, взуття, головних уборів, зачісок, аксесуарів, модних стилів та течій, назви колекцій високої моди, назви брендів та виробників одягу й аксесуарів, професійна лексика індустрії високої моди та легкої промисловості, назви кольорів (*фейшін, дрес-код, ексклюзив, кутюр'є, гламурний*).

Англізми поповнили тематичну групу «**Спорт**». Вони активно використовуються на позначення: 1) видів спорту, спортивних ігор (*скайсерфінг, сквош, дартс, джогінг, степ-аеробіка*); 2) спортсменів (*серфер, квотербек, бодибілдер*); 3) спортивних

¹ Там само. — С. 7.

² *Попова Н. О.* Знач. праця. — С. 10 — 11; *Федорець С. А.* Знач. праця. — С. 7; *Фурса В. М.* Знач. праця. — С. 26 — 27.

ззарядь (*скутер, орбітрек, бодішейпер, скейт*); 4) спортивних приміщень (*фітнес-центр, сквош-корт*); 5) видів спортивних змагань (*фрістайл, екстрим*); 6) спортивних понять (*драфт, допінг-контроль*). Для позначення новітніх назв видів спорту запозичено назви: 1) силових видів спорту (*фул-контакт, лайт-контакт, лоу-кік, кікбоксинг, армрестлінг, пауерліфтинг, бодібілдинг, шейпінг*); 2) водних видів спорту (*серфінг, віндсерфінг, рафтинг, дайвінг, аквабайк*); 3) ігор з м'ячем або кулею (*боулінг, лаунбол, гольф, пейнтбол, стритбол, індорхокей*); 4) зимових видів спорту (*фрістайл, шорт-трек, керлінг, сноубординг*); 5) екстремальних видів спорту (*маунтинбайк, скейтинг, скейтбординг, фейсджампінг, парабалонінг*). Через вузьку сферу застосування перелічені назви не зазнають семантичних трансформацій.

У тематичній групі **«Страви і напої»** з'явилися назви: 1) напоїв (*лонгер, скотч, тонік*); 2) страв (*поп-корн, чизбургер, хотдог*); 3) фруктів (*кlementина, нектарин, ківі*); 4) закладів харчування (*макдональдс, фастфуд*).

У загальному вжитку усталилися назви із тематичної групи **«Тварини»**. Здебільшого йдеться про назви порід собак, що зумовлено розвитком кінології (*бультер'єр, кокер-спанієль, скотч-тер'єр, той-тер'єр*).

Через ЗМІ до активного лексичного фонду української літературної мови увійшов ряд слів зі сфери **«Медицина»**, зокрема *маскринінг, арт-терапія, шунтування, румінгін, лонгіт'юд* та ін.

Динаміку лексичної норми простежуємо на розширенні тематичної групи **«Одяг і тканини»**. Це, зокрема, назви: 1) одягу (*блайзер, слакси, стринги, топ*); 2) тканин (*джинса, крек, кирза, сафарі*); 3) понять, пов'язаних з одягом (*сток, секонд-хенд*).

Унормувалися, поширилися назви тематичної групи **«Канцелярське приладдя»** (*маркер, скотч, організер, степлер, файл, бідж* тощо).

Тематична група **«Найменування осіб за професією або родом занять»** поповнилася назвами осіб, які стосуються сфер: 1) економіки, банківської справи та фінансів (*консумент, рієлтор, стокброкер, бізнес-партнер*); 2) розваг та музики (*джазмен, секс-символ, брейкер, рокер*); 3) спорту (*бодібілдер, джампер, панчер, кікбоксер*); 4) політики (*він-гість, бодигард, спічрайтер*); 5) соціальних та особистісних відносин (*бой-френд, тинейджер, бебі, джет-сет*); 6) телебачення й журналістики (*медіа-партнер, інтернет-журналіст*); 7) комп'ютерної техніки (*хакер, фрек, юзер, геймер*) тощо¹.

¹ Попова Н. О. Знач. праця. — С. 10 — 12.

У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. процес запозичення іншомовних слів виявився не тільки найбільш активним, але й соціально вагомим мовним процесом. Тому мову 90-х років називають навіть «мовою ейфорії» (О. П. Єрмакова, В. Г. Костомаров). Англізація лексичної норми — це одна з прикмет «мовного смаку епохи» (В. Г. Костомаров). На тлі широкого запозичення іншомовне слово в загальній мовній свідомості марковане як престижне, інтелектуальне й красиве. Таке сприйняття лексичної семантики як ускладненої, соціально конотованої, зокрема, вплинуло на розширення конкретного значення слів в українській мові. Наприклад, *презентація* — це не просто представлення чого-небудь, а урочиста акція (пор.: ВТССУМ, с. 920: **Презентація**. 1. Публічне представлення чого-небудь нового, що недавно з'явилося, було створено. 2. *фін.* Пред'явлення до відшкодування, виплати грошового документа); *бутик* — не маленька крамничка, а елітний салон-крамничка (правда, іронічно стали називати так і «секондхендівські» магазини — пор.: ВТССУМ, с. 69: **Бутик**. Невеликий магазин, де продаються модний фірмовий одяг і різні аксесуари). Соціально маркована назва *кастинг*: вона звучить більш жорстко, ніж *відбір* і т. ін.¹ Це засвідчує, що сучасні запозичення дуже швидко стають модними словами, а тому їх активне використання, озвучення, експансія через мову радіо й телебачення прискорює процеси не лише їхньої адаптації, а й семантичної трансформації, переосмислення, що внаслідок пролонгації кодифікаційних етапів можуть випереджати навіть передетап орфографічного унормування². Так, терміни *консалтинг*, *маркетинг*, *менеджмент* засвоєні при запозиченні з англійської мови як економічні, але на українському мовному ґрунті в повсякденно-побутовому, утилітарному вживанні вони зазнають інтимізації, іронічної маркованості. Цей ряд продовжують невідмінювані іменники *дербі*, *камікадзе*, *профі*, *ноу-хау*, *шоу*³.

Зокрема, В. П. Сімонок стверджує, що приблизно 2/3 слів, що мали в мові-джерелі декілька значень, спростили свою структуру до одного значення. Крім ускладнення і спрощення семантичної структури багатозначної лексеми, відбувається процес переінтег-

¹ *Городенська К. Г.* Кастинг — відбір // Українська мова. — 2010. — № 3. — С. 80.

² Див.: *Городенська К.* Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови // Українська термінологія і сучасність. — К., 2009. — Вип. VIII. — С. 3 — 9.

³ *Фурса В. М.* Зазнач. праця. — С. 41 — 43.

рації значень, при якому змінюється позиція лексико-семантичного варіанта в їх ієрархії¹.

Дослідники розглядають лексико-семантичні зміни англійських правничих термінів як процес семантико-функціонального освоєння англомовних запозичень в українській правничій термінології, який супроводжується змінами семантичної структури та характеру значень запозичених термінів у системі української мови (епідигматика) та змінами в окремих складниках лексико-семантичної системи мови-реципієнта в результаті взаємодії термінів англійського походження з питомою термінологією (парадигматика). Як типові представлено процеси 1) спрощення; 2) ускладнення семантичної структури слова; 3) звуження; 4) розширення та 5) зміна значення². Засвідчено, що «на етапі входження в систему української мови *спрощення семантичної структури* відбулося у 92% полісемантичних англомовних термінів. При цьому більшість термінів — 76% — увійшла в систему української мови в одному з лексико-семантичних варіантів, і ці терміни в системі нашої мови є моносемічними (*абандон, баратрія, бартер, роялті, грант, ваучер* та ін.). Частково зберегли складну семантичну структуру і функціонують в українській мові як багатозначні терміни з двома та більше значеннями — 24% англіцизмів-полісемантів (*варант, бенефіціар, детеншен, дефолт* та ін.). Полісемічними в українській правничій термінології є також 8% термінів, що повністю зберегли складну семантичну структуру (як правило 2 значення), зокрема терміни *експорт, рефундування, кондомініум* та ін.

Ускладнення семантичної структури англомовних термінів та розвиток їх полісемії в українській правничій термінології спостерігається дуже рідко, наприклад: термін *ваучер* поряд із запозиченим значенням ‘*документ, що підтверджує оплату товарів та послуг, видачу кредиту, отримання грошей тощо*’, розвинув значення ‘*цінний папір, що посвідчує право його власника на частку в державному майні; приватизаційний чек*’. Такого лексико-семантичного варіанта не має його англомовний прототип. Розвиток нових значень у запозиченнях, власне їх детермінологізація, здебільшого відбувається у загальноновживаній мові.

¹ Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — Х., 2002. — С. 13.

² Сергеева Г. А. Зазнач. праця. — С. 10.

Звуження та розширення значень англословних термінів щодо значень їх етимонів у мові-джерелі пов'язують зі спеціалізацією та генералізацією відповідних понять, а також звуженням і розширенням сфери функціонування терміна. Зокрема, звуження значень на українському мовному ґрунті зазнали англословні запозичення *роялті, кілер, дерілікт, абандон, імпічмент, гайринг, хеджування, грант* та ін. Прикладом розширення значення можна вважати термін *парламент*, запозичений як назва законодавчого органу Великої Британії, а на сучасному етапі позначає реалію, властиву правовій системі України, і має значення: 1) *виборний (частково або повністю) законодавчий орган*; 2) *переносно — найменування найвищого представницького органу будь-якої країни (навіть якщо там вони мають свої назви як, наприклад, Верховна Рада в Україні)*.

Так само процес розширення функціональної семантики внаслідок метафоричного переосмислення позначився на активному слові *бренд* (англ. brand — «торгова марка»), яке в загальноживаний фонд, у політичну комунікацію увійшло зі сфери комерції та економіки. Отже, це слово, з одного боку, має термінологічний зміст, з другого боку, у процесі лексико-семантичного освоєння воно значно розширює своє значення: (*бренд* — 1. «торгова марка, товарний знак» → 2. «відмітний знак, марка або символ»). Ця інноваційна лексична одиниця також актуалізується у сфері політехнологій (*бренд компартії, бренд Ющенко; політичний бренд доби* тощо), активізується у сферах кінематографії, літератури, театральній-сценічній творчості. Нарешті ця номінація входить до загальноживаної лексики, оскільки значення інновації поширюється на широке коло об'єктів, її використання фіксується у повсякденній мовній практиці (*головний бренд міста, Тюльпани — бренд Голландії*¹).

Повне освоєння запозичень на рівні семантики можливе лише після засвідчення його кодифікації у вузькоспеціальних та загальнословних джерелах.

Деєкзотизація та деїдеологізація запозичень — один із активних процесів у модифікації лексичної норми в останнє десятиріччя ХХ — на поч. ХХІ ст. Наприклад, ряд іншословних слів, запозичених у 90-і роки ХХ ст. (*спікер, мер, мерія, парламент, істеблішмент, брифінг, мафія, мафіозі, стриптиз, комікс, топ-*

¹ Полякова Т. М. Лексичні інновації іншословного походження в сучасній російській мові (на матеріалі мови ЗМІ останнього десятиріччя ХХ — початку ХХІ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2004. — С. 9 — 14.

лес, хепенінг, паркінг, ескепизм, чизбургер, гастарбайтер, культуртрегер та ін.), використовуються для позначання реалій пострадянської дійсності. Складники західної суспільно-політичної, культурної та економічної моделі стають набутком українського суспільства, втрачаючи свою негативну ідеологічну конотативність, національно-територіальну закріпленість і відповідно характер екзотичності. Як приклад такого процесу — запозичення *культуртрегер*, яке у 50 — 80-ті рр. ХХ ст. позначало «імперіаліста-колонізатора», головною метою якого є «поневолення інших народів» та заява якого про «розповсюдження культури» розцінюється як «фальшиве прикриття» подібних дій («Словник іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука. — С. 377).

Трансформація основних складників сучасного світового інформаційно-технічного розвитку спричинила до появи в українській мові потенційних екзотизмів на зразок *мерчандайзинг*, *франчайзинг*, *релтор*, *овернайт*, *роумінг*, *фостеринг*, *трактріал*, *дрег-рейсинг*, *бієнале*, *боді-арт*, *запінг*, *бігборд*, *хеллоуїн*, *папараці*, *рейвер*, *репер* та ін. Названі неозапозичення не частотні й не завжди зрозумілі для середнього освіченого носія української мови, що свідчить лише про тимчасову «екзотичність» іншомовних лексем («незасвоєння» чи «недоосвоєння» на лексико-семантичному, словотвірному, комунікативному рівнях), тимчасову нерозповсюдженість позначуваних ними явищ.

Сучасна мовна практика засвідчує утворення термінологічних пар «запозичення — питомий термін». Як правило, англіцизми позначають поняття, що є видовими щодо українських термінів, і використовуються для уточнення поняття, вираженого питомим терміном, пор.: *обмін* — *бартер*, *оренда* — *лізинг* — *тайринг* — *рентинг* — *чартер*; *посередник* — *брокер*, *дилер*, *дистриб'ютор*, *трейдер*, *релтор*. Маючи спільні семи, такі терміни в мовній практиці функціонують як абсолютні синоніми, а в терміносистемах виявляють свої спеціальні значення.

Сучасна лексична норма відображає функції термінів-дублетів, як-от *суїцид* — *самогубство*; *електорат* — *виборці*; *копірайт* — *авторське право* та ін.¹

Словотвірні модифікації іншомовних основ

Продуктивними способами творення правничих термінів від англomовних запозичень в українській мові є: суфіксальний спосіб, який застосовується для творення відсубстантивних дієслів:

¹ Сергєєва Г. А. Знач. праця. — С. 11.

лобі — лобіювати, демпінг — демпінгувати, абстрактних іменників: дилер — дилерство, спонсор — спонсорство, рекетир — рекетирство, культуртрегер — культуртрегерський, культуртрегерство та відносних прикметників: фідуціар — фідуціарний, онколь — онкольний (онколовий), демпінг — демпінговий, аудитор — аудиторський, брифінг — брифінговий, а також утворення дериватів-гібридів від англіцизмів та питомих слів способом осново- та словоскладання (лізинг — лізингоодержувач, чек — чековласник), що компенсує обмежені можливості афіксального словотворення від деяких англіцизмів та забезпечує класифікаційну системність термінів права відповідно до системності позначуваних ними спеціальних понять¹.

Суфіксальні утворення стають базовими для утворення аналітичних номінацій. Найпродуктивнішими виявилися двоелементні структури, побудовані за моделлю «прикметник + іменник»: **аудиторська діяльність, аудиторська перевірка, аудиторський висновок; офшорна компанія, офшорна зона.**

Потенціал словотвірної модифікації багатьох запозичень невисокий. Цей процес стримують семантика, фонетичний образ, морфологічні характеристики запозичень. Нульову словотвірну реалізацію в українській мові мають невідмінювані іменники, запозичення-словосполучення, складні слова, терміни, які позначають поняття та реалії чужої правової дійсності. Вони становлять периферію лексичної норми загалом та терміносистеми права зокрема, в українській мові вони рідковживані, пор.: *колен ло, лімітед компані, ноу-хау, стенд-бай, опціон «кол», білл, баристер*. Проте дослідники констатують наявність взаємозв'язку між активізацією словотвору запозичених основ та появою «соціального замовлення» на творення номінацій для певних понять. Пор. похідні від невідмінюваного запозичення *лобі* — *лобіювати (лобувати), лобіювання*.

Входження іншомовних запозичень відбувається шляхом пристосування їх до законів українського словотворення: переоформлення фонетичного образу слова й уподібнення його до української іменної основи. Так, В. М. Фурса визначила два таких способи: 1) Усічення кінцевої голосної невідмінюваного слова (*авізо* — *авіз* — *н(ий)*, *амбре* — *амбр-ов(ий)*). 2) Нарощення морфем унаслідок приєднання до основи або суфікса асемантичного звукового відрізка, або інтерфікса (*жалюзі* — *жалюзі- /йн/(ий)*, *маорі* — *маорі- /й/ськ(ий)*)².

¹ Сергеева Г. А. Знач. праця. — С. 9; Полякова Т. М. Знач. праця. — С. 13 — 14.

² Фурса В. М. Знач. праця. — С. 136.

Натомість є такі лексеми, що активно використовуються як словотвірна база для інновацій. Так, серед груп слів на позначення нових економічних понять виділено: а) неологізми, які відтворюють нові економічні поняття, зокрема з компонентом *економіка*: *мікроекономіка*, *макроекономіка*, *євроекономіка*, *геоекономіка*, *неоекономіка*; б) назви осіб за видом діяльності: *бізнесмен*, *бізнесовець*.

Адаптація іншомовних запозичень та мовна компетентність комунікантів

Ті зміни в лексичній нормі, що їх відзначають дослідники щодо іншомовних запозичень, спостерігають на матеріалі мови ЗМІ, сучасних лексикографічних джерел. Втім комунікативний аспект лексичної норми, тобто реальна адаптація запозичень у загальному мововжитку, здебільшого залишається поза увагою. У дисертаційній роботі Л. М. Архипенко було проведено цікавий експеримент, спрямований на встановлення того, чи знають значення запропонованих слів мовці, який ступінь входження іншомовних запозичень у мовлення пересічного носія мови. Респондент — представники різних соціальних верств (студенти віком 17 — 20 років, 100 інформантів). Ураховувалися такі критерії: знають точно (одне, всі значення); знають приблизно; узагалі не знають¹.

Результати експерименту було відображено в таблиці:

Слова	Кільк. знач. в укр. мові	Ступінь освоєння новітніх іншомовних запозичень			
		Знають			не знають узагалі
		точно		приблизно	
		одне знач.	усі знач.		
маркетинг	1	11		75	14
лізинг	1	26		46	28
менеджер	2	43	1	30	26
дистриб'ютор	1	11		70	19
дилер	3	40		38	22
бартер	1	61		37	2
офіс	1	52		43	5

¹ Архипенко Л. М. Знач. праця. — С. 12 — 13.

Слова	Кільк. знач. в укр. мові	Ступінь освоєння новітніх іншомовних запозичень			
		Знають			не знають узагалі
		точно		приблизно	
		одне знач.	усі знач.		
Офшор	1	52		9	39
продюсер	2	37	3	46	14
холдинг	1	1		11	88
моніторинг	1	25		10	65
комп'ютер	1	85		13	2
Інтернет	1	86		14	
брифінг	1	22		16	62
саміт	1	27		57	16
кліпмейкер	1	85		5	10
іміджмейкер	1	54		35	11
дизайнер	1	63		30	7

Дослідниця встановила: «щодо використання іншомовних запозичень у мовленні можна говорити про великий розрив між їх функціонуванням у пресі та освоєнням пересічними носіями мови. Так, експериментальна перевірка знання респондентами значень 18-ти англіцизмів, що найчастіше зустрічаються у мові газет, зафіксованих (крім слів *іміджмейкер* і *кліпмейкер*) у ВТССУМ, показала, що тільки 11 слів (61%) *бартер, комп'ютер, Інтернет, офіс, офшор, дизайн, менеджер, дилер, кліпмейкер, іміджмейкер, продюсер* виявилися семантично й частково орфографічно освоєними шістдесятьма відсотками інформантів на 90%. Ступінь граматичної адаптації слів у цьому випадку не перевірявся. Решта 7 слів *саміт, брифінг, моніторинг, дистриб'ютор, маркетинг, холдинг, лізинг* виявилися частково освоєними приблизно п'ятнадцятьма-двадцятьма відсотками інформантів»¹.

Ці результати зіставлено з експериментальною перевіркою ступеня семантичної адаптації 18 англіцизмів 60 — 70-х років. Попередній висновок підтверджують такі результати²:

¹ Там само. — С. 12 — 13.

² Там само. — С. 14.

Слова	Кільк. зна- чень в укр. мові	Ступінь освоєння іншомовних слів 60 — 70-х років ХХ ст.			
		Знають			не знають узагалі
		точно		приблизно	
		одне значення	усі значення		
1	2	3	4	5	6
Кемпінг	1	9		71	20
Мотель	1	19		80	1
Круїз	1	52		48	
Стюардеса	2	94		4	2
Шоу	2	88		10	2
Секс	2	97		2	1
Стриптиз	3	96		3	1
Рокер	2	83	6		11
Пресинг	2	42		10	48
Аутсайдер	5	49		8	43
Стопер	2	10			90
Бізнес	1	96		3	1
Лазер	2	80	9	2	9
Супермен	2	54		44	2
Джинси	1	98		1	1
Тинейджер*	1	93		5	2
Боді-шоу**	1	64		6	30
Уїк-енд	1	95		3	2

Примітки: * У 60-ті роки слово *тинейджер* було запозичене, але до словників не увійшло.

** Це слово до ВТССУМ не увійшло.

Цілком переконливими є коментарі авторки дисертаційної праці: «Так, із числа цих 18-ти слів на 80-100% освоєними є значення тільки 10-ти слів; значення 5-ти слів знають точно 40-60% носіїв мови, значення слів *кемпінг* і *мотель* більшість респондентів знають приблизно, а значення слова *стопер* носії мови знають мало. Найбільш освоєними з точки зору семантичного усвідомлення виявились запозичення *стюардеса*, *шоу*, *секс*, *стриптиз*, *тинейджер*, *бізнес*, *лазер*, *рокер*, *джинси*, *уїк-енд*. Такий високий ступінь семантичної адаптації дослідниця вважає наслідком комунікативної актуальності цих слів, дії причин

екстралінгвального і лінгвального характеру, які сприяли їх за-
позиченню, а також наслідком тривалого функціонування в
українській мові¹.

Термінологізація сучасного лексикону

Цей процес стосується не загальнозживаного сегмента лекси-
ки, а збагачення фонду термінології наявними мовними одини-
цями загальнолітературної мови в процесі вторинної номінації.
Нові значення у загальнозживаних словах виникають різними
шляхами. Так, наприклад, Г. В. Чорновол відзначає, що «із загаль-
ного значення виникає спеціалізоване внаслідок метафорично-
го переосмислення суті лексичної одиниці: «Гавань — природно
захищена від вітру, хвиль, течій і льодоходу частина океану, моря,
річки, зручна для стоянки суден; місто з природною або штучно
зробленою стоянкою для суден» [СУМ, II, 8] → «Гавань податкова
— держави й регіони з низькою або нульовою ставкою
прибуткового податку для приватних осіб і корпорацій та податку
на збільшення ринкової вартості капіталу»²; «Канібалізм — а)
людожерство; б) (перен.) нелюдська жорстокість, звірство, вар-
варство» [СУМ, IV, 88] → «Канібалізація — просування на ринок
нового продукту або послуг з повним усвідомленням того, що
вони будуть руйнувати ринок існуючого продукту або послуг,
пропонованих даним виробником»³; «Оболонка — а) те, що на-
криває або окутує, оповиває що-небудь ззовні, з поверхні; б) по-
кривна частина окремих органів, частин організму; в) (перен.) зов-
нішній вигляд, зовнішня форма чого-небудь, за якою криється
певний внутрішній зміст» [СУМ, V, 550] → «Оболонка — компа-
нія, акції якої котируються на фондовій біржі, але яка не веде го-
сподарської діяльності»⁴.

За підрахунками Н. В. Стратулат, «поряд із неологізмами,
утвореними шляхом метафоризації, зафіксовано більше 25 % ін-
новацій, які виникли шляхом термінологізації»⁵.

Дослідники виділяють кілька основних моделей, за якими
утворюються семантичні неологізми через процеси термінологіза-
ції, а саме такі: «збереження архісеми та зміна (або випадіння)
диференційних сем (архів 'листи, рукописи, знімки і т. ін., які сто-
суються діяльності якої-небудь установи або особи' → 'дані, що

¹ Там само. — С. 14.

² УСЕТ. — С. 66.

³ Там само. — С. 125.

⁴ Там само. — С. 204.

⁵ Стратулат Н. В. Зазнач. праця. — С. 16.

зберігаються на диску в стислому вигляді’ (*інформ.*); *відповідник* ‘той, хто, що відповідає чомусь (комусь); щось рівнозначне, рівноцінне’ → ‘слово іншої мови’ (*лінгв.*); *сертифікат* ‘посвідчення, письмове свідоцтво’ → ‘письмове свідоцтво, що видається власнику цінного папера (цінних паперів) і містить визначені законодавством реквізити та назву виду цінного папера, засвідчує право власності на цінний папір’ (*фін.*); **модифікація архісеми та зміна диференційних сем** (*імунізувати* ‘робити кого-, що-небудь імунним, несприйнятливим до чогось’ (*мед.*) → ‘робити вільним когонебудь від дії деяких норм права’; *алерген* ‘речовина, яка викликає алергію’ (*мед.*) → ‘подразник; те, що викликає draжливість’; *ендодерма* ‘внутрішній шар клітин первинної кори в стеблах і коренях вищих рослин’ (*бот.*) → ‘внутрішній шар стінки тіла кишковопорожнинних тварин’ (*біол.*); **зміна архісеми та додавання (зміна, випадіння) диференційних сем** (*нагромаджувач* ‘той, хто накопичує майно, гроші і т. ін.’ → ‘пристрій або носій, призначений для зберігання даних з можливістю їх подальшого зчитування’ (*інформ.*); *укладальник* ‘той, хто укладає що-небудь; фахівець з укладання чого-небудь’ → ‘машина, механізм, призначений для укладання або вивантаження — монорельс та чотириколісний візок з двома спеціальними захватами’ (*техн.*).

Під впливом названих процесів формується значний масив лексики із сфери науки і техніки. Зокрема, це стосується таких її галузей, як інформатика (*адмініструвати, вірусолог, меню, пароль, адреса, архітектура*), техніка (*увивати, кантувати, відтискувати, ізобара, відросток, база*), біологія (*еміграція, камуфляж, відтворення, інгібітор, альтерація*), медицина (*аплікація, кодкування, наліт, грануляція, гіпотрофія*), лінгвістика (*ускладнення, референт, парцеляція, референт*), юриспруденція (*умисел, обдарований, відкликати*), фінансова справа (*чутливість, обвал, амортизація*), астрономія (*колапс, гранула, kern*) та ін. Меншою кількістю представлена група семантичних неологізмів, що належать до загальноповиваної лексики: *вектор, гармонізація, аграрій, астенік, бугель, блок та ін.*¹.

Детермінологізація

Цей процес урівноважує попередньо означене явище термінологізації. Він спричинений активною роллю мови ЗМІ як основного інформаційного, аналітичного джерела в сучасному соціумі,

¹ Там само. — С. 16 — 17.

в якому предметом обговорення є всі питання життя людини, суспільства, політикуму, технічних інновацій тощо. Отже, лексика із сфери економіки насамперед у мові публіцистики набуває ознак загальноновживаної. М. І. Навальна засвідчила активність цього процесу на прикладі дієслівної лексики: «Відомо, що дієслова внаслідок своєї широкої семантики значно рідше стають термінами, ніж, наприклад, іменники, тому їх досить непросто відмежувати від загальноновживаних дієслів. Ця близькість зумовлена тим, що чимало термінів виникло на основі загальноновживаних слів у процесі їх термінологізації»¹.

У текстах засобів масової інформації кінця ХХ ст. зафіксовано дієслова-терміни, що означають поняття з різних сфер суспільних та економічних наук, зокрема з: 1) економічної: *девальвувати, продуцентувати, демпінгувати, експортувати, імпортувати, картелювати, синдикувати* та ін., пор.: *Туркменістан — східна країна. Тому слід думати, що туди експортувати* (КТ); 2) фінансової: *авансувати, авізувати, асигнувати, балансувати, субсидіювати, дотувати, фінансувати* й под., пор.: *Кланокастова система позбавляє Україну будь-яких надій на краще майбутнє, як би не фінансували реформи із-за кордону* (ВЗам.); 3) ринкових відносин: *інвестувати, кредитувати, сертифікувати* та ін., пор.: *Ніхто не поспішає кредитувати мале підприємництво, через це розвиток ринку в Україні пригальмовує...* (ВК); 4) логічної: *аргументувати, індукціювати, дедукціювати, логілізувати* тощо; 5) філософської: *абсолютизувати, абстракціювати, аналогізувати, детермінувати, індетермінувати, екзистенціалізувати, ірраціоналізувати, іманентнізувати* та ін., пор.: *Даремно філософи абсолютизували ідею марксизму-ленінізму, адже нині про це згадують тільки в історичному аспекті* (Вісті); 6) юридичної: *апелювати, амністувати, криміналізувати* й под.; 7) дипломатичної: *денонсувати, декларувати, парафувати, ратифікувати, легалізувати* тощо, пор.: *З цього моменту документ набрав юридичної сили — договір ратифікували* (Новини); 8) офіційно-ділової: *інструктувати, циркулювати, посвідчувати, ухвалювати* та ін.²

За підрахунками Н. В. Стратулат, у сучасній мові близько 15 % нових одиниць, що виникли в результаті детермінологізації³.

¹ Навальна М. І. Знач. праця. — С. 9.

² Там само. — С. 9 — 10.

³ Стратулат Н. В. Знач. праця.

Детермінологізація насамперед пов'язана із спрощенням семантичної структури терміна, коли він актуалізується у невластивій, нетермінологічній сфері, тобто спеціальна одиниця починає функціонувати як звичайне слово, втрачає суворо визначену системність, однозначність і набуває емоційно-експресивного забарвлення тощо: «*дивіденд* — частина прибутку, отримана акціонерним товариством, що підлягає розподілу серед акціонерів (власників акцій)»¹. У сучасній мові термін вживався спочатку в спрощеному термінологічному значенні, а нині *дивідендами* часто називають будь-які прибутки, незалежно від їх походження й напрямку (*дивіденди політичні*)². Прикладом спрощення компонентного складу термінологічних значень є поширені словосполучення *валютний ринок, громадянське суспільство*, окремі лексеми *менталітет, репатріація, тоталітаризм, фемінізм* та ін. Наступний етап — «асиміляція термінів загальноживаною лексикою — внаслідок використання в мовних актах вторинної номінації (*сегрегація у традиційні жіночі професії, референдумна буфонада, фобія української людини* тощо). Образно переосмислюючись, детермінологізовані лексичні одиниці суттєво змінюють набір сем. Зокрема, прикладом використання «театральної» лексики для створення розгорнутої метафори є такий: *Вже глядачі кричать «не віримо!»*, а пленарні спектаклі проходять за тією ж схемою (ПіК. — 1999. — №8). Створюється «театральний» контекст, який підтримує вживання метафори *пленарні спектаклі*»³.

Ще один прояв детермінологізації — мікроконтекстуальна заміна наукової дефініції семантичним визначенням на зразок «*Та не в останню чергу до такого занепаду наше суспільство призвела маргіналізація, тобто масована репродукція так званих «пром'іжних» особистостей, породжених міграцією* (Україна, 10.10.1991)»⁴.

Актуалізація лексичних одиниць

Процес актуалізації слів у лексичному ядрі новітньої української мови — один із найменш досліджених, хоча він є одним із провідних мотиваторів динаміки лексичної норми. Актуалізацію словесних знаків розуміють як збільшення їхньої активності в

¹ УСЕТ. — С. 77.

² Чорновол Г. В. Зазнач. праця. — С. 8.

³ Холявко І. В. Зазнач. праця. — С. 9 — 10.

⁴ Там само.

мовному вживанні у зв'язку з актуалізацією позначуваних ними понять (Г. М. Склярєвська), як повернення до активного вживання лексики, що була раніше на периферії суспільної мовної свідомості і входила до пасивного мовного складу носіїв української мови, вважалася застарілою або функціонально обмеженою, доступною лише фахівцям (Л. Ферм). Процес актуалізації співвіднесений не лише з кількісними показниками вживаності тих чи тих слів, словесних комплексів, але й із їхньою семантичною трансформацією (або незначне розширення (або звуження) семантики, або повна зміна значення слова).

Як і процес розширення словникового складу, так і процес актуалізації зумовлений насамперед екстралінгвальними чинниками і може стосуватися слів як пасивного, так і активного словникового складу сучасної української мови.

Актуалізована в останні десятиліття лексика охоплює різні групи слів, які до цього моменту були частіше (але необов'язково) позначені специфічними темпоральними (застаріла, рідковживана), стилістичними (книжна, розмовна, жаргонна, просторічна), соціальними та ін. характеристиками. За ступенем вивчення найменш дослідженими на сьогодні залишаються такі розряди актуалізованої лексики, як тематично й темпорально обмежена лексика.

Так, за спостереженнями І. В. Холявко, в аналізованій період зазнають актуалізації (функціонально-маркованої переоцінки) одиниці суспільно-політичної семантики, які в лексикографічних тлумаченнях мають обмежувальні позначки *заст.*, *рідко*. Це такі тематичні групи, що складаються з номенів: суспільних угруповань (*громада, спільнота, суспільність, українство* тощо); державних перетворень (*державність, державницький, державобудування, самостійництво* тощо); сфери соціально-гуманітарної політики держави (*благодійництво, добротинність, меценатство* тощо); світоглядних понять (*соборність, українізація* тощо). Зняття табу на обговорення ряду тем, створення в суспільстві різнопланової ідеологічної системи інтерпретації явищ суспільно-політичного життя сприяли актуалізації таких мовних одиниць, як *голодомор, етноцид, лінгвоцид, національна ідея, українська ідея* тощо¹.

Внаслідок активізації відбулася нейтралізація маркованих лексем, що вже частково відображено в сучасних словниках української мови: лексична одиниця *фундація* в СУМ кваліфікується як

¹ Холявко І. В. Зазнач. праця. — С. 9 — 10.

застаріла, а у ВТССУМ-2001 як нейтральна; слово *амбасада* в СУМ фіксується з ремаркою *заст.* (застаріле слово), а у ВТССУМ-2001 — без стилістичного позначення¹.

У мові газет 90-х років ХХ ст., за спостереженнями Т. А. Коць: «а) активно вживається лексика, яка в СУМ має ремарки «книжне» або «історизм», а в нових контекстах використовується для оцінки явищ сучасного суспільного життя (пор. *благодичинець, оприччина, репрезентація*); б) широко вживаються слова, у яких поєднуються книжний та розмовний стилістичний компонент (пор. *альтернативник, державник, самостійник*); в) активізується лексика з ремаркою «застаріле» (пор. *мана, мистець, потяг, світлина, слухавка*); г) в активі публіцистичного словника та лексика, що мала ремарку «рідковживане» (*добродійник, зневажник, спільнота*); г) у загальнолітературному слововжитку поширюється лексика, що має ремарку «діалектне» (*взоровати, збідований, перехнябити*)»².

Стилістична динаміка лексики пов'язана не лише з її переміщенням від периферії семантичної структури мови до центру, але й з наступними змінами в системі лексичної синоніміки. Так, у 90-х роках зафіксовано, що відбулося реальне розширення пар абсолютних синонімів, як-от: *відсоток* — *процент, довіреність* — *доручення, книгозбірня* — *бібліотека, наклад* — *тираж, правник* — *юрист, збиральник* — *колекціонер, наплечник* — *рюкзак, насонний* — *снотворний, снодійний*, оскільки динамізувалися процеси актуалізації питомої лексики. Одночасно відбувається й процес запозичення, підхоплення й активізації та стилістичної нейтралізації книжних іншомовних запозичень.

Основна ознака актуалізованих лексем суспільно-політичного змісту — це перехід мовних одиниць із периферії до ядра словникового складу. Отже, актуалізується певна лексика в політичному дискурсі: *акціонерне товариство, владні амбіції, демаркація, загальнонаціональна ідентичність, занепад імперіалізму, інвестиція, корупція, наддержавна, соборність, хрещення, чинник* і т. ін³.

Актуалізація пов'язана й зі зростанням соціальної частотності, популярності слів, зокрема тих, що позначають відповідні суспіль-

¹ Кабши О. О. Знач. праця. — С. 11.

² Коць Т. А. Знач. праця. — С. 4.

³ Михайленко Л. Л. Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. (на матеріалі мови українських засобів масової інформації): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2008. — С. 8.

но-політичні реалії, наприклад: *бюлетень, вотум, демократія, державність, імпічмент, електорат, коаліція, консолідація, конституція, народовладдя, націоналізм, нація, парламентаризм, революція, реформа* і т. ін.¹

Актуалізована лексика передусім стає частотною у складі певних словосполучень, як-от слово *парламент*: *парламентська більшість, парламентська опозиція, парламентська коаліція, парламентські слухання, парламентські дні, парламентські дії, парламентська асамблея, парламентський канал (радіо), парламентська меншість, парламентське лобі, парламентські баталії, парламентський тиждень* (назва передачі на радіо), *парламентські чинники, парламентські відгуки, парламентські оцінки*².

Зміни в соціально-економічних, політичних, культурних відношеннях усередині держави засвідчують активність дієслів, що означають фінансово-економічну та комерційну діяльність: *виділяти, заробляти, витрачати, обмінювати, продавати, торгувати, одержувати, відраховувати, вкладати, економити, заплатити, стягувати, преміювати, додавати* й под.

За тематичною ознакою до розряду актуалізованих належать слова зі сфери «Релігія і церква», оскільки змінилася роль церкви як соціального інституту в житті суспільства, і нове концептуальне, культурне тло (своєрідна мода на релігійні вірування) створюють нові умови для використання цих слів. Уважають, що це близько 500 словесних одиниць³, що створюють підгрупи: «світові релігії, релігійні течії й рухи» (*православ'я, католицизм, індуїзм, адвентизм, кришнаїзм, соцініанство, буддизм*); «церковна організація» (*монастир, патріарх, католикос*); «релігійні дії, обряди і таїнства» (*ніст, причастя, літургія*); «християнська література» (*Євангеліє, Біблія та інші*); «православні свята і дні, особливо відзначені церквою» (*Водохреще, Трійця, Пасха, Різдво*); «церковні скарби і предмети культу» (*хрест, ікона*); «церковні приміщення» (*собор, храм, костел, мечеть, синагога, монастир*) тощо.

3-поміж актуалізованих лексем виділяють тематичну групу номінацій, що втрачають екзотичність, конотацію 'чужий'. Отже, з пострадянською дійсністю співвіднесені номінації *бізнес, бізнесмен, підприємець, брокер, аукціон, біржа, мер, мерія, парла-*

¹ Там само. — С. 8.

² Митчук О. А. Зазнач. праця. — С. 9.

³ Кабиш О. О. Зазнач. праця. — С. 10.

мент, президент, сенатор, коледж, казино, комікс, мафія, гангстер, наркоманія, готель, супермаркет та ін. Ця група нараховує понад 200 слів¹. Така лексика заповнює «референційні лакуни» (О. В. Какоріна).

До узусу повертається й лексика, позначена у словниках, виданих до 90-х років ХХ ст., як застаріла. Цей процес підпорядкований тенденції до відродження (ревіталізації, відновлення, реактивації) втрачених у процесі історії суспільних реалій, культурних цінностей і духовних традицій українського народу. Наприклад, у сфері освіти активізуються слова *лицей, гімназія*.

Паралельно з процесом тематичної актуалізації в ядрі лексичної норми відбувається процес зміни/нарощування соціальної оцінності. Так, значна кількість конотативно маркованих слів змінила негативне чи позитивне оцінне значення на нейтральне, пор.: *центризм* ‘ворожа марксизмові-ленінизмові опортуністична течія...’ (СІС-85, 916) — *центризм* ‘течія у політиці, що прагне зайняти проміжне положення між реформістською та консервативною течіями’ (ВТССУМ-2001, 1360)². Зміни аксіологічних параметрів пов’язують з: а) інтенсифікацією потенційної схвальної семи, перетворенням її в меліоративну (при цьому набір категоріальних сем залишається незмінним), пор.: *державність, незалежність, розбудова, самостійність, соборність* тощо; б) накладанням емоційних та оцінних конотацій у структурі лексичної семантики (пор., *достойник, емісар, можновладець, номенклатурник, функціонер* та ін.: *Кравчук ніяк не може перебороти в собі стереотипи компартійного функціонера, який навіть до букви закону ставиться зі зневагою, а звичка ні за що не відповідати у нього в крові* (Україна, 1993); в) індукуванням (амеліорацією, пейорацією) та редукуванням (нейтралізацією) аксіологічного значення у певних словосполученнях. Так, прагнення до вживання іронічних позначень із соціальною оцінкою зумовило створення на основі слова *патріотизм* негативно конотованої метафори *ковбасний патріотизм*: *Багато пишеться про так званий ковбасний патріотизм мас. Чи й справді економічні негаразди й очевидне зубожіння населення в перехідний період мусять наставити населення проти демократії?* (Сучасність, 1995)³.

¹ *Салата І. А.* Динаміка лексичного складу російської мови наприкінці ХХ ст. (на матеріалі однотомних тлумачних словників): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Дніпропетровськ, 2006. — 24 с.

² *Кабши О. О.* Зазнач. праця. — С. 11.

³ *Холявко І. В.* Зазнач. праця. — С. 12 — 13.

У національному дискурсі відбувся процес реідеологізації ряду понять: *націоналіст, бандерівець, мазепинець, петлюривець, махновець*. У сучасній мовній практиці зафіксовано їх уживання з позитивною оцінкою й семантикою (*Зрадник, мазепівець, бандерівець* — читай *патріот* (СУ. — 1992. — №7)¹.

Пасивізація лексики

Поряд із процесами розширення лексичного складу української мови, змін в ядрі лексичної норми, перерозподілом номінативних одиниць від периферії до центру на початку 90-х років відбувся процес пасивізації (архаїзації) словесного масиву, пов'язаний зі змінами соціальних та культурних орієнтирів у розвитку суспільства. Тому він цілком закономірний: певна кількість реалій і понять переходить на периферію суспільного життя чи повністю зникає, а разом із цим набуває пасивного статусу лексика на їх позначення. Основними тематичними групами, навколо яких концентруються історизми, є: 1) політико-ідеологічна лексика на позначення політичних доктрин, концепцій, рухів, течій: *гласність, застій, комунізм, перебудова, соціалізм, соціалістична система* та ін.; 2) номени світоглядних понять: *інтернаціоналізм, колективізм* та ін.; 3) соціально-економічна лексика і лексика, що стосується аграрної політики: *колгосп, п'ятирічка, планова економіка, радгосп, соціалістичне змагання* та ін.²

Стилістична транспозиція лексики

Широке обговорення в соціумі проблем економічного, політичного перетворення суспільства, зміни ідеологічних та політичних оцінок зумовлюють виникнення в структурі лексичної норми явища *стилістичної транспозиції*.

Стилістична транспозиція співвідносна з розширенням сфери використання тих чи тих слів. Найвиразніше це явище простежують на матеріалі дієслів соціально-економічної сфери (*комерціалізувати, рекламувати, орендувати, меценатствувати, фундувати*)³, іменників та дієслів зі сфери спорту, моди, театрального мистецтва тощо.

Для мови сучасних ЗМІ характерне явище колоквалізації спеціального контексту, тобто функціонально-стильове уподібнення

¹ *Коротич К. В.* Асоціативно-семантичне поле «безпека / небезпека» в дискурсі української преси ХХ — ХХІ століть: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2007. — С. 9.

² *Холяво І. В.* Зазнач. праця. — С. 9.

³ *Навальна М. І.* Зазнач. праця. — С. 12.

до усно-розмовного вживання. Наприклад, до дієслів соціально-економічної сфери приєднуються дієслівні одиниці інших лексико-семантичних груп, передусім назви конкретної фізичної дії, звучання, мовлення, мислення, розумової діяльності людини, характерні для повсякденно-побутової практики тощо: *Ми не отримаємо значних прибутків, бо не накупили нового товару, через те треба було відстібнути велику суму (ГУ); Він [комерсант] хапає кожну копійку, не втратить свого навіть найдрібнішого (Слово); Здається, що частину великих сум з партійної кишені «відривають» до власних кишень (СВ)*¹.

У другій половині 90-х років ХХ ст. — першому десятилітті ХХІ ст. відзначають виразну тенденцію до **колоквіалізації текстів різних жанрів**. Як наслідок — розширення лексики того чи того функціонально-стильового різновиду, стирання чітких меж між стилями, посилення стильової дифузності висловлювань, насичення їх субстандартними (соціолекти), розмовно-побутовими лексичними елементами.

У другій половині 90-х років ХХ ст. — першому десятилітті ХХІ ст. відзначають виразну тенденцію

до **колоквіалізації текстів різних жанрів**. Як наслідок — розширення лексики того чи того функціонально-стильового різновиду, стирання чітких меж між стилями, посилення стильової дифузності висловлювань, насичення їх субстандартними (соціолекти), розмовно-побутовими лексичними елементами. У висловленні стала модною мовна розкутість, посилене протиставлення загальноприйнятим літературним канонам, яке виникло внаслідок застосування окремих стилістичних прийомів (перифрази, евфемізму, евфемістичної перифрази). Отже, проблеми розширення словника літературної мови, пересування лексичних одиниць із периферійної до ядерної зони, зростання лексичної (синонімічної) варіантності постають дедалі гостріше й потребують ґрунтовного вивчення, уваги щодо стильової транспозиції слів, зміни їхньої лексико-семантичної структури.

Дослідники однакові в тому, що процес розширення колоквіалізмів у писемних та усних текстах пояснюється впливом екстралінгвальних чинників. Зокрема, Л. Л. Михайленко визначає, що «з популяризацією народовладдя в суспільстві почалися процеси демократизації мови. Зміни в соціумі позначаються на свідомості носіїв української мови. Відчуття нерозуміння ситуації мовцями, нечіткості у визначенні майбутнього призвели до зміни моральних цінностей, що спричинилися до входження в

¹ Там само. — С. 13.

мову відповідної лексики активізації, процесу жаргонізації суспільно-політичного лексикону сприяв і той чинник, що з початком 1990-х років зникла цензура в ЗМІ. Це, як наслідок, зумовило популяризацію соціолектів, якими користуються певні соціальні групи. Зокрема це такі процеси: активізація, актуалізація, пасивізація, неологізація, запозичення лексичних одиниць, жаргонізація тощо. Ці процеси характеризуються відповідними кількісними та якісними параметрами й детермінуються дією екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників»¹.

Інша причина широкого використання розмовних елементів полягає в тому, що вони є регулярним засобом подолання газетних штампів.

На мові сучасних друкованих ЗМІ позначилися такі явища, як: а) зняття цензури, протест проти відсталості суспільства та «заштампованості» мови; б) криміналізація суспільства; в) зміна мовних смаків у бік спрощення, лібералізації; г) необхідність номінації явищ, що не були характерними (взагалі або в такому масовому вияві, у такій кількості, як тепер) для попередніх років; г) бажання висловити експресію будь-якими засобами; д) ситуація українсько-російської двомовності; е) значне розширення кількісного і якісного складу учасників комунікації; є) відчутне зростання ролі особистості в мовленні; ж) помітне збільшення обсягу діалогічного спілкування; з) розширення сфери спонтанного спілкування й ослаблення офіційності².

Процес колоквіалізації стильової норми, зокрема щодо розширення функціональних меж лексики порівнюють із «розгерметизацією» слів (В. С. Єлистратов), означають як «моду» на демократизацію і лібералізацію мови, тобто посилення інтересу до жаргону, аргю, сленгу, просторіччя, які вийшли з обмеженої сфери вживання й активно вливаються в мову сучасних ЗМІ — газет, телебачення, радіо. Донедавна кваліфіковану як нелітературну лексику популяризують журналісти, теле- і радіокоментатори, актори, політики. «Виходить, — відзначає Ю. В. Бічай, — незвична картина: слова позалітературної сфери не піднімаються з низів, а спускаються зверху, знаходячи, так би мовити, живий відгук у народі»³.

¹ Михайленко Л. Л. Значч. праця. — С. 10.

² Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. — 1999. — №1. — С. 7.

³ Бічай Ю. В. «Модні» слова в сучасній російській мові (на матеріалі тлумачних словників і мовленнєвої практики мас-медіа кінця ХХ — початку ХХІ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 9 — 10.

Сам процес колоквіалізації співвідносний із процесом стильового змішування, міксування, поєднання будь-яких одиниць (різностильових, іншостильових) у висловлюванні, що робить стилістично неоднорідною мовну форму спілкування.

Посилена увага до нелітературних структур у літературному донедавна законсервованому тексті спричинена сформованістю до середини 90-х років минулого століття особливої культури спілкування, яка протиставляється новій мовній, комунікативній моді. Історія літературної мови засвідчує, що розвиток будь-якої національно-літературної «стандартної» мови знає періоди лібералізації і консервації, у зміні яких і досягається збалансоване оновлення.

Найвиразніше ці процеси постають на тлі книжних форм висловлювання, у нерозмовних тематичних групах. Так, М. І. Навальна засвідчила «тенденцію до активного поповнення тематичних груп дієслів соціально-економічної сфери розмовними негативно-оцінними одиницями. Переважну їх більшість становлять питомі українські лексеми: *цупити, поцупити, гребти, нагребти, дерти, розбазарювати, урвати* та ін. Вони контрастують із нормами публіцистичного стилю, але водночас збагачують його експресивні засоби. Найбільше їх серед дієслів, що характеризують фінансово-економічну та комерційну діяльність»¹.

Функціонування стилістично знижених елементів (розмовні, просторічні, лайливі слова, жаргонізми) тісно пов'язане з жанрами певних стилів: «в одних вони функціонують досить часто, іншим вони не властиві. Широко функціонує стилістично знижена лексика в нарисах, памфлетах, фейлетонах, коментарях, інтерв'ю. Не характерні ці одиниці для науково-публіцистичних праць, звернень, міжнародних оглядів (публіцистичний стиль), звітів, заміток, хронік, аналітичної інформації (інформаційний стиль)»². Колоквіалізовані висловлювання спрямовані на підкреслення зневаги до предмета розмови. Дослідники виокремлюють такі стилістично знижені мовні засоби:

1) розмовні слова: *гендель, даїшник, засідайлівка, здибанка, збіговисько, базікати, бахнути, вештатися, начхати, розпинатися, розтринькувати, сунути, телепнути, торочити, чкурнути*, наприклад: *Останній марафет перед елітарною «засідайлівкою»* (про міжнародний форум) (УМ, 29.01.1999); *Мабуть, саме тому маємо те, що маємо: розбрат, нетерпи-*

¹ Навальна М. І. Знач. праця. — С. 13.

² Онищенко І. В. Знач. праця. — С. 11.

мість, хулу, брехню, крадійство, корупцію, **бедлам** всуціль аж до найвищих ешелонів влади (Київ. — 2001. — №7-8); Ціна цьому **нехлюйству** — це сотні загублених людських життів, сотні покалічених людських доль (Факти. Підсумки дня, 02.12.2003);

2) просторіччя: відморозок, житуха, жлоб, жлобство, порнуха, чорнуха, фігня, фінгал, вбахувати, випендрюватися, вмазати, дибанути, передирати, приборохлитися, прищучити, профукати та ін., наприклад: ...картати позичальника та звинувачувати у «**жлобстві**» теж, мабуть, недоцільно (про кредити для України від МВФ) (УМ, 28.01.1999); Куди мені, сірому, **рипатися** (ЛП. — 2003. — №1); Зараз мене всі **паскудять і гудять** (Саме той, 12.05.2002);

3) жаргонізми (елементи молодіжного, армійського та ін. жаргонів): амбал, бакси, бабло, зона, лажа, наїзд, прикид, прикол, розборка, тусовка, фанера, шара, відірватися, відтягнутися, грачувати, кайфувати, найжджати, діставати, засвітитися, бухати, тусуватися, шмонати, заарканити, остограмитися, жлоб, жлобство, дибанути, кайф, кайфувати, дембель, бакси, крутий, підстава та ін.; наприклад: ...коли Лазаренка «**шмонали**» американські міграційні служби, Генпрокурор заявив, що наша країна докладе всіх зусиль, аби повернути Павла Лазаренка в Україну» (УМ, 23.02.1999); Під час **шмону** у кабінеті помічника було знайдено цікаві посвідчення на ім'я Ю. М. Медведенка: буцімто він є суддею Соснівського районного суду Черкас (УМ, 21.01.1999); Чи не все одно: **стукав** чи співпрацював, мав звання — не мав звання; він, як і більшість відомих представників легальної опозиції, входив до номенклатури радянського режиму (Проте, 23.10.2003); Себто її «**дибануло**» струмом, підведеним до того ж таки електричного дзвінка, виготовленого з грубим порушенням вимог щодо електроізоляції (УМ, 27.01.1999); Замість **дембеля** — на той світ (УМ, 28.01.1999); Фатальна «**підстава**» парашуту (УМ, 29.04.1999);

4) лайливі слова: Не знаю, як там за бугром, а в нас реклама розрахована на **дебілів** (УМ, 28.01.1999); Телебачення для **йолонів?** (НіД, 09.03.2004. — №9);

5) елементи аргю злодіїв, картярів, наркоманів тощо: ботати, вишка, гастролі, забити стрілу, в законі, зона, лажа, лимон, лох, малина, общак, пахан, понт, розколоти, феня, ходка, ширка, шмон, шпана; наприклад: Саме він проявив себе не по роках винахідливим катюгою, хоча ті ж таки роки змусили суддів замінити йому цілком заслужену «**вишку**» десятьма роками

ув'язнення (УМ, 20.01.1999); Юнак прямо зі службового кабінету «забив стрілу» (УМ, 10.02.1999); Столиця — «в законі» (заголовок) (ВК, 29.01.1999); «Працевлаштувалися» у ... «зоні» (заголовок) (УМ, 21.05.1999); ...саме після ломки виникають рецидиви (ВК, 22.01.1999); Життя «по понятіям» злодійського общака на руїнах комуністичного концтабору. Це — Росія (заголовок) (УС, 20-26.04.2000); «Сені» воля «до фені» (заголовок) (УМ, 10.02.1999); До цього він мав дві «ходки» за крадіжку особистого майна громадян і стільки ж — за пограбунки (УМ, 26.01.1999); Чолов'ягу, що вийшов з оселі, зупинили працівники міліції, як і годиться, за умови підозри обышували і виявили в його кишені п'ятикубиковий шприц з розчином опію, так званою «ширкою» (ВК, 13.01.1999); Захищали монастирські володіння доводиться часом не тільки від п'яної шпани» (УМ, 04.02.1999)»¹.

Активність названих груп лексики в сучасних ЗМІ підтверджує й парадигматична класифікація слів. Так, Б. О. Коваленко серед стилістично зниженої лексики, що вживається в мові сучасної української публіцистики, виділяє розгорнені синонімічні ряди та лексико-семантичні групи:

1) 'головний / начальник': бос, бугор, пахан, шеф, наприклад: ...вирішили запропонувати своїм партійним босам, так би мовити, конкретну формулу єдності» (ВЗам., 29.01-04.02.1999); А для колишнього патрона таки справді виконала «Прощання слов'янки» (УМ, 06.04.1999); ...шеф цього відомства тлумачить своє покликання значно ширше і має неабиякий громадський темперамент (УМ, 22.01.1999);

2) 'гроші': бабки, лаве 'гроші взагалі', дерев'яні 'радянські карбованці, українські гривні, російські рублі', бакси, гріни, зелені, зелененькі, капуста, 'долари США', штука 'тисяча', лимон 'мільйон', наприклад: За героїн дають не лише «бабки» (УМ, 16.02.1999); «Бакси» з неба (заголовок) (УМ, 06.04.1999); Легше вбити, ніж вибити «бакси» (заголовок) (УМ, 18.03.1999); Чи є в Росії стільки «зелених», щоб ці «птахи» могли літати? (ВЗам., 15.01-21.01.1999); Ходая Сокола разом із пачками «зелененьких» узяли працівники обласного управління боротьби з економічною злочинністю (УМ, 21.01.1999); Буйний травень косить «капусту» (УМ, 19.05.1999);

¹ Опциценко І. В. Значч. праця. — С. 11 — 12; Коваленко Б. О. Стилїстично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. — К., 2003. — С. 7, 10.

3) 'бити' або 'ударити': *бахнути, бемцнути, вгатити, дубасити, гамселити, вирубати, колошматити, луцювати, молотити, періцити, прасувати, шандарахнути, шматувати*, наприклад: *Тут у розбірки втрутився лейтенант Звіряка: без з'ясування він просто витяг із шеренги бійця та й бемцнув його кулаком в обличчя (УМ, 18.05.1999); Крапку у матчі поставив Енріко К'єза, вгативши м'яч у «дев'ятку» з близької відстані» (УМ, 14.05.1999); ...один поперед одного махлюєте і за те луцюєте один одного картами по нюхалові (УМ, 10.02.1999); Застосувавши прийом самбо, він «вирубав» убивцю і разом з водієм затягнув його до машини (УК, 27.08.1998); Два парубійка (17 і 19 років) ... зчепилися битися. І молодший так уперіцив старшого, що той втратив свідомість (УМ, 03.03.1999); І почав буквально шматувати хлопця (УМ, 19.01.1999);*

4) 'вимагати гроші': *вибивати, витрушувати, здирати*, наприклад: *...вмів не лише вибити із замовника гроші, а ще й виконати роботу так, як вважав за потрібне (УМ, 09.02.1999); У деяких виникає питання, а чи не «здирають» зайві гроші? (ВК, 13.01.1999);*

5) 'витрачати гроші': *промотати та промотатися, просадити, проциндрити, розтринькувати*, наприклад: *...катастрофічно збільшуються зовнішні кредити, які промотуються (ВК, 06.01.1999); ...так захопився грою на автоматах, що «просадив» усю виручку — близько 500 грн. (ВЗам., 29.01.-04.02.1999); ...деталі продав, гроші проциндрив (ВК, 29.01.1999); ...саме тоді наші провідні економісти (які вмють тільки розтринькувати кошти і абсолютно не здатні до економії) черговий раз підпускають у ЗМІ заяложену ідею про те, що без західних кредитів Україна не здатна реалізувати свій бюджет (ВК, 16.01.1999);*

6) 'украсти': *поцупити, свиснути, спіонерити, стирити*, наприклад: *...кияни ніяк не дочекаються, коли з Дніпрових круч спіонерять Бабу-Батьківщину (УМ, 06.03.1999);*

7) 'говорити; казати; сказати; кричати': *базікати, верзти, випалити, молоти, репетувати;*

8) 'пити; випити; напитися': *бухнути, побухати, хильнути, набратися, вмазати, остограмитися, підзарядитися, квасити*, наприклад: *Туристи, підігріті тайськими коктейлями, а також привезеним із собою за десять тисяч кілометрів і розлитим під низьким тайським столиком «Гетьманом», побухали на славу (УМ, 30.01.1999); Перед цим завітав із матір'ю та колегами в аеропортівську кав'ярню. Трохи «підзарядився» і пішов до літака (ВЗам., 29.01.-04.02.1999); Остограмився [одинокий молодик] для хоробрості (зрейтою, на те він і*

бар) та й закляк (УМ, 09.02.1999); ... якщо наш рідний **квасить** щодня і у вільний від заповів час маєє дружині під очима вічні тіні, то на ді-дька такий «козак» здався (УМ, 18.03.1999);

9) 'засудити до певної міри покарання': відміряти, вліпити, впаяти, наприклад: П'ять років позбавлення волі в колонії поси-леного режиму **вліпив** Придніпровський районний суд міста Чер-каси Костянтину Онілі (УМ, 04.02.1999); Глекові хоч і «**впаяли**» «вишку», але замовники розстрілу редактора одеської «Вечірки» ... залишились невідомими (УМ, 23.03.1999)¹.

Названа лексика, як узагальнює автор дослідження, виконує, по-перше, оцінну та експресивну функції. По-друге, стилістично знижена лексика, функціонуючи в мові публіцистики, сприяє реалізації принципу діалогічного мовлення, тобто контактовстано-влення з читачем, тому що вживання такої лексики є засобом стилізації неофіційного, невимушеного, фамільярного спілкуван-ня. По-третє, використання стилістично зниженої лексики в мові газет є засобом привернення уваги читача. Потрапляючи в текст типової газетної мови, зокрема в оточення суспільно-політичної лексики, вона виразно виділяється на загальному фоні. Уживаю-чи нестандартну лексику, автор газетної статті розраховує на те, що вона приверне до себе увагу читача незалежно від того, ціка-вить його це повідомлення чи ні².

Тенденція орозмовлення писемного тексту позначається на вико-ристанні в мові періодики неправильних, «перекручених» форм мов-них одиниць, переважно з метою досягнення іронічного, сатиричного звучання публікації, пор.: *Окаціональне поєднання морфем у спеціал-ьних одиницях не обмежується наданням слову емоційно-експресивного забарвлення та економією мовних засобів. Поява ока-ціоналізмів у сфері економічної термінологіки в ЗМІ зумовлюється прагненням будь-якими засобами привернути увагу масового читача до тексту публікації: **То хто ж конкретно намагається «при-хватузувати» наш рідний домен?** (ГК. — 2001. — №18); *Пильнуй-те, щоб інвестиція не стала спершу **ін-свис-тицією**, а тоді інквізи-цією для вас! Підозріло співзвучні слова* (П. — 2000. — №12)³.*

Для посилення розмовної оцінки у висловленні автори зверта-ються до прийому розширення сполучуваності книжних — термі-нологічних, спеціальних слів. Наприклад, Г. В. Чорновол визначила кілька прийомів поєднання економічних термінів із розмовними

¹ Коваленко Б. О. Знач. праця. — С. 10.

² Там само.

³ Чорновол Г. В. Знач. праця. — С. 17.

одинацями: економічний термін + сленгізм або жаргонізм: *Вибираючи для своїх ошуканських гастролей розкручену «торгову марку» — управління у справах захисту прав споживачів, фальшиві ревізори розраховували на широке поле діяльності* (ГК. — 2001. — №42); економічний термін + розмовна, просторічна одиниця: *Може вже завтра ніхто не захоче забрати ці **вразжі долари** й по 2 грн., доведеться потім здавати один до одного* (ГК. — 2001. — №38); економічний термін + діалектна одиниця: *Економіка США потребує **копняка** у вигляді скорочення податків* (ГК. — 2001. — №13)¹.

Частотні в сучасних економічних мікроконтекстах емоційно-оцінні сполуки зі стрижневим терміном, як-от: *А взагалі, як добре іноді буває **плентатися в хвості економічного прогресу*** (ГК. — 2001. — №33); *Якщо до вас прийшов **банківський кодекс щастя** — не викидайте його: **впишіть зміни, перепишіть 450 разів, відправте до Верховної Ради — і вам буде щастя*** (ГК. — 2001. — №1-2)².

Розмовний ефект створює стильова трансформація фразеологізмі, клішованих виразів, літературних афоризмів з використанням економічних термінів: *Цілком легальний бізнес податківці оголошують підпільним, **щоб залатати дірки в бюджеті*** (ГК. — 2001. — №43); *У світі фінансів. За останніми даними, **тридцять срібняків у всі часи були вільно конвертованою валютою*** (переробка біблійного сюжету «тридцять срібняків Іуди», тобто ціна зради) (П. — 2000. — №9); *«**Участь — гроші — участь**», і далі немає жодного романтизму у цьому процесі* (перероблений закон грошового обігу, виведений К. Марксом: «товар — гроші — товар») (ГК. — 2001. — №4); *«**Зелена миля**» банку «Україна»: нею мають пройти клієнти Агропромбанку* (у заголовку з економічним терміном використано назву роману відомого автора жахів С. Кінга «Зелена миля». У творі так називають коридор, який проходить засуджений на смертну кару до кімнати з електричним стільцем. Автор статті проводить паралель з тими проблемами, які чекають на клієнтів банку) (ГК. — 2001. — №23); *Всі успішні підприємства, перефразовуючи Толстого, **схожі одне на одного, кожне лежаче лежить по-своєму*** (ГК. — 2001. — №33). Автор статті використовує першу фразу з роману Л. Толстого «Анна Кареніна»: «Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна нещаслива — нещаслива по-своєму»³.

¹ Там само. — С. 17.

² Там само.

³ Там само. — С. 18.

Великий стилістичний потенціал закладеній у мовній грі, жонглюванні розмовними оцінними лексемами та спеціальними термінами для досягнення іронічного ефекту, зокрема пор. економічні висловлення: *Ми, промоутери, даємо собі таке визначення: промоутер — це людина, яка допомагає промотувати чужі гроші* (ГК. — 2001. — №11) — стилістичний ефект досягається використанням паронімів; *Звуковий банкомат називається «Cash-a-lot» (українською — «кашалот»)* (ГК. — 2001. — №39); *Відкрився новий сервер податкової поліції www.deneg.net* (ГК. — 2001. — №4); *Спека спадає, а разом з нею спадає і гривня — за останній тиждень готівковий долар в обмінниках Києва подорожчав на 4-5 копійок* (ГК. — 2001. — №33)»¹.

Кодифікаційний аспект

Історія літературної мови, зокрема й української, засвідчує, що розвиток будь-якої національно-літературної «стандартної» мови знає періоди лібералізації і консервації, чергування яких відбиває динамічну стабільність літературної норми.

Діахронію мови можна побачити на різних джерелах, зокрема у словниках, підручниках, граматиках, що відображають норми літературної мови як об'єкт кодифікації та лінгводидактики, а також у наукових фахових працях, де відбувається обстеження різноманітних за жанрово-стильовими, функціональними параметрами джерел дослідження. Крім того, нормативність того чи того слова засвідчують його текстові фіксації, усталення у повсякденній мовній практиці спільноти. Це первинний етап узаконення лексичної одиниці в сучасній літературній мові, його усистемнення в синтагматиці й парадигматиці національної мовної структури. Наступні дії — опрацювання цих текстів, усних та писемних, лінгвістами, дефінування слова-поняття й наукове осмислення його місця в лексико-семантичній системі сучасної літературної мови залежно від названих вище способів кодифікації.

Здебільшого процес кодифікації ототожнюють з фіксацією слова у словнику, де відбувається взаємодія статичної й динамічної мови, синхронії й діахронії. Розвиток лексикографії у 90-ті роки ХХ ст. є й наслідком впливу активних, динамічних соціальних процесів на мовну систему, і показником інтенсивності, значення цих процесів. Автори одностомних словників прагнуть не тільки зафіксувати

¹ Там само. — С. 18.

й описати лексику в її повному обсязі, але й осмислити ті активні процеси в лексиці, лексичній нормі, які засвідчують соціальні зміни в житті суспільства, зміну культурологічних цінностей та орієнтирів, викликаних новими тенденціями в гуманітарному знанні, зокрема й зняттям ідеологічних заборон, що уможливили об'єктивне відбиття мовної реальності. Найвиразніше ті чи ті зміни в лексико-семантичній структурі мови видно на матеріалі словників попереднього періоду, щодо яких відзначають наявність у них діахронічних недоліків, як-от:

«1. Відсутність нових значень та семантичних відтінків реєстрових слів, наприклад: *гімнастика* (варто подати її різновиди як самостійні види спорту: *спортивна гімнастика, художня гімнастика*); потребу зафіксувати нові значення таких реєстрових слів, як *вінчестер* (твердий диск комп'ютера), *миша* (комп'ютерний маніпулятор, вказівний пристрій для введення інформації), *мобільний* (як різновид бездротового зв'язку, телефонного апарата) та ін.

2. Відсутність трансформованих вузькогалузевих слів, що на сучасному етапі розвитку мови мають усі підстави бути введеними до загальнономовного словника, а також неологізмів: *ксилит, ваучер, гастроскоп, гастроскопія, клонування, офіс* та ін.

3. Неповнота *семантичної* характеристики реєстрового слова: МЕР ... Голова муніципалітету у ряді країн (США, Англії, Франції тощо) ... (СУМ, V, 674) — сьогодні це також активно вживаний синонім до словосполучення «міський голова».

4. Політична забарвленість семантичної інформації про спеціальне слово»¹.

Щодо останнього пор. також: «Зіставлення лексикографічних дефініцій радянського і сучасних українських словників дає підстави зробити висновок, що з семантики ідеологізованих слів зникають ідеологічні семи, які містять інформацію про належність явища чи поняття до тієї чи іншої суспільно-політичної системи: *вотум, геноцид, НАТО, олігархія, опозиція, фермер* і т. ін.»².

Інтенсивний розвиток вітчизняної термінології в 90-х роках зумовив оновлення мовної норми в цій підсистемі загальнолітературної мови і спричинив появу багатьох термінологічних та галузевих словників. У них дещо зменшилася кількість варіантів термінів завдяки частковому усуненню кальок з російсь-

¹ Балог В. О. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970 — 1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2003. — С. 13.

² Михайленко Л. Л. Зазнач. праця. — С. 13.

кої мови, а також деяких морфологічних і словотворчих варіантів. Натомість у лексикографічних працях збільшилися кількість і види фонематичних варіантів запозичених термінів. Цьому сприяло переосмислення шляхів фонетичної адаптації іншомовних слів, пов'язане з посиленням уваги до термінологічних мовних норм 20 — 30-х років ХХ ст., а також із прагненням позбутися невластивих українській мові запозичень. Тому в деяких сучасних словниках з'явилися варіанти, яких не було в термінографічних працях попередніх десятиліть (*хльор, йон, анійон, ортографія, автоліза*), та усунуто одиниці, які вважалися нормативними протягом довгого часу (*хлор, іон, аніон, орфографія, аутоліз*)¹.

Особливість текстової кодифікації лексичної норми новітнього періоду — використання інформаційно-популяризаційного потенціалу ЗМІ (Т. А. Коць, Г. В. Чорновол), які активніше реагують на зміни в узусі, ніж це уможлиблює лексикографічна практика, як-от: *Загалом факторинг можна визначити як юридично оформлені взаємини між фінансовим інститутом — фактором і клієнтом, котрий продає товари чи робить послуги покупцеві* (ВК. — 1991)². Нерідко термін у газеті використовується з поясненням його суті: *Першим розглянуто проект закону про іпотеку. За мало кому зрозумілим терміном іпотека (тобто застала нерухомого майна) сьогодні стоять надто важливі проблеми* (ГУ, 22.04.2000); *Такі цілеспрямовані зміни, що провадяться консультантами з одночасним навчанням персоналу, називають реінжинірингом* (ГК. — 2001. — №17); *Сюди належить і практикування так званої толінгової схеми. Толінг — проста комерційна операція, за якою давальницька сировина, яка належить зарубіжній фірмі, переходить на місцеве підприємство, там її переробляють, а потім вивозять, повністю звільнена від податків* (ВЗам., 06.03.2001)³.

Варто наголосити, що специфіка текстової кодифікації лексичної норми — підкреслення чужостильової ознаки мовного знака, що вводиться у контекст у лапках. Як правило, це явище стосується стилістично зниженої просторічної, сленгової, жаргонної лексики, варваризмів у мові газетної публіцистики, пор.: *Вони були як нерозлийвода: разом «кайфували», разом шукали грошей на наркотики* (ВЗам., 22.01-28.01.1999); *Уникнути та-*

¹ Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2000. — С. 12 — 13.

² Коць Т. А. Зазнач. праця. — С. 5.

³ Чорновол Г. В. Зазнач. праця. — С. 13.

ких неприємностей жінка могла тільки за умови, що принесе 300 «баксів» (УМ, 02.03.1999); *Хто тут «бакс»? Злазь. Починається час євро* (заголовок) (УМ, 13.01.1999); *...то голова якого-небудь району розповість про бізнесмена з крутим «дахом», котрий незаконно приватизував ліс чи озеро, встановивши там свої порядки* (УМ, 06.01.1999); *Обумовлену суму ... жінка, як і обіцяла, «притарабанила» до вже знайомого кабінету й передала покровителю* (УМ, 13.05.1999); *Лише «міняли» були, як ніколи, активними і пропонували «зелень» по курсу 1 до 4.1 грн.* (ВК, 06.01.1999); *І хоч смагляві чоловіки справді змахували на представників сонячної Грузії, прикордонний контроль помітив невідповідність фото у паспортах і «фейсів» їх власників* (УМ, 06.02.1999)¹.

Отже, період кінця ХХ — початку ХХІ ст. означений інтенсивним оновленням семантики загальнономовного словника, визначальними, увиразненими для якого є процеси колоквіалізації як вияв внутрішньомовної стилістичної транспозиції та семантичної модифікації лексики, а також процеси запозичення й засвоєння іншомовних, переважно англійських лексичних ресурсів.

2.3. Динаміка граматичної норми

Історію становлення сучасної граматичної норми української літературної мови відбивають граматики, які виходили в Україні після зняття заборон з українського слова (з 1905 р.), а також мовна практика періодичних видань першої третини ХХ ст. Автори граматики орієнтувалися на художній стиль, зокрема на мову Т. Шевченка. Характерною ознакою підручників, посібників, самовчителів першої половини ХХ ст. є фіксація в них варіантних форм граматичного роду іменників, іменникових відмінкових закінчень, словотвірних прикметникових варіантів тощо. Значна кількість варіантів була спричинена історико-діалектними впливами.

Активні процеси конкурування суфіксальних словотвірних форм, семантизації деяких варіантів засвідчують граматики і словники. Неоднозначне трактування синтаксичних явищ ускладнює їх кодифікацію. Синтаксична норма пов'язана з актуалізацією різновидів підрядних зв'язків у складних реченнях, показових для сучасного наукового стилю.

Морфологічні, синтаксичні явища української літературної мови зазнають часових змін. Водночас їх динаміка зумовлена лексико-граматичними і функціонально-стильовими процесами в сучасній літературній мові.

¹ Коваленко Б. О. Зазнач. праця. — С. 13.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найбільш стабільна впродовж усього історичного розвитку мови.

Граматична будова мови у певний період історичного розвитку мови — відносно стабільна система, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної

будови мови виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого — у складній внутрішній структурі, яка регулює функціонування всього мовного організму і свідчить про гармонійне поєднання в ньому чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексикограматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Внаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — *варіантність*. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Хронологічно обмежена варіантність — це наслідок історичного розвитку мови.

Варіантність можна розглядати також як надлишковість у парадигматиці мовної системи, пор.

думку О. О. Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового»¹. Варіантні форми як засіб стилістичного збагачення розглядав Ф. П. Філін: «Не будь-яка варіантність засобів мовного вираження «надлишкова», вона стає надлишковою лише тоді, коли варіанти не мають жодного особливого навантаження»².

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Х., 1899. — Ч. III. — С. 142.

² Філін Ф. П. Нотатки про мовну норму // Слово і труд. — К., 1976. — С. 68.

Виняткова рухливість притаманна *словотвірній нормі*. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією, синтаксисом і граматикою в цілому. Крім того у словотворі неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діахронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі дери́вації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни *узуальне* — *неузуальне* словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів¹. Опозицію *узуальне* — *неузуальне* Є. А. Карпіловська ототожнює з поняттями *нормативне* — *ненормативне* і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми². Термінами *нормативний* — *ненормативний* оперує культура мови. Поняття *узуальний* — *неузуальний* належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад, категорію відмінка.

Ідейно-естетичні цінності початку ХХ ст. та мовознавча прескриптивна наука

Досконала, впорядкована, усталена, кодифікована літературна мова — це насамперед мовна діяльність багатьох поколінь українців у різних суспільних галузях. Підґрунтям сучасної пре-

¹ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К., 2008. — С. 26.

² Там само. — С. 49 — 50.

скриптивної норми стали граматичні кодекси 10 — 30-х років ХХ ст. Їх появі сприяли: зняття мовних заборон 1905 року, дозвіл викладати українською мовою в школах, відкриття Українського народного університету 1917 року, проголошення Четвертого універсалу Центральної ради, заснування УАН 1918 року тощо.

До 1905 року в Україні було кілька граматичних і лексикографічних кодексів, які мали вузьку сферу поширення.

Розширення функціонально-стилістичних можливостей української мови, відкриття українських шкіл спонукало українських мовознавців до нормалізаторської та кодифікаційної діяльності.

Академік Ю. Шевельов зазначав, що українська мова від часів граматики О. Павловського і до початку ХХ ст. формувалася під впливом ідей романтизму¹. У 10 — 30-ті роки ХХ ст. мову було репрезентовано як сутність, дух нації, а її зникнення порівнювали з повним знищенням народу.

Мова преси початку ХХ ст. часто засвідчує вживання висловів, які ідеалізують, підносять мову: *Мова — священний прапор культури кожного народу* (СС, 12.03.1918); *Загине мова — загине держава і культура* (СС, 15.03.1918).

Романтичні тенденції простежуються також в ідеалізації національно-визвольної боротьби українців — від часів козаччини і до діяльності ОУН, УПА. Мовні питання розглядалися на сторінках усіх регіональних видань. Участь у дискусії брали відомі мовознавці та культурні діячі: А. Кримський, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко. Пор.: «Корисною ця дискусія була вже тим, що вона привертала увагу всієї інтелігенції до проблем вироблення єдиних норм, консолідації українського простору. Редактори, дописувачі газет були єдині в тому, що підґрунтям літературної мови може бути лише народнорозмовна стихія»². Взірцем літературної мови вважали передусім мову сільську, народну, не засмічену книжними та іншомовними елементами, збережену у фольклорі. Найбільше цінувалися в той період твори Т. Шевченка і П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців — нормалізаторів української мови — були лише

¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 — 1941): стан і статус. — Чернівці: Рута, 1998. — С. 29.

² Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К.: Наук. думка, 1970. — С. 19.

зразки художніх творів, стилізовані народною мовою¹. Наслідуючи традицію церковних діячів, В. Сімович у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко². С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер вважали, що першими письменниками, які почали писати «живою і чистою» українською мовою, зрозумілою всім українцям, а не лише поодиноким ученим, були І. Котляревський та М. Шашкевич. Мовознавці кодифікували мову художньої літератури. Найбільшою загрозою для унормування української мови, на думку прихильників романтизму, були полонізми, якими була насичена мова західних регіонів, та русизми. І. Нечуй-Левицький називав їх книжними елементами, що спотворюють справжню українську мову³. Такі думки підхопили прихильники мовного пуризму. В. М. Русанівський поділяє пуристів 10 — 30-х років ХХ ст. на представників харківської та київської шкіл. До першої зараховує О. Синявського, М. Сулиму, М. Наконечного, О. Курило, до другої — М. Гладкого, А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смеречинського, І. Огієнка, В. Сімовича та О. Курило (за ранніми працями)⁴.

В основі українського пуризму 20 — 30-х років ХХ ст. була орієнтація на живу народну мову, відмова від запозичень. Неприпустимим було залучення насамперед російських слів, натомість, якщо не вдавалося створити термін на народній основі, то часто вживали слова з латинської, німецької мов, що особливо засвідчує сфера медицини та економіки.

Архаїзація мови виявилася в орієнтації авторів граматик і словників на мову письменників ХVIII — середини ХІХ ст. — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка. Поза увагою залишалися твори Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст. І лише О. Курило у пізніших своїх працях використовувала ілюстративний матеріал із творів її сучасників⁵.

Романтичні погляди на унормування української мови часто перегукувалися з ідеями позитивістів, які також орієнтувалися на

¹ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-е вид. — К.: Книгоспілка, 1925. — С. 5.

² Сімович В. Граматика української мови. — Київ — Ляйпціг [Б. Р.]. — С. 6.

³ Нечуй-Левицький І. Граматика української мови (Синтаксис). — К., 1914. — Ч. II. — С. 33.

⁴ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К.: АртЕК, 2002. — С. 353.

⁵ Курило О. Знач. праця. — С. 27.

мову етнічних українців — мову села. Ю. Шевельов зазначає, що зовнішньо погляди позитивістів і романтиків здаються відмінними, проте на практиці виходило те саме: літературну мову не можна відривати від мови селянства — у романтиків; мова повинна бути зрозуміла селянам — у позитивістів¹.

Такий підхід звужував функціональні сфери мови, загрожував недопущенню її виходу на новий культурний рівень. Негативно оцінювали названу тенденцію П. Залозний, М. Грунський, М. Возняк та ін. Так, П. Залозний (1913 р.) стверджував, що «в основу літературної мови лягає звичайно якась окрема говірка, до котрої додаються нові елементи, взяті або з інших говірок, або з чужих мов, витворені письменниками, коли у своїх говірках бракує слів для вираження бажаних понять. Цей шлях пройшли всі літературні мови, збагачуючись не лише чужомовними словами, а й мовними формами»². М. Возняк зазначав, що літературна мова — це мова письменства, науки, школи, театру й урядування, якою повинна говорити кожна освічена людина³.

Надзвичайно важливою для мовознавців початку ХХ ст., як і для всього національно-культурного простору, була постать Т. Шевченка. В. М. Русанівський зауважує, що «авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію й національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а як фактор розвитку всього культурного життя в Україні»⁴. Постать письменника була мірилом істинності, зразка. У мові преси кінця ХІХ — початку ХХ ст. часто вживалися вислови: *це не так, як у Шевченка; що б сказав Шевченко, якби побачив, почув...; Шевченко — найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація* (Сніп, 09.02.1918).

До імені Т. Шевченка принагідно апелювали всі мовознавці — укладачі граматики. М. Гладкий (1924 р.) майже до кожного правила наводив приклади з «Кобзаря». С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подавали ілюстративний матеріал з церковних текстів і з творів Т. Шевченка, часто без посилань. Цитували «Кобзар» І. Огієнко, В. Коцовський, І. Огоновський та ін. С. Смаль-

¹ Шевельов Ю. Знач. праця. — С. 29.

² Залозний П. Коротка граматика української мови. — К.: Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, 1913. — Ч. II. Синтаксис. — С. 5.

³ Возняк М. Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. — Львів, 1925. — С. 3.

⁴ Русанівський В. М. Знач. праця. — С. 223.

Стоцький присвятив пам'яті Т. Шевченка курс лекцій, який прослухав і його учень В. Сімович.

На початку ХХ ст. з'явилися такі наукові дослідження творчості Т. Шевченка: С. Смаль-Стоцький «Читанє Шевченкових поезій», «Причинки до розуміння Шевченкових поем», «Т. Шевченко — співець самостійної України», «Т. Шевченко: Інтерпретації»; В. Сімович «Тарас Шевченко: його життя та творчість»; М. Сулима «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря»; О. Синявський «Децо про Шевченкову мову»; І. Огієнко «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» та ін.

Наукове вивчення мови і пропагування творів Т. Шевченка впливали на формування мовної свідомості наступних поколінь мовознавців. В. Сімович загадував свої університетські роки так: «Усі ми були свідомі, що нам потрібне глибоке знання свого предмета [української мови — Т. К.]. І ми думали, що основне знання мови (граматика) й Кобзарезнавство гратимуть для нас чи не першу ролю»¹.

Проте мовознавці все ж усвідомлювали, що мова розвивалася і вдосконалювалася і після Т. Шевченка. П. Залозний зауважує, що неможливо витворити літературну мову на основі зрозумілої простому «малокультурному людові» мови Т. Шевченка без поповнення її діалектизмами та запозиченнями². М. Левицький у граматиці 1923 року застерігав: «Не треба вимагати, щоб українські газети писали мовою Котляревського і Шевченка, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна і Тургенєва., бо всі ті письменники не писали про кооперацію, конференції, президіуми — слова, без яких не обійдеться політична мова»³. Мовознавці дбали про розширення функціональних меж української мови і про формування єдиної літературної норми.

Основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей в тогочасній пресі було присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: ... *спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати* (М, 02.01.1912).

¹ Сімович В. Тарас Шевченко: його життя та творчість. — Львів, 1941. — С. 5.

² Залозний П. Знач. праця. — С. 12.

³ Левицький М. Українська граMATика для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — С. 15.

Важливою передумовою поширення літературних стандартів мовознавці вважали повноцінний розвиток школи. С. Смаль-Стоцький писав, що школа — це «найтвердіша підвалина розвитку письменницької мови»¹. У періодиці звичними були заклики до молоді вступати до шкіл, подавалася статистична інформація, звіти про збільшення кількості українських шкіл та численні жертви на їх розвиток. Саме поняття «школа» у свідомості не лише інтелігенції, а й звичайного українця обростало позитивно-оцінним значенням: *Неосвіченість — це національне лихо; Школа як і мова — душа народу; Школа — це майбутнє української мови; Школа — порятунок народу* (М, 12.07.1915; СС, № 14, 1918). Такі гасла були на перших сторінках усіх українсько-комовних видань.

Мовознавці негативно оцінювали зросійщення і «сполячування» шкіл. Викладання російською мовою, на думку М. Грушевського, призвело до неосвіченості українців. Діти після закінчення школи не вмiли ні читати, ні писати², пор.: *Учні нічого не знають, адже вони нічого не розуміють, тікають зі шкіл* (НС, 04.01.1918); *За умови українізації наука б краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не нівечила б їхні молоді душі теперішня «обрусительна» школа — оте «странное мѣсто» в нашо-му краєвому, українському житті* (НС, 02.01.1914).

Формування українських освітніх закладів спонукало мовознавців до створення мовних кодексів. Протягом 1917 — початку 1918 років було видано більше 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови, 14 словників³.

Газета «Діло» (1900 р.) наводила дані про збільшення кількості учнів в українських школах: на початку 1894 р. у західноукраїнських школах навчалося 572 учні; на початку 1900 р. — 4778, а через півроку — 17505.

Мовознавці створювали і *наукові*, і *практичні* граматики української мови.

Однією з перших **наукових** **граматик** була праця С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, пізніше з'явилися дослідження Є. Тимченка, В. Сімовича, А. Кримського. Такі видання мали

¹ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. — Відень, 1914. — С. 181.

² Грушевський М. Про українську мову і українську школу. — К.: Друкарня 5-ої Київської спілки, 1913. — С. 23.

³ Великожон В. Історія становлення підручників з української мови: від давнини до 80-х років ХХ століття. — К.: КДПУ, 2008. — С. 44.

наукове призначення, що виявлялося у цілісному аналізі мовної структури, загальних відомостях про українську мову, у системності й послідовності викладу інформації. Усі мовні явища історично обґрунтовувалися і порівнювалися з відповідними формами інших слов'янських мов (здебільшого російської).

Граматиками 10 — 30-х років ХХ ст. за призначенням були власне практичними, шкільними, для самонавчання, для вчителів.

Авторами власне практичних *граматик* були О. Синявський, П. Залозний, М. Гладкий, Г. Іваниця, С. Кульбакін (останні три були написані російською мовою). У цих працях було представлено складні, неоднозначні, на їх думку, граматичні явища української мови. Майже всі мовні зразки подавалися у порівнянні з російською мовою, оскільки автори орієнтувалися на тих, хто отримав освіту в російській школі. Історичні коментарі або відсутні, або подані на примітивному рівні. У всіх названих працях є вправи, тексти для аналізу.

Шкільні граматики (М. Грунського, В. Коцовського, Г. Шерстюка, О. Курило, М. Возняка, І. Огієнка, І. Огоновського) мали чітку вікову орієнтацію і спрощену структуру.

Граматиками для самонавчання (М. Левицького, В. Мурського, О. Синявського) були призначені для російськомовних читачів, які хотіли навчитися правильно писати. Такі підручники містили російсько-українські перекладні словнички.

Граматика для вчителів «Українська мова» (1928 р.) створив М. Наконечний. Це була поширена програма курсу української мови, де подано інформацію про історію, діалектологію і структуру української мови.

Важливими для унормування української мови були підручники, що охоплювали лише певну частину граматичних відомостей. Найпомітнішою з них була праця О. Ізюмова «Техніка української мови» (1926 р.). Вона цінна насамперед різноманітністю стилістичного і граматичного матеріалу, не зафіксованого в інших граматиках.

Нормативно-стильова характеристика мови в названих граматиках ґрунтувалася на використанні історичного, діалектного матеріалу і на чіткій диференціації двох мов — української і російської.

Морфологічна норма в ретроспекції. Іменникова норма в лінгводидактиці

У граматиках української мови спостерігаємо конкретизацію самого поняття *іменник*. У 10 — 30-ті роки були поширені

терміни *іменник*, *йменник*, *речівник*. Змістове наповнення поняття набувало змін і в другій половині ХХ ст., пор.: **Іменником називається частина мови, що означає назву предмета**¹; **Іменниками називаються слова, які виражають предметність, тобто означають предмети або зображають будь-які явища як предмети, і характеризуються певними граматичними ознаками, що оформляють цю предметність**². Більш конкретним змістом наповнені визначення: **Іменник — частина мови, що позначає предмет чи інше явище, яке сприймається як предмет, і виражає це узагальнено-категоріальне значення за допомогою морфологічних категорій роду, числа і відмінка**³; **Семантичне ядро [іменника] утворюють слова, які позначають те, про що мислимо як децю окреме, виділюване в певних просторових межах, тобто як про «справжній» предмет. Таке розуміння означає, що в основу виокремлення іменника покладено ономасіологічну категорію предметності**⁴. За цими визначеннями можна простежити ускладнення поняттєвої бази, граматичної термінології.

Показовою і однією з визначальних граматичних ознак іменника є **категорія роду**. Теоретичні узагальнення лінгводидактичних текстів ґрунтуються на традиції слововживання і залежать від рівня вивчення проблеми.

Категорію роду іменника сучасної української мови лінгвісти систематизували й проаналізували ще в граматиках першої третини ХХ ст. С. Смаль-Стоцький та О. Синявський наголошували, що рід можна визначити лише в однині в закінченнях називного відмінка. Г. Іваниця у визначенні родової належності крім формальних ознак брав до уваги ще й значення слова⁵.

Г. Шерстюк визначав рід іменників за допомогою додавання присвійних займенників *мій*, *моя*, *моє* і крім традиційних груп родів (чоловічого, жіночого й середнього) виділяв спільний рід. Іменники спільного роду були названі ще в граматиці

¹ Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — С. 296; далі — Курс.

² Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 32; далі — СУЛМ.

³ Украинская грамматика / за ред. В. М. Русанівського. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 40; далі — УГ.

⁴ Вихованець І. Р. Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 47; далі — ТМ.

⁵ Іваниця Г. Курс украинского языка в кратком практическом изложении с хрестоматією. — К.: Государственное изд-во Украины, 1927. — С. 66.

М. Смотрицького, проте на початку ХХ ст. їх виокремлювали лише Г. Шерстюк¹ та М. Сулима².

Паралельне вживання у двох родах — чоловічому й жіночому пропонував О. Синявський : *гуц — гуца, замін — заміна, докір — докора, капелюх — капелюха, лах — лаха, мотузок — мотузка, одяг — одяга, підрешіток — підрешітка, птах — птаха, пташок — пташка, роздум — роздума, скрут — скрута, стоніг — стонога, тям — тьяма, нестям — нестяма, хац — хаца*³. Засвідчують ці пари іменників і словники 20 — 30-х років, зокрема «Правописний словник» Г. Голоскевича (1929), «Російсько-український словник» О. Ізюмова (1930).

У цих лексикографічних джерелах можна знайти пояснення сучасних тенденцій родової варіантності, пор.: *аналіз — аналіза, генезис — генеза, синтез — синтеза* тощо. У 10 — 30-ті роки автори словників подавали лише форми жіночого роду. З 50-х років ХХ ст. їх витіснили форми чоловічого роду.

У другій половині ХХ ст. за формальними ознаками називного відмінка однини і системою відмінкових закінчень визначали лише три роди: *чоловічий, жіночий і середній*⁴. Проте було наголошено, що при визначенні роду в словах на зразок *сирота, п'яниця, нехлюя* «особливої ролі набуває змістовий бік». Зазначено також, що «на сучасному етапі [50-ті роки ХХ ст.] граматичний рід виявляється як чисто абстрактна граматична категорія, і зв'язок його з семантикою іменника, в якому він виступає, взагалі слабо простежуваний тепер у мові»⁵.

Урахування семантико-граматичних ознак при визначенні роду іменника стимулювало виокремлення іменників *подвійного роду*. СУЛМ фіксує «велику групу слів (з посиланням на словники і тексти художньої літератури), яка може виступати як іменники чоловічого роду з кінцевим приголосним звуком основи і як іменники жіночого роду з закінченням *-а* в називному відмінку однини»⁶. Серед наведених пар іменників подвійного роду є варіанти, які: 1) вийшли з ужитку; 2) перейшли на периферію лексичної системи; 3) розподіbiliся; 4) функціонують як паралельні форми і сьогодні (див. таблицю на с. 148).

¹ Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. I. — С. 7, 14.

² Сулима М. Українська фраза. — Х., 1928. — С. 9, 28.

³ Синявський О. Норми української літературної мови. — Х., 1931. — С. 47.

⁴ Куре. — С. 30.

⁵ Там само. — С. 309.

⁶ СУЛМ. — С. 57.

ДИНАМІКА ВАРІАНТІВ ІМЕННИКА СПІЛЬНОГО РОДУ

Сучасна українська літературна мова.
Морфологія / за ред. В.М. Русанівського. — К., 1969.

барліг — барлога продаж — продажа відбиток — відбитка ковил — ковила недоук — недоука монарх — монарха гандж — ганджа листонош — листоноша завіс — завіса браслет — браслета туфель — туфля парасоль — парасоля бідак — бідака плацкарт — плацкарта	бідолах — бідолаха птах — птаха візит — візита метод — метода манер — манера	закут — закута жар — жара	виплат — виплата вбивець — вбивця осуд — осу- да сусід — сусіда зал — зала клавіш — клавіша
---	--	--	---

СУМ	СУМ	СУМ	СУМ, ОС-75 ¹ , УОС-09 ²
-----	-----	-----	---

без маркування	стилістично мар- ковані	без марку- вання	стилістично марковані		закут — ‘віддалений або мало- помітний куток у при- міщенні’; закута — ‘діалектна назва «хлі- ва, хлівця»	жар — 1) ‘розжаре- не вугілля, що горить без полум’я’; 2) ‘сильне тепло, що йде від чого- небудь на- грітого або розжарено- го’; жара — ‘гаряча літ- ня спека’
листоноша, барліг, завіса, недоук, гандж, продаж, відбиток, ковила, браслет, монарх, парасоля, туфель, плацкарта	відбитка (<i>рідк.</i>) ковил (<i>діал.</i>)	птах візит метод манера	бідолаха (<i>рідк.</i>) птаха (<i>розм.</i>)	візита (<i>рідк.</i>) метода (<i>книжн., заст.</i>) манер (<i>рідк.</i>) бідолах (<i>розм.</i>)		

ОС-75, ОС-94 ³ , УОС-07 ⁴ , УОС-09	ОС-75, ОС-94, УОС-07, УОС-09
---	---------------------------------

Примітка: Виділені форми зафіксовані в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка. Т. I-IV. — К., 1907 — 1909.

¹ Орфографічний словник української мови. — К., 1975; далі — ОС-75.

² Український орфографічний словник / за ред. Скляренка В. Г. — К.: Довіра, 2009. — 1012 с.; далі — УОС-09.

³ Орфографічний словник української мови / уклад.: Головащук С. І., Пешак М. М., Русанівський В. М. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.; далі — ОС-94.

⁴ Український орфографічний словник / за ред. Скляренка В. Г. — К.: Довіра, 2007. — 1012 с.; далі — УОС-07.

1. Серед варіантів, один з яких на сучасному етапі не функціонує, **зник як надлишковий**, СУЛМ рекомендувала такі іменники подвійного роду: *барліг — барлога, продаж — продажа, відбиток — відбитка, ковил — ковила, недоук — недоука, бідак — бідака, бідолах — бідолаха, листонош — листоноша, гандж — ганджа, завіс — завіса*. Утвердження наведеної норми простежуємо на матеріалі художньої літератури: *Цвіте ковил, дзвенять, переливаються невидимі жайворонки* (О. Гончар); *Су-ха ковила ще стояла міцно* (Ю. Яновський); *Хто служив в кінноті, той хоч з ганджем конячину привів* (М. Рудь); *Це вже була чи не найбільша ганджа для подільської нареченої* (М. Стельмах).

Динаміка мовної норми — це безперервна зміна мовних смаків і оцінок, які не завжди збігаються з реальним мовним узусом, а також із визначеними правилами слововикористання.

У час опублікування СУЛМ, очевидно, уже накреслилися тенденції до зникання однієї з форм, оскільки СУМ фіксує або не всі зазначені пари слів, або подає їх з відповідними ремарками. До словника увійшли форми *барліг, листоноша, завіса, недоук, гандж, продаж, відбиток* (відбитка зафіксоване з позначкою «рідковживане»), *ковила* (ковил — з ремаркою «діалектне»), словоформи *бідолах — бідолаха* подано з ремарками «розмовне» і «рідковживане» відповідно.

Велику роль в утвердженні морфологічної норми відіграли провідні мовознавці — укладачі словників, які в своєму виборі орієнтувалися часто на мовне чуття. Так, через доволі короткий проміжок часу після виходу у світ СУМ окремі форми іменників на зразок *ковил, бідолах, відбитка* вже не потрапили до реєстру ОС-75, хоч ще деякий час функціонували на периферії мовного вжитку. Відбувалося певне хитання мовних норм, зокрема граматичних, що й пояснює також їх невідповідність у словниковій і дидактичній літературі. УГ серед інших іменників подвійного роду ще називає форми *ковил* і *ковила*¹, хоч тенденція до зникання першої була відчутна: це засвідчують і сучасні лексикографічні праці². Усі названі морфологічні варіанти є іменниками давнього походження. У СУЛМ зазначено, що «певну роль тут відіграла, з одного боку, тенденція до утворення віддієслівних іменників чоловічого роду на приголосний звук і, з другого, —

¹ УГ. — С. 52.

² ОС-94; УОС-09.

аналогія до поширених на одному з етапів історичного розвитку української мови утворень жіночого роду на **-а**¹.

Більшість іменників подвійного роду були утвореннями пізнішого часу. Їх було запозичено з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов. Окремі варіантні форми також вийшли з ужитку: *браслет* — *браслета*, *манер* — *манера*, *монарх* — *монарха*, *парасоль* — *парасоля*, *плацкарт* — *плацкарта*, *туфель* — *туфля*, *цитат* — *цитата*. Поширеними вони були в художній літературі XIX ст.: *Браслет золотий на руці...* (С. Васильченко); *Краще зробити з неї сережки або браслету на руки* (Панас Мирний). Варіантні форми *браслета*, *манер*, *монарха*, *плацкарт*, *туфля*, *цитат* проіснували в мові короткий проміжок часу. Не фіксують їх ні наступні видання граматик, ні лексикографічні видання².

2. У СУЛМ було рекомендовано до вживання також форми, що через певний час **відійшли на периферію мовного вжитку**, засвідчені переважно в художньому стилі літературної мови, як стилістично навантажені: *бідолаха* — *бідолах*, *птах* — *птаха*. У СУМ форми *бідолах*, *птаха* подано з ремаркою «розмовне»: *З гілки птах спурхнув* (П. Тичина); *Піймаємо ту птаху в садку* (І. Нечуй-Левицький)³. Помічено також зниження і збільшення активності окремих стилістичних варіантів. Форма *бідолах* вийшла з ужитку та реєстрів словників ОС-75, ОС-94, УОС-09, а форма *птаха* — відсутня в ОС-75, зафіксована в ОС-94 і в УОС-09.

Тенденцію стилістичного розподібнення варіантів іменників подвійного роду було окреслено вже у СУЛМ. Зокрема, зазначено, що частина іменників жіночого або чоловічого роду становить норму літературної мови (*заблуда*, *нездара*, *нероба*, *олія*, *дума*, *осуд*, *артист*, *парад*, *поет* тощо), тоді як утворення *заблуд*, *нездар*, *нероб*, *олій*, *дум*, *ортиста*, *парада*, *поета* є раритетними, архаїчними або діалектними⁴. На сучасному етапі вони вийшли з ужитку. Сучасні лексикографічні джерела їх не фіксують.

Окремі відносно недавні іменникові варіанти, що чітко не розмежовані й подані як варіанти в СУЛМ, набули стилістичного забарвлення, відійшли на периферію мовного вжитку: *візит* (нейтральне слово) — *візита* (в СУМ супроводжується позначкою «рідковживане»), *манера* (нейтральне слово, засвідчене в

¹ СУЛМ. — С. 58.

² Див. ОС-75, ОС-94, СУМ, УОС-09.

³ СУЛМ. — С. 57.

⁴ Там само. — С. 58.

усіх сучасних словниках¹) — *манер* (СУМ подає з позначкою «рідковживане»), *метод* (закріпилося в мовному вжитку) — *метода* (СУМ фіксує з позначками «книжне», «застаріле»). Обидві форми активно вживалися в художній літературі до другої половини ХХ ст.: *У кожного може бути свій метод* (О. Донченко); *Я знайшов собі добру методу* (В. Самійленко).

3. Зафіксовані в СУЛМ як варіантні форми іменників подвійного роду *закут* — *закута*, *жар* — *жара* **розподіbiliся** і називають різні явища чи предмети. СУМ засвідчує вживання слова *жар* у значеннях 'розжарене вугілля, що горить без полум'я' і 'сильне тепло, що йде від чого-небудь нагрітого або розжареного'². *Жара* — це 'гаряча літня спека'³.

Диференціювались також морфологічні варіанти *закут* — *закута*. Це слова, що перебувають на периферії мовного вжитку (СУМ фіксує їх з ремарками «розмовне» і «діалектне» відповідно⁴), виконують стилістичні функції і мають різне значення: *закут* — це 'віддалений або малопомітний куток у приміщенні'⁵, *закута* — діалектна назва хліва, хлівця⁶. Про неусталеність слів *закут* — *закута* в мові свідчить різна фіксація в словниках. У СУМ наявні обидва слова з зазначеними ремарками, ОС-75, ОС-94 подають лише *закут*, в УОС-09 є обидва слова, *закута* з уточненням: «хлів для овець».

4. Окремі з названих у СУЛМ варіантних форм іменників подвійного роду **функціонують як рівноцінні форми** і в сучасній мовній практиці: *виплат* — *вплата*, *вбивець* — *вбивця*, *осуд* — *осуда*, *сусід* — *сусіда*⁷. Проте сучасна мовна практика відбиває тенденцію до вживання одного з них. Частовживаними є *вплата*, *вбивця*, *осуд*, *сусід*, інші варіантні форми дедалі виразніше розподібноються щодо стилістичного забарвлення.

Як нейтральні, дублетні форми вживаються іменники: *зал* — *зала*, *клавіш* — *клавіша* та ін.⁸ Ці іменники були, очевидно, запозичені через посередництво і польської, і російської мов, тому слова щодо граматичного роду засвоювались по-різному. Іноді хитання роду в іменниках іншомовного походження відбивають стан неунормованості, подвійності в самому мовному джерелі⁹.

¹ Див. СУМ, ОС-75, ОС-94, УОС-09.

² СУМ, II.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ СУМ, XI.

⁷ Див. СУМ.

⁸ Див. СУЛМ; СУМ, I; СУМ, VI.

⁹ СУЛМ. — С. 58.

Певні зміни відбулися у відмінкових закінченнях іменника.

У граматиках початку ХХ ст. було визначено чотири відміни іменників. Класифікувати іменники за «характером кінцівок»¹ запропонували Є. Тимченко та М. Гладкий. До однієї відміни зараховували іменники різного роду, які при словозміні мають однакові відмінкові флексії. Поділ на групи автори граматик не подавали. Як засвідчує ілюстративний матеріал, цей поділ відповідає сучасним нормативним зразкам. До першої відміни належали іменники чоловічого роду на приголосний та на **-о**; до другої — середнього роду на **-о**, **-е**, **-ья(а, я)**; до третьої — жіночого і чоловічого роду на **-а/-я**. Четверта відміна охоплювала назви жіночого роду на приголосний².

О. Синявський серед типів відмінювання виділяв слова середнього і жіночого роду з кінцевим приголосним, іменники *пані, мати* мали окрему парадигму відмінювання, а назви чоловічого роду на **-а/-я** — відмінювалися як відповідні іменники жіночого роду.

Автори шкільних граматик не завжди дотримувалися чіткої лінії у пропагуванні мовної норми. У багатьох школах ще орієнтувалися на зразки церковнослов'янської мовної традиції. Так, зокрема, у шкільній граматиці М. Возняка наведено книжну (церковнослов'янську) словозміну. Сучасними відповідниками була представлена лише тверда та м'яка парадигми іменників чоловічого роду³.

Пошуки загальномовних нормативних зразків були складними насамперед для авторів граматик. Мовна практика демонструвала хитання норми, що виявлялося в поширенні різноманітних діалектних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів. Неусталеність, варіантність іменникової словозміни характерна для всіх граматик початку ХХ ст.

Іменники І відміни жіночого роду відбивали неунормованість флексій у **родовому та орудному відмінках множини**. У родовому відмінку множини граматики засвідчували закінчення **-ів/-їв** (*мовів, динів, душів*), **-ов** (*голов*)⁴ та нульову флексію (*мов, динь, душ*)⁵.

¹ Тимченко Є. Українська граматика. — К.: Час, 1917. — С. 91; Гладкий М. Практический курс украинского языка: пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. — К., 1924. — С. 19.

² Тимченко Є. Знач. праця. — С. 91; Гладкий М. Знач. праця. — С. 19.

³ Возняк М. Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. — Львів, 1925. — С. 25.

⁴ Шерстюк Г. Коротка українська граматика для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. I. — С. 20.

⁵ Левицький М. Українська граматика для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — С. 18, 38.

У сучасній українській літературній мові іменники **II** відміни чоловічого роду мають у давальному відмінку паралельні флексії **-ові/-еві** та **-у/-ю**. Вони функціонують у мові як варіанти. Про це свідчать усі граматики другої половини ХХ ст.

На початку ХХ ст. флексії **-ові/-еві** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду були регулярними. Назви із закінченнями **-у/-ю** мали вузьку сферу функціонування, і тому їх кваліфікували як архаїзми¹. Вони були на периферії мовного вжитку. В іменниках чоловічого роду на **-ів/-ев** у давальному відмінку флексії **-у/-ю** рекомендували вживати для збереження милозвучності: *Львів — Львову, Харків — Харкову*.

М. Наконечний наполягав на вживанні обох форм у словосполученнях з естетичною метою: *Тарасові Шевченку, доручити члену ради Момину*². Такі зразки поступалися у мовній практиці формам на **-ови/-еви**: *Душі свої Господеві Богові поручити* (М, 30.10.1914); *уділює першому бесідникови послови Василькови голос* (Б, 15.01.1912); *депутатові Суборнові* (ВУЦВК, 1912, № 30). Переважали вони і в іменниках-неістотах: *співи домові, треба капіталови* (ВС УНР, 1917, № 2), *виконавчому комітетові, мир всьому світові* (Н.гр., 1917, № 36); *На допомогу Донбасові, увага секторові* (ВУ ЦВК, 1930, № 1). Таке вживання відбивала й художньо-літературна традиція: *батькові не довіряв, Фебові поклонись* (І. Котляревський); *щоб дядькові не втерли носа* (І. Тобілевич); *пожаліюсь батькові, я Гнаткові Василевому землі напхав у рот* (А. Тесленко); *не спитьсь генералові* (П. Тичина).

У перекладних словниках початку ХХ ст. відмінкові форми іменників у давальному відмінку однини не подавалися. У «Правописному словнику» Г. Голоскевича не диференційовано закінчення **-ові/-еві** та **-у/-ю**: *лементови / лементу, лисові, Львову, лоскотові / лоскоту*³.

Неусталеною була словозміна іменників середнього роду. У родовому відмінку множини деякі граматики подавали паралельні закінчення **-Ø/-ів** (*серців, питань / питаннів*)⁴. О. Синявський зазначав, що закінчення **-ів/-їв** у іменниках родового відмін-

¹ Синявський О. Коротенька практична граMATика української мови для дорослих. — Х.: Ренесанс. [Б. Р.]. — С. 10; Наконечний М. Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — С. 45.

² Наконечний М. Знач. праця. — С. 47.

³ Голоскевич Г. Правописний словник. — Х.; К.: Книгоспілка, 1930. — С. 194, 195, 202, 198.

⁴ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. ГраMATика руської мови. — Відень, 1914. — 202 с.; Гладкий М. Знач. праця. — С. 19; Кульбакин С. М. Українській языкъ. — Х.: Печатное Дѣло, 1919. — С. 19.

ка множини «буває лише зрідка: *обличчів, роздоріжжів, питаннів, статтів, місців*»¹.

З другої половини ХХ ст. прескриптивні джерела диференціюють форми родового відмінка множини іменників II відміни: закінчення **-ів/-їв** мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на **-е, -я** (*берегів, відкриттів, морів, полів*); нульове — усі іменники середнього роду на **-о, -е** та **-я** (*бажань, питань, серць і сердець*)².

Процес нормалізації відмінкових форм **іменників III відміни** був значно тривалішим у часі, порівняно з іменниками I, II відмін.

У родовому відмінку однини переважали закінчення **-и**: *напасті, злості, осени, крові, любові*. М. Левицький, О. Синявський рекомендували вживати флексію **-і** лише в іменниках *ніч — ночі, подорож — без подорожі, розкіш — без розкоші, твар — з твари, молоді, постаті, тіні, артилі, Росі*³.

О. Синявський зазначав, що «колись усі іменники третьої відміни зовсім не мали закінчення **-і**, воно сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм слів третьої відміни, те **-и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *восени*»⁴.

Характерною особливістю української мови початку ХХ ст. була також варіантність форм **іменників жіночого роду з кінцевим шиплячим приголосним в орудному відмінку** — подовження шиплячих перед флексією **-у** (*ніччу, річчу, ніччу*⁵) та закінчення **-ю** без подовження приголосних (*нічю, річю*⁶), що послідовно рекомендувала вживати лише граматики С. Смаль-Стоцького.

Варіантність відмінюваних форм часто була наслідком того, що автори граматик намагалися охопити увесь доступний мовний матеріал, який часто був різнотипним і регіонально відмінним. В. Коцовський та І. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер (як вони самі зауважували), наслідуючи розмовну мовну практику, нормативними для **іменників III відміни множини жіночого роду** визначали закінчення **-ей, -ий** (*місцевостий, дорогоціннос-*

¹ *Голоскевич Г.* Знач. праця. — С. 60.

² СУЛМ. — С. 72; Український правопис. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 75, 76; далі — УП.

³ *Левицький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — 197 с.; *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Х., 1931. — С. 74.

⁴ *Синявський О.* Знач. праця. — С. 63.

⁵ *Левицький М.* Знач. праця. — С. 72.

⁶ *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко — співець самостійної України. — [Б. М.], 1930. — С. 74.

тий, національностей, часописей), поряд з раніше усталеними в літературній мові: *місцевостей, дорогоцінностей, національностей*. Не фіксували закінчення *-ий* правописні словники О. Ізюмова (1931 р.), Г. Сабалдіря та О. Коломацька (1930 р.), М. Гладкого та В. Дубровського (1929 р.), Г. Голоскевича (1930 р.). У лексикографічних працях часто форми непрямих відмінків не подавали, і тому цей матеріал не дає змоги представити цілісність прескриптивної норми початку ХХ ст. Проте мовна практика виразно відбивала рух мовної норми в бік закріплення закінчення *-ей* у родовому відмінку множини іменників жіночого роду: *народностей, часописей* (Д, 01.01.1928; ВС, 17.02.1926), *відомостей* (ВС УНР, 17.03.1927), *цінностей* (Гарт, 27.10.1927), *вістей* (УЦВК, 18.07.1928), *можливостей* (ПО, 19.11.1919). Закінчення *-ей* іноді наводив М. Гладкий в правописних словниках (*ночей, вістей, печей*), О. Ізюмов (*ночей, милостей, подорожей, солей, речей*)¹. Форми на *-ів/-їв* як рідковживані подають граматики О. Сиявського, М. Левицького, М. Наконечного: «Закінчення *-ів/-їв* у іменників ніякого (середнього) та жіночого роду буває лише зрідка: з *полів, до морів, місців* (і *місць*), *обличчів* (і *облич*), *питаннів* (і *питань*), *хатів* (і *хат*)»².

У мові публіцистики форма родового відмінка жіночого роду на *-ей* усталилася й витіснила з ужитку форми на *-ий* ще до 30-х років ХХ ст. Це виразно демонструє і західноукраїнська преса: *Кожен культурний народ має безліч можливостей створити свою літературну мову* (Б, 12.10.1928); *Ми маємо чимало своїх, рідних традицій і захищених цінностей* (ЛНВ, 1926, № 1).

Здавалося б, що такі проблеми вже давно унормовано, проте сучасна мовна практика знову засвідчує варіантне написання: *деталей* — *деталів, статей* — *статтів*. Уживання форми на *-ів*, очевидно, підтримується живомовними діалектними особливостями.

Автори граматик початку ХХ ст. називали іменник *мати* рідковживаним і тому часто не подавали повної парадигми відмінювання. Наведені зразки були репрезентовані багатьма відмінюваними варіантами. У родовому відмінку здебільшого фіксували форму *матери*, рідше — *матері*³. У родовому відмінку множини рекомендовано дві форми: *материй* і *матерів*⁴. Найбільше варіан-

¹ Гладкий М. Знач. праця. — С. 26, 10, 29; Ізюмов О. Російсько-український словник. — Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. — 4-е вид. доп. — С. 31, 298, 442, 356.

² Сиявський О. Знач. праця. — С. 60.

³ Левицький М. Знач. праця. — С. 40; Гладкий М. Знач. праця. — С. 57; Штефан А., Васко І. Граматика української мови. — Мукачєво, 1931. — С. 21.

⁴ Штефан А., Васко І. Знач. праця. — С. 22.

тів мав **орудний відмінок однини**: *матір'ю*¹, *матерю*², *матерію*³, *матір'ю*⁴. В орудному відмінку множини Є. Тимченко, М. Гладкий, В. Мурський наводили форму *матірми*⁵, М. Грунський — *матерьми*⁶.

У називному відмінку множини було рекомендовано дві форми — *матери* і *матері* (рідше)⁷. О. Синявський та В. Коцовський слово *мати* відмінювали як іменник *матерія*: *материй*, *матеріям*. Кличний відмінок репрезентували дві форми: *мати*⁸ та *мамо*⁹.

Мовна практика кінця XIX — початку XX ст. засвідчила словоформи: у називному відмінку однини — *мати* (НГ, 02.09.1928; Вікна, 07.10.1923); у родовому відмінку — *матері* (Леся Українка, М. Драгоманов, А. Тесленко), *матери* (І. Тобілевич, Панас Мирний, Б. Лепкий); у давальному відмінку — *матері* (І. Котляревський, П. Куліш, Панас Мирний), *матери* (Панас Мирний, М. Кропивницький); у знахідному відмінку — *матір* (І. Тобілевич), *матір* (Панас Мирний), *матирь* (Г. Барвінок), *матюръ* (Г. Барвінок).

Відмінкова парадигма іменників IV відміни, за винятком слова *ім'я*, залишається незмінною й дотепер. Певні розбіжності знаходимо лише у В. Коцовського: у давальному відмінку однини (*лошати* / *лошати*), в орудному відмінку однини: *ягнятем* / *ягням*.

В українському мовознавстві 50 — 90-х років XX ст. залежно від прийнятої концепції називали різну кількість відмінків. С. П. Бевзенко, І. К. Кучеренко, С. П. Самійленко, О. С. Мельничук, І. І. Ковалик, І. Р. Вихованець до відмінкової системи зараховують кличний відмінок і вважають її семикомпонентною. В. С. Ільїн, Б. М. Кулик, М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко вживають поняття *клична форма* і відмінкову парадигму кваліфіку-

¹ Мурський В. Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання (Етимологія. Синтаксис). — О., 1918. — С. 37 — 38; Синявський О. Зазнач. праця. — С. 14.

² Смаль-Стоцький С. Зазнач. праця. — С. 12; Кульбакін С. М. Зазнач. праця. — С. 46.

³ Коцовський В. Методична граматика руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових. — Львів, 1912. — 2-е вид. — С. 32.

⁴ Синявський О. Зазнач. праця. — С. 63.

⁵ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 109; Гладкий М. Зазнач. праця. — С. 57; Мурський В. Зазнач. праця. — С. 38.

⁶ Грунський Н. К. Украинская грамматика. — К., 1918. — С. 41.

⁷ Смаль-Стоцький С. Зазнач. праця. — С. 92; Штефан А., Васко І. Зазнач. праця. — С. 22.

⁸ Гладкий М. Зазнач. праця. — С. 57; Синявський О. Зазнач. праця. — С. 15; Коцовський В. Зазнач. праця. — С. 32.

⁹ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 109.

ють як шестикомпонентну. Ця думка була визначальною в усіх академічних граматиках з 50-х і до 90-х років ХХ ст.

У Курсі зазначено: *Розрізняють шість відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий. Крім того, частина іменників, переважно назви істот, має ще так звану **ключну форму**, яка використовується при звертанні¹. Поняття ключної форми закріпилося в мовознавчій науці надовго, пор.: **Клична форма** — це морфологічна форма іменника, яка виступає у синтаксичній функції звертання...²; За специфічними закінченнями і функціональним призначенням виокремлюється **ключна форма**, властива насамперед іменникам зі значенням особи³. Така оцінка, безперечно, впливала на функціональну активність кличного відмінка. При звертанні, що особливо відчутно в офіційно-діловому стилі, поширювалася форма називного відмінка, що розхитувало граматичні норми. Це один із прикладів взаємопов'язаності науки про мову і мовної практики.*

Утвердження форми кличного відмінка (вокатива) на рівні зразкових обов'язкових норм відбулося в 90-ті роки ХХ ст.: *Іменник з граматичними ознаками вокатива у семантичному плані, з одного боку, номінує адресат-об'єкт, до якого звертається мовець, а з другого є суб'єктом, який потенційно може виконати волю мовця⁴; **Кличний відмінок**, як і називний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки, має типові відмінкові семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні відношення цієї грами до інших компонентів речення⁵. Вживання вокатива у первинній і вторинній семантико-синтаксичних функціях традиційно репрезентує художній стиль: — *Кажіть, **мамо!*** (І. Багрянний); *Моя **пісне**, на гори зійди і впади, ніби річка зі скелі* (Д. Павличко); ***Шуро!** — вперше за сьогодні Євген назвав її на ім'я* (О. Гончар); ***Тату!** — більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька* (М. Стельмах).*

На прикладі академічних рекомендацій щодо вживання форм давального відмінка чоловічого роду однини можна простежити тенденцію до збереження визначальних власне українських граматичних норм. У 50 — 70-ті роки ХХ ст. форми на **-ові, -еві, -єві** витіснялися формами на **-у/-ю**. Це засвідчує мовна практика, зок-

¹ Курс. — С. 306.

² СУЛМ. — С. 74.

³ УГ. — С. 56.

⁴ *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.* Граматика української мови. — К., 1982. — С. 44.

⁵ ТМ. — С. 77.

рема офіційно-діловий, науковий і публіцистичний стилі. Натомість усі академічні граматики надавали перевагу першій формі (саме з закінченнями **-ові**, **-еві**, **-єві** подано майже весь ілюстративний матеріал): *Давальний відмінок іменників найчастіше виражає особу або предмет, для яких чи в зв'язку з якими відбувається дія (дав Петрові книжку, матеріали прислали заводові); таке ж значення має давальний відмінок при віддієслівних іменниках (допомога другові, порада учневі, служіння народові)¹; Давальний відмінок вживається як одна з основних форм, що використовуються в поєднанні з окремими семантичними групами дієслів в об'єктному значенні (писати лист товаришеві, читати казку синові)²*. Утвердження цієї норми всі граматики демонструють на прикладі класичної художньої літератури: *Чернишеві хотілося багато чого сказати цій дівчині — вдові з маленькими білими руками* (О. Гончар); *А сам він невичерпне джерело подарував народові навіки* (М. Рильський). Як варіантні функціонують у мові форми на **-у/-ю**: *Кожний вірш свій і поему він [Т. Шевченко] присвячував народу* (М. Рильський); *Він заздрив своєму єдиномезцю, ненавидів його, шкодив* (П. Загребельний).

Як показує історія літературної мови, лексичні варіанти або розподібнюються або зникають. Граматичні, фонетичні дублети здебільшого зникають. Родові варіанти іменника розподібнювалися або зникали протягом відносно коротких періодів — 7 — 10 років. Цього часу, як правило достатньо для морфологічного оформлення іншомовних слів. Найдовше співіснують у мові діалектні варіанти, адже їх підтримує жива стихія українських говірок.

Внутрішні закони мови регулюють відмінкову іменникову парадигму, що виявляється у збереженні визначальних ознак української літературної мови (закінчення **-ові/-еві** в давальному відмінку, вживання кличного відмінка тощо).

Формування й утвердження єдиних взірцевих морфологічних норм стало результатом пошуку і компромісних рішень багатьох поколінь мовознавців.

Прикметник

У 10 — 30-ті роки у місцевому відмінку однини прикметників функціонували варіантні закінчення **-ім/-ому**. Продуктивними були форми на **-ім**. У виборі правильної форми саме їм надавали перевагу: *на добрім / на доброму³, на воронім коні / на вороному*

¹ СУЛМ. — С. 80.

² УГ. — С. 59.

³ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 118.

кони¹, на добрім / на доброму², на добрім³, на малім⁴. У сучасній українській літературній мові утвердилися форми на **-ому** (доброму, синьому), натомість непродуктивними вважаються варіанти на **-ім** (добрім, синім)⁵.

Прескриптивна норма — це ідеальна, символічна, здебільшого, кодифікована норма.

У 50-ті роки ХХ ст. прескриптивна норма засвідчує витіснення з ужитку коротких форм прикметників: «...у сучасній мові короткі форми прикметників належить до категорій пережиточних»⁶. Нормативним було визнано їх вживання лише в присудковій функції (повинен, винен, варт).

У всіх інших випадках неповні форми прикметників були кваліфіковані як стилістично забарвлені фольклорні елементи⁷.

На початку ХХ ст. ще не було загальноприйнятої концепції про творення ступенів порівняння прикметників. Ступеневими вважалися поєднання прикметників з прислівниками *дуже, надто, надзвичайно*⁸. Г. Шерстюк зазначав, що ступені порівняння прикметників утворюються за допомогою суфіксів **-іш(ий)**, **-іш(а)**, **-іш(е)**, **-ш(ий)**, **-ч(ий)**: *червоніший, глибший, кращий, солодчий*⁹. В. Коцовський та І. Огоновський нормативними вважали суфікси **-ьш(ий)**, **-йш(ий)**: *мильший, милйший, яснійший, студенийший*¹⁰. Такі ж форми подано і в граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера: *веселйший, веселіщий*¹¹. С. Смаль-Стоцький зазначав, що обидва прикметникові суфікси **-іш(ий)**, **-йш(ий)** мають давнє походження і зафіксовані вже в пам'ятках ХІ ст., проте перший поширений у східній частині України, а другий — у західній. Варіантне хитання ступеневих прикметникових форм засвідчує і мова східної та західної періодики 10 — 30-х рр. ХХ ст.: *найважнійші, найсвіжйші* (Дзвін, 1912); *найстрашнійші, сильнійший, активнійший* (НГр, 1914). Обидва варіанти певний час співіснували і в художньому стилі літературної мови: *не було в світі люду одважнійшого* (П. Куліш); *виднійші місця*

¹ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 155.

² Левицький М. Зазнач. праця. — С. 155.

³ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця. — С. 81.

⁴ Штефан А., Васко І. Зазнач. праця. — С. 28.

⁵ УП. — С. 82.

⁶ Курс. — С. 48.

⁷ Там само. — С. 48.

⁸ Левицький М. Зазнач. праця. — С. 83.

⁹ Шерстюк Г. Зазнач. праця. — С. 27.

¹⁰ Коцовський В. Зазнач. праця. — С. 40.

¹¹ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця. — С. 82.

(Б. Лепкий); *Темрява знов лягла, ще чорніша, ще глибша* (Леся Українка); *молодь молодіша од усіх* (П. Тичина); *сміливіцими од них* (М. Драгоманов); *завзятіший, гірчіший* (І. Котляревський). До 30-х років ХХ ст. варіант на **-ійш(ий)** вийшов з ужитку. Це засвідчує, зокрема, мова поезій М. Рудницького: *найсильніші, солодші, сміливіший*. Такі форми пропонує і західноукраїнська грамати́ка 1931 року А. Штефана та І. Васка.

Неусталеність ступеневих прикметникових форм демонструють і лексикографічні джерела 10 — 20-х років¹: *найяснійший, найясніший, найясніщий, найактивніший, миліший, найхарактерніший* та ін.

Варіантність відповідних прикметникових форм позначилася на словотворі ступеневих прислівників: *найскорѣйше, пізніше* (Наша громада, 12.02.1910), *свідоміше* (Б, 10.12.1911) тощо.

Прикметники на **-ов(ий)**

У сучасній українській мові спостерігаємо розширення функціональної семантики частини прикметникових суфіксів, що спричинило варіантні форми передаваних прикметниками ознак, зокрема зросла кількість прикметників із суфіксом **-ов-**.

Одним із таких визначальних, на думку А. П. Грищенка, чинників, пов'язаних з уживанням форманта **-ов-/-ев-** у словотвірному процесі, є обов'язкове збереження кінцевих приголосних окремих суфіксів або ж однофонемних суфіксів, якими закінчуються похідні твірні основи². Тут, звичайно, можливі часткові морфологічні зміни у складі відповідних морфем твірних основ, які уможливають збереження задньоязикових приголосних. Перед суфіксом **-н-** морфологічна видозміна цих фонем є неодмінною умовою дериваційного процесу. Тому в словотворенні відносних прикметників суфікс **-ов-/-ев-** репрезентує здебільшого випадки, коли твірні основи мають у своєму складі кінцеві морфем **-к-, -ок-, -ик-/-ник-, -ак-/-як-, -ечк-**: *казка — казковий, світанок — світанковий, містечко — містечковий*³. Окремих коментарів потребують умови творення відносних прикметників від девербативних за походженням іменників жіночого роду — назв дій, сформованих за участю суфікса **-к(а)** (*пересадка*), а та-

¹ Див. Іваницький С. Російсько-український словник. — Вінниця, 1918. — Т. І. — 250 с.; Т. 2. — 266 с.; Голоскевич Г. Зазнач. праця.

² Грищенко А. П. Суфіксальний словотвір прикметників // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С. 154.

³ Там само. — С. 155.

кож іменників жіночого роду на **-иц(я)** (*дільниця*). Для них, як зазначає М. А. Жовтобрюх, характерне творення прикметникових похідних із суфіксом **-н**¹. Незаперечною умовою формування відносних прикметників на **-ов-/-ев-** є виразна тенденція уникати не властивого звуковій структурі слова збігу приголосних: *ансамблевий, оркестровий*. Дослідник стверджує, що суфікс **-ев-** вживають у прикметниках з основою на м'який приголосний (також після шиплячих), коли на склад з цим суфіксом падає наголос. Для ад'єктивів, утворених від іменників, що позначають предмети і мають основу, яка закінчується на **-р**, характерний суфікс **-ов-** незалежно від місця наголосу (*двір — дворовий*). Якщо наголос падає на корінь або на закінчення, вживають суфікс **-ов-** (*лісовий, польовий*)².

Наголошення з цими суфіксами, як зазначав Л. А. Булаховський, не виявляє виразної системи. Деякі утворення (наприклад, низка назв культурних понять) відбивають вплив польської мови з її наголосом на передостанньому складі слова³.

Високий ступінь функціональної активності суфікса **-ов-/-ев-**, характерний для мови науки, виробництва, як засвідчують О. К. Безпояско і К. Г. Городенська⁴, поступово згасає, і словотвірні моделі, у складі яких він наявний, набувають загальнолітературного вжитку. Книжний характер слів із суфіксом **-ов-** нейтралізується. Цей процес помітний і в творенні відносних прикметників, що функціонують як синоніми до похідних, утворених за допомогою суфікса **-н-**: *аеропортовий* (пор. «аеропортний»), *оперовий* (пор. «оперний»), *полюсовий* (пор. «полюсний»). Цих форм немає у СУМ, в Орфографічному словнику, їх не фіксує і СГ. Проте деякі з них вжито у творах українських класиків: *Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і оперових будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів* (М. Грушевський).

У мові газет 90-х рр. ХХ ст. функціонування прикметників з суфіксом **-ов-** стає особливо помітним: *Витіснення однією мовою іншої — це не лише зміна світогляду та менталітету, але й полюсове переінакшення* (ЛЮ, 06.10.1994); *Уже оформився і функціонує великий неконтрольований, нібито досі ігнорований державою ринок культурних цінностей. Йдеться про продукцію*

¹ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К., 1959. — Ч. 1. — С. 262 — 263.

² Курс. — С. 264.

³ Булаховський Л. А. Український літературний наголос. — К., 1947. — С. 24 — 25.

⁴ Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. — К., 1987. — С. 147.

масової культури, в першу чергу, але й також про **виставкову** діяльність, торгівлю антикваріатом, мистецькими творами та інструментами (КіЖ, 30.08.1995); Кабінет міністрів України схвалив постанову про заходи щодо розвитку **аеропортового** комплексу Київ — Жуляни — Васильків (ВК, 25.09.1993).

Активність і продуктивний характер таких словотвірних моделей засвідчує творення нових ад'єктивів на позначення сучасних реалій суспільного життя, пор. **снікерсовий** замість «снікерсний» та ін. Такі прикметникові деривати особливо поширені в мові газет центральних і західних регіонів України.

Варіантне функціонування словотвірних дериватів із суфіксами **-н-**, **-ов-** зумовлене незакріпленістю цих формантів у граматичній структурі прикметників.

Зростає вживання прикметників із суфіксом **-ов-**, які в СУМ мають ремарки *рідковживане* або *застаріле*. Активізувалися прикметники *парадовий* (пор. «парадний»), *смоловий* (пор. «смолистий»), *гранітовий* (пор. «гранітний»).

За аналогією до відсубстантивних прикметників на зразок «типовий» утворюються віддієслівні деривати з суфіксом **-ов-**, які функціонують у мові преси як варіантні форми до кодифікованих у літературній нормі моделей з формантом **-н-**: *допомоговий, заробітковий, структуровий* та ін.: *Секретаріат та Координаційна рада [Руху] наполягли на якнайширшому розгортанні **допомогової** роботи організаціями Заходу осередкам Руху на Сході та Півдні України* (Собор, 04.03.1993); *...трудонощі, які доводиться долати українцям [у США] — **заробіткова** праця, хата, виховання дітей у національному дусі. Це останнє забирає в жінки весь вільний від **заробіткової** праці час* (ЛУ, 25.02.1993, матеріал з діаспори). Активізація таких прикметникових форм зумовлена впливом мовної практики західної діаспори, а також тенденцією дистанціювання від російської мови.

У сучасній українській мові спостерігаємо процес семантичного розподібнення віддієслівних прикметників із суфіксом **-ов-** та **-н-**: *випусковий* — ‘той, хто випускає черговий номер газети, журналу’ і т. ін., а *випускний* — ‘призначений для випускання чого-небудь’ або ж ‘який стосується випуску з навчального закладу’. Саме такі різні значення фіксують українські класики і сучасна мовна практика: **Випусковий** *взяв підписану коректу і в'яло промовив: — До побачення* (М. Хвильовий); *...не пройде повз найменшу дрібничку, дасть слухину пораду **випусковому** з висоти свого досвіду. Ось чому працівники редакції спокійні за газету* [Літературна Україна], *коли біля талера — Ніна Бондар* (ЛУ,

10.08.1989). Пор. також *випускний клас, диплом, журнал, вечір, екзамен, клапан, отвір*.

Різні значення мають прикметники *показовий* і *показний*. *Показовий* — це 1) ‘який дає уявлення про що-небудь, підстави для висновків, характерний, типовий (таким може бути певний факт)’; 2) ‘влаштований для загального ознайомлення, прилюдний (суд)’; 3) ‘який є взірцем для інших, зразковий (село)’. *Показний* — 1) ‘який привертає увагу певними позитивними якостями, властивостями (*околиця, верба*); солідний, фундаментальний (*видання, капітал*); значний, великий (*сила, кінь*)’; 2) ‘який має гарну статуру, ставний, помітний, привабливий (*хлопець, дівчина, фігура*)’.

У 60-ті роки ХХ ст. розподібилася семантика слів *програмний* і *програмовий*. *Програмовий* усталилося із значенням ‘властивий програмі’, ‘такий, що є в програмі’. *Програмний* має два основних тлумачення: ‘такий, що містить у собі програму; що є програмою’ і ‘такий, що виражає широкий план, перспективу дальшого розвитку’¹.

Отже, динамічний характер мовної норми спричиняють, зокрема, зміни смаків і оцінок, які не завжди відбивають реальний мовний узус, а також визначені правила слововжитку. Відомо, що основними підставами мовної кодифікації є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін) і 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу. Зважаючи на багатозначність формантів **-ов-**, **-н-** у граматичній структурі прикметників, можна вважати потенційно нормативними такі відсубстантивні прикметники з суфіксом **-ов**: *аеропортовий, виставковий*, а також *парадовий, гранітовий* тощо, оскільки вони мають традицію вживання і їх значення не суперечить мовній практиці.

У словотворенні співвідношення реалізованого та потенційного пов’язують переважно з осмисленням фактів появи нових слів і досліджують через з’ясування відношень між словами реальними — тими, що вже функціонують, і словами, що можуть бути утворені за словотвірними моделями мови. Таке трактування потенційних слів у Г. О. Винокура² і В. Н. Хохлачової³.

¹ СУМ, VIII.

² Винокур Г. О. Маяковский — новатор языка. — М., 1943. — С. 15.

³ Хохлачева В. Н. Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX в. (Имена существительные) // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. — М., 1962. — Т. V. — С. 167.

На думку О. І. Смирницького, потенційні слова — це і слова, що можуть бути утворені, і слова, які функціонують у певних сферах людської діяльності, але залишаються некодифікованими¹. Цієї ж позиції дотримується також Е. Хан-Піра². А. Мартіне, досліджуючи проблеми діахронічної фонології, висловив низку цікавих гіпотез, зокрема про те, що в фонологічних системах помітна тенденція до максимального використання усіх фонологічних можливостей, заповнення всіх клітин фонологічної системи, але завжди існують «порожні клітини»³. Н. Ф. Клименко стверджує, що і словотвірна система є не зовсім заповненою у ній теж є свої «порожні клітини»⁴. Це ж стосується прикметників на зразок *допомоговий, заробітковий, структуровий*. Час визначить їхній сучасний і майбутній статус.

Постійний рух, зміни, переосмислення — це вияв відкритості й певною мірою надлишковості мовної системи, що уможлиблює її існування, функціонування і розвиток.

Дієслово

Дієслівні форми на початку ХХ ст. характеризуються більшою усталеністю, ніж іменникові. Часові парадигми дієслова майже без змін успадкувала й сучасна літературна мова. Загальноприйнятою була концепція про тричленну часову структуру. Проте деякі автори граматики наводили ще й форму давноминулого часу⁵: *поїхав був, натрапили були*. Такі форми як активні функціонують і в сучасній українській літературній мові. Мовна практика початку ХХ ст., зокрема в художньому й публіцистичному стилі, репрезентували не зафіксовані в граматиках архаїчні форми теперішнього часу від дієслова *бути* (*еси, єсть, єсьма*): *єсть* (ВУНР, 1928, № 2; П. Куліш, Леся Українка, М. Драгоманов); *єсьмо* (Діло, 13.10.1908); *суть* (Україна, 02.03.1919); *еси* (П. Куліш, П. Тичина).

Колишня форма активного дієприкметника теперішнього часу від архаїзму *суть* → *суций* (у сучасній українській мові — ад'єктивна одиниця) традиційна в художньому стилі: *Доброго*

¹ Смирницький А. И. Лексикология английского языка. — М., 1973. — С. 17 — 18.

² Хан-Пира Е. Об окказиональном слове и окказиональном образовании // Развитие словообразования современного русского языка. — М., 1966. — С. 154.

³ Мартіне А. Принцип економії в фонетических изменениях. — М., 1960. — С. 142.

⁴ Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К., 1973. — С. 153.

⁵ Ізюмов О. Зазнач. праця. — С. 119; Левицький М. Зазнач. праця. — С. 116; Шерстюк Г. Зазнач. праця. — С. 39; Коцовський В. Зазнач. праця. — С. 35; Снявський О. Зазнач. праця. — С. 68; Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 128.

строковика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? **Суці** копійки... (О. Гончар); *Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом **суцього**...* Словом, кажу вам, було це навесні (В. Винниченко); *Дубові двері розхряпцем стояли. Постіль пахуца — **суца** сіножать* (Л. Костенко). Слово *суцйй* фіксує і СУМ в 11-ти томах, але з позначкою *книжне, розмовне*¹.

У межах дієслів минулого часу форму давноминулого часу доконаного й недоконаного виду виділяють і граматики сучасної української літературної мови: «Давноминулий час утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані цими формами дії відбулися раніше від інших дій до моменту мовлення: *пішов був, сказала була, зійшло було, сіли були*»². Активно вживані такі форми і в мові художньої літератури: *Трохи **була** не **втопилась**, та там було кинуть **близняточок*** (Т. Шевченко); *Я пам'ятаю, відкривався тоді ще **географічний інститут**. Я й туди **хотів був вступати**, та перешкодили якісь події* (О. Довженко); ***Був** із цим **звернувся до повіткому**, а там тільки рукою **махнули*** (М. Стельмах).

Як показує історія мовознавчої науки, суть граматичних ознак залишається незмінною впродовж усього історичного розвитку мови. Змінюється здебільшого їх фонетичне оформлення.

Сучасна дескриптивна норма спонукає до простеження діахронних процесів у становленні морфологічних форм наказового способу дієслова.

Імператив як форма вираження спонукання до дії у різних комунікативних ситуаціях є невід'ємним складником дієслова на всіх етапах історичного розвитку української мови. Його функціональне призначення зумовлює дві парадигми творення. Перша має закінчення **-и** (2 ос. одн.): ***Утни**, батьку, орле сизий. Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу, нехай ще раз послухаю, Як те море грає, Як дівчина під вербою Гриця заспіває* (Т. Шевченко); **-ім(о)** (1 ос. мн.): *Гей, удармо в струни, браття, золотії, **розпалімо** знов багаття з іскр надії* (М. Рильський); **-іть** (2 ос. мн.): *То ще **розкажіть** що небудь, а ні, то заспівайте* (С. Васильченко); ***Горіть** і борітесь, **любіть** Батьківщину, огні свого серця **єднайте в бою*** (В. Сосюра).

Друга парадигма має флексії — **Ø** (2 ос. одн.): ***Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю — Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору*** (Т. Шевченко); **-мо** (1 ос. мн.): ***Посидьмо тут одну***

¹ СУМ, X.

² Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 377.

хвилину (С. Васильченко); *Уславмо ж руки, силою налиті, і думку, що епоху пропіка* (Л. Горлач); *-те* (2 ос. мн.): *Поміркуйте над цією схемою і розтлумачте принцип її побудови*» (З наук.-попул. літ.).

Закінчення *-и, -ім(о), -іть* бувають під наголосом (*пиши, пишімо, пишіть*); у дієсловах із наголошеним префіксом *ви-* (*вибери, виберім(о), виберіть*), які без префікса мають наголос на останньому складі у дієсловах із суфіксом *-ну-* в інфінітиві після приголосного (II дієслівний клас давньоруської мови): *кивни, кивнімо, кивніть*.

Проте не менш важливими при цьому є семантико-стилістичні можливості імператива, що визначають сферу вживання, особливості лексичної сполучуваності, призначення і характерні ознаки всього тексту.

Не розв'язаною залишається проблема варіантності в парадигмі творення форм імператива, їх сучасне побутування і джерела появи. Чому так природно функціонують у нашій мові форми слів *чисть, чистьмо, чистьте* і *чисти, чистімо, чистіть; визволь, визвольмо, визвольте* і *визволи, визволімо, визвольте; подовж, подовжмо, подовжте* і *подовжи, подовжім, подовжіть*; такі варіанти мають традицію вживання, тобто хронологічно не обмежені. З погляду критеріїв норми вони не суперечать законам мови, органічно входять у її морфологічну парадигму.

У мові тривалий час переважали форми, де немає ненаголошеного голосного в закінченнях імператива. Проте у певні періоди розвитку літературної мови, зокрема в останні десятиліття, активізуються форми, де цей голосний наявний. Це пов'язано з тим, що мова найповніше розкриває свої потенційні можливості у так звані перехідні періоди, коли розширюються соціально-історичні умови її функціонування. Зміни, оновлення і певною мірою відродження позначаються на всіх рівнях і на всіх ділянках мовної системи. Проте всі вони зумовлені історично і є результатом розвитку мови. З огляду на це, при розгляді способових варіантів дієслів сучасної української літературної мови варто враховувати особливості синхронного плану варіювання на морфологічному рівні мовної структури і діахронний процес виникнення, співіснування та зникнення варіантних структур і їх компонентів. За словами Е. Косеріу, «у діахронній перспективі ми досліджуємо явища, які ніяк не пов'язані з системами, хоч вони і зумовлюють ці системи»¹.

Мовознавці стверджують, що уже в найдавніші часи в мові східних слов'ян дієслова мали окремі форми для вираження во-

¹ Косеріу Е. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. — М, 1969. — Вып. 3. — С. 309.

левіявлення, спонукання до дії для 2-ої і 3-ої особи однини та для 1-ої і 2-ої особи двоїни й множини¹.

О. Соболевський зазначає, що колись існували й окремі форми наказового способу для 1-ої особи однини та для 3-ої особи двоїни і множини. Залишками 1-ої особи однини дослідник називає словоформи на зразок *бѣдѣмъ* тощо².

У давньоруський період імператив побутував у 2 і 3 особах однини, 1, 2 особах двоїни та 1, 2 особах множини. Усі дієслова, крім атематичних, у формі наказового способу мали закінчення з наголошеними голосними **-и**, **-ѣ**: *знаи, знаивѣ, знаита, знаимъ, знайте; хвали, хваливѣ, хвалита, хвалимъ, хвалите*³. Такі форми побутували і в XIV — XV ст.: *блюдитеса, поидите, шѣте, вѣдаи* тощо⁴. Хоча в XII — XIII ст. уже розпочався процес фонетико-морфологічних змін (відпадиння ненаголошеного кінцевого **и** у формі однини і випадіння рефлексів давніх **и**, **ѣ** у I, III, IV класах: *буди > будь, будѣте > будьте, стави > став, ставите > ставте*⁵. Ці тенденції не поширювались на дієслова з префіксом **-ви**, а також з основою теперішнього часу на **не-/ну-**: *крикни, крикнім(ь), крикніть*.

Історично розподібноувалися форми 1-ї особи множини наказового способу і теперішнього часу дійсного способу після головної **і**: *ідімо — ідім, берімо — берім, розв'яжімо — розв'яжім*. Ця тенденція була поширена вже у XVII ст., проте так і не утвердилася в мовній практиці.

Граматики 10 — 30-х років XX ст. подавали такі форми як варіанти⁶. О. Синявський зазначав, що форми з **-е**, **-о** (*порвіте, прийдіте, ідімо, кладімо*) — це вже архаїзми⁷. Відмінні порівняно з сучасною українською мовою були форми наказового способу від дієслів *їсти, розповісти*: *їж, розповіж, їжмо, розповіжете* і *їди, розповідж, їдьте*⁸.

Упродовж сотень років граматична суть варіантних форм на **-імо/-ім** не змінилася, різним стало їх стилістичне призначення. Урахування цих явищ, а також визначення суфіксів основи інфі-

¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 263.

² Смирницький А. И. Лексикологія англійського язика. — М., 1973. — С. 58.

³ Бевзенко С. П. Зазнач. праця. — С. 254.

⁴ Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV першої половини XV в. — К., 1928. — С. 35; Розов В. Українські грамоти. — К., 1928. — Т. 1. — С. 79.

⁵ Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 2.: Українська мова. — С. 318.

⁶ Синявський О. Зазнач. праця. — С. 69; Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 128.

⁷ Синявський О. Зазнач. праця. — С. 86.

⁸ Там само. — С. 87.

нітива та теперішнього часу дало підстави всі дієслова сучасної української мови розподілити на тринадцять класів¹.

Єдину парадигму творення форм імператива мають дієслова I, II, III, IV класів: *консолідує, консолідуємо, консолідуйте; уболювай, уболюваймо, уболювайте; рівняй, рівняймо, рівняйте*. Проте й тут мовна практика засвідчує хитання: *понови, поновимо, поновіть і понов, поновмо, поновте*. Нормативними вважаються форми з відсутнім ненаголошеним голосним.

Стилістично диференціюються в мові і форми 2 особи множини на **-іть/-іте**: *прийдіть — прийдіте, моліть — моліте, живіть — живіте*. Останні мають традицію вживання у художньому та сакральному стилях української мови: *А поповичі з міста Навезли намиста!.. Бий, дзвоне, бий, хмару розбий, Нехай хмари на татари, А сонечко на христ'яне, Бий, дзвоне, бий!*

Мати: *Мариночко, ходімо спать!*

Марина: *Ходімо спать, бо завтра рано До церкви підемо...*

Мати: *Ходімо спать. (До людей): Хрещені люде, **поможіте**.*

Марина: *Беріть мене! беріть, **в'яжіте**.*

Ведіть до пана у світлицю! (Т. Шевченко)

Поряд з іншими церковнослов'янськими елементами (на фонетичному, морфологічному, лексичному і синтаксичному рівнях) вони мають стильове призначення — для збереження сакральності, урочистості, особливої тональності. Штучне вилучення сакрального стилю з контексту літературної мови призвело до пасивізації таких форм. Сьогодні ж вони є повноцінним елементом мови.

Творення імператива в усіх дієслівних класах відображається в сучасній літературній нормі.

Непослідовність у творенні форм наказового способу — це наслідок збереження давніх тенденцій до невідпадиння голосного після сонорних, що простежуємо в мові давньоруській. Певна частина такої дієслівної лексики, щоправда, за наявності фонетичної умови «проривний сонорний приголосний», зберегла давні зразки творення імперативної парадигми. Певна подібність інших слів за кінцевим сонорним приголосним спричинила аналогічні процеси. Поряд із загальними тенденціями спостерігаємо традиційне побутування варіантних моделей. Хиткий поділ парадигм імператива (не спостерігаємо чіткої лінії в їх розме-

¹ *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — С. 102 — 103.

жуванні, не завжди є логічна послідовність і чітка історична зумовленість) впливає на функціонування варіантних форм після шиплячих приголосних: *продовж, продовжмо, продовжете і продовжи, продовжим, продовжіть*. Визначальною тут є і дія аналогії, пор.: *кажи, кажім(о), кажіть, біжи, біжімо, біжіть*. Наприклад: *Доброму чоловіку **продовж**, Боже, віку* (Народна творчість); Анна: *Ох, ті жалоби! І коли їм край?* Командор: ... *Ви тепер належите до дому де-Мендозів, то ж вам годиться шанувати пам'ять всіх свояків*. Анна: ***Продовж** їм, Боже, віку!* (Леся Українка); *Скористайтеся нагодою і **продовжіть** свою зимову відпустку в Карпатах* (3 газ.); ***Продовжіть** розв'язувати завдання, користуючись наведеними зразками* (3 наук.-попул. літ.).

До варіантності часто тяжіють дієслова колишнього третього класу, які в сучасній українській мові належать до V і IX класів. Найвиразніше це явище відбито в словах на шиплячий приголосний, які здебільшого вживаються в науковому й офіційно-діловому стилі: *визнач, визначмо, визначте і визначи, визначім, визначіть*; *підвищ, підвищмо, підвищте і підвищи, підвищім, підвищіть*. Наприклад: ***Визначте** довжину кола, якщо його радіус дорівнює 25 сантиметрів* (3 наук.-попул. літ.); *Після проведених дослідів **визначім** хімічний склад речовини* (3 наук.-попул. літ.); ***Підвищте** рівень вимог до складання тестів з української мови при вступі до ВНЗ або навчіть студентів стати грамотними у їх стінах* (3 газ.); ***Підвищім** рівень освіти і науки та знайдім належне застосування результатам нашої діяльності — це лише одна з вимог нашого сьогодення* (УМ, 23.04.1998). Нормативними вважаються форми з відсутнім ненаголошеним голосним у закінченні після шиплячих. Нейтральний характер варіанта з ненаголошеним голосним у закінченнях підтримує їх функціонування в мові. І процес їх розподілу, а згодом і зникання одного з варіантів цілком ймовірний, хоч і дуже тривалий, адже їх основна причина — це наявність у мові двох парадигм для творення одного категорійного значення. Важливим моментом при розв'язанні варіантності форм імператива є врахування явища граматичної надмірності, що виявляється у співіснуванні дієслів-синонімів, утворених за допомогою різних суфіксів. Наприклад: *пророкувати — пророчити, твердіти — тверднути* і відповідно дві парадигми наказового способу: *пророкуй, пророкуймо, пророкуйте — пророч, пророчмо, пророчте; твердій, твердіймо, твердійте — твердни, тверднім, твердніть*.

На вибір парадигми імператива впливає і граматична співвідно-ність, тобто оформлення видових корелятивних пар за допомогою суфіксів основ: *спалахнути* — *спалахувати*, *рушити* — *рушати* і відповідно *спалахни*, *спалахнімо*, *спалахніть* і *спалахуй*, *спалахуймо*, *спалахуйте*; *руш*, *рушимо*, *руште* і *рушай*, *рушаймо*, *рушайте*.

Меншою мірою це відбивається на видових парах оформлених префіксальним способом: *клич*, *кличмо*, *кличте* і *поклич*, *покличмо*, *покличте*; *пали*, *палімо*, *паліть* і *розпали*, *розпалімо*, *розпаліть*. Наприклад: **Не клич** мене, весно, не чаруй і не ваб! (Леся Українка); **Гей, удармо** в струни, браття, золотії, **розпалімо** знов багаття з іскр надії (М. Рильський). Префікси мають більш прозору семантику порівняно з суфіксами. У них, зазвичай, присутня концентрація можливого відтінку (значення dokonanoї чи недоконаної дії): **Не вір** мені, бо я брехать не вмю, **не жди** мене, бо я і так прийду» (В. Симоненко) і **Зроби** добро людині і **забудь** (О. Підсуха); **Вхопи**, **зафіксуй** цей порух очеретини, і світіння вод, і сріблястість верб, їх епічну задуму. **Зафільмуй**, **збережи** цю велику творчість природи (О. Гончар).

Імператив як один з елементів граматичної категорії способу дієслова і його парадигматичної структури підпорядковується законам евфонії і розвитку української мови. Історична зумовленість і традиція вживання у всіх стилях літературної мови визначають його семантичні, граматичні і стилістичні можливості.

Вибір варіанта слова здійснюється почасти підсвідомо, під впливом мовного автоматизму, що є результатом мовного чуття. Останнє ж є функцією мовної системи і результатом мовного і соціального досвіду, оволодіння мовними знаннями і знаннями про мову, підсвідомої оцінки, яка відображає мовні закономірності й суспільні мовні ідеали.

Дієприкметники та дієприслівники

Більшість авторів граматики початку ХХ ст. трактували дієприкметник і дієприслівник як дієслівні форми або дієслівні прикметники й дієслівні прислівники¹. Було диференційовано активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу, які утворювалися за допомогою суфіксів **-ч(ий)**, **-щ(ий)** та **-м(ий)** (пасивні): *бачущий*, *проквітаючий*²; *берущий*, *везущий*, *лежачий*, *видимий*, *їдимий*³; *не-*

¹ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця. — С. 45; Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 70.

² Курило О. Зазнач. праця. — С. 2.

³ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 180, 183.

сучий, стоячий, любимий, відомий¹; лежачий, ходячий, робивший². Фіксували граматики також дієприкметники минулого часу, утворені за допомогою **-ш(ий)**, **-вш(ий)** (активні) і **-т(ий)**, **-н(ий)** (пасивні): *пожовкшие, згадуваний, добута*³; *несений, зроблений*⁴; *писаний, печений, битий*⁵; *битий, зібраний*⁶. Переважна більшість авторів граматик називали афікс **-м(ий)** у дієприкметникових формах непродуктивним. Натомість суфікси **-т(ий)**, **-н(ий)** інтерпретували як продуктивні й поширені в українській мові⁷.

Творення дієприкметників за допомогою суфікса **-щ(ий)** пояснювали впливом книжної традиції церковнослов'янської або російської мови, тому відповідні дієприкметники кваліфікували як не властиві українській мові⁸.

На думку О. Сиявського, активні дієприкметники перебували в стані зникнення за винятком тих, які перейшли до розряду прикметників, що вже не мали часової ознаки й виконували синтаксичну функцію означення⁹. Уживання активних дієприкметників на **-уч(ий)/-юч(ий)** граматики пов'язували з впливом російської мови¹⁰ або з ознакою «поганої літературної мови»¹¹. Замість них було рекомендовано вживати описові звороти з прикметниками, дієприслівниками (*налічуючи понад.., а не налічуюча понад..*), іменниками (*службовець, а не служащий*¹²; *виконавець обов'язків, а не виконуючий обов'язки*¹³), конструкціями з займенниками (*той, що робив, а не робивший*¹⁴; *той, що добре бачить, а не бачущий*¹⁵), віддієслівними прикметниками на **-л(ий)** (*зраділий хлопець, а не російське обрадовавшийся*¹⁶) тощо.

Початок ХХ ст. був позначений також лінгвістичними пошуками нормативних дієприслівникових форм. Граматики наводили дієприслівники з суфіксами **-ш(и)**, **-вш(и)**, утворені від основи

¹ Левицький М. Зазнач. праця. — С. 19.

² Грунській Н. К. Зазнач. праця. — С. 34.

³ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 28, 182, 183, 184.

⁴ Левицький М. Зазнач. праця. — С. 120.

⁵ Грунській Н. К. Зазнач. праця. — С. 34.

⁶ Курило О. Зазнач. праця. — С. 23.

⁷ Сиявський О. Зазнач. праця. — С. 26; Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 182; Курило О. Зазнач. праця. — С. 23.

⁸ Грунській Н. К. Зазнач. праця. — С. 34.

⁹ Сиявський О. Зазнач. праця. — С. 183.

¹⁰ Левицький М. Зазнач. праця. — С. 119 — 120.

¹¹ Гладкий М. Зазнач. праця. — С. 55.

¹² Там само. — С. 55.

¹³ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 189.

¹⁴ Грунській Н. К. Зазнач. праця. — С. 34.

¹⁵ Курило О. Зазнач. праця. — С. 23.

¹⁶ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 28.

інфінітива¹, від основи форми минулого часу дієслова доконаного та недоконаного виду² та від дієприкметників чоловічого роду минулого часу³. Мовознавці неоднаково кваліфікували творення дієприслівників теперішнього часу: від основ теперішнього часу дієслова⁴, основ теперішнього часу недоконаного виду, третьої особи множини теперішнього часу⁵, дієслів дійсного способу⁶ та дієслів 3-ї особи множини дійсного способу⁷.

Автори граматики акцентували увагу на неправомірності поширених у мовній практиці початку ХХ ст. церковнослов'янських, закріплених в російській мові форм дієприслівників на *-а/-я*: *літая, любля*⁸. Нелітературними лінгвісти вважали російські форми *написав* замість *написавши*⁹. М. Левицький наголошував, що особливістю українських дієприслівників була їх репозиція до дійової особи¹⁰.

Числівник

У граматиках початку ХХ ст. повністю представлена сучасна система числівників, які усталилися в літературному вжитку. Проте не до кінця унормованими залишалися словозмінні форми числівників. С. Смаль-Стоцький наводив такі форми непрямих відмінків числівників: *трох, тром, сімма / семома, вісіма / осьмома*¹¹, Є. Тимченко — *трох, тром, трома, шости / шістьох, сьома*¹², М. Грунський — *шістьох / шости, вісьмома / вісімма*¹³, М. Наконечний в орудному відмінку подавав форми *вісьмома / вісімма*¹⁴.

Неоднозначна оцінка категорії двоїни позначилася і в рекомендаціях щодо написання іменників з числівниками *один, два, три, чотири*. О. Курило, О. Синявський, Є. Тимченко, М. Гладкий вважали, що з цими числівниками іменники жіночого і середньо-

¹ Мурський В. Зазнач. праця. — С. 58; Левицький М. Зазнач. праця. — С. 121; Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 154.

² Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 193.

³ Гладкий М. Зазнач. праця. — С. 57; Іваница Г. Зазнач. праця. — С. 36.

⁴ Мурський В. Зазнач. праця. — С. 58.

⁵ Гладкий М. Зазнач. праця. — С. 60; Огієнко І. Український правопис: з словничком: підручна книга для учнів та для самоосвіти, а також для вжитку широкого громадянства. — Львів: Вид-во книгарні Бардаха, 1925. — С. 27.

⁶ Левицький М. Зазнач. праця. — С. 110.

⁷ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 125; Іваница Г. Зазнач. праця. — С. 41.

⁸ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 193.

⁹ Там само. — С. 195.

¹⁰ Левицький М. Зазнач. праця. — С. 23.

¹¹ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця. — С. 88 — 89.

¹² Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 121.

¹³ Грунський Н. К. Зазнач. праця. — С. 46 — 47.

¹⁴ Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 136.

го роду треба писати в формі називного відмінка двоїни: *три хати, чотири відрі, дві зими*¹. О. Курило зауважувала, що такі форми поширені в більшості українських говорів, проте художній стиль незначною мірою демонстрував написання на зразок: *три жінки, дві дівки, дві бочки*². Дослідниця також пропонувала іменники чоловічого роду з числівниками *два, три, чотири* в називному і знахідному відмінках вживати із закінченням **-и**: *два сини* так само як форми жіночого та середнього роду на **г, к, х**: *дві руки, дві ноги*³. Такої ж думки дотримувалися О. Синявський⁴, Є. Тимченко⁵. Г. Іваниця вважав, що поява флексії **-и** в іменниках жіночого й середнього роду після числівників *два, три, чотири* — це наслідок впливу російської мови⁶.

Неусталеність фонетичної норми позначалася на функціонуванні в мові 10 — 30-х років ХХ ст. варіантних форм числівника *один*: *один / оден*⁷, *один (одне, іден)*⁸, *іден, оден*⁹. М. Грунський, М. Левицький, М. Наконечний останні називали галицизмами або діалектними формами.

Фонетичні варіанти функціонували також у назвах десятків і сотень: *двайцять, дев'яност, двіста / двісті*¹⁰, *п'ятдесят*¹¹, *п'ятдесят*¹², *шіссот, п'ядесят(ь), шісдесят(ь)* — ці форми Г. Іваниця взяв, як він стверджував, з різних видань Української академії наук, проте надавав перевагу етимологічним зразкам: *чотирнадцять, п'ятдесят, шісдесят*¹³.

Займенник

Певна варіантність була притаманна займенниковим відмінковим флексіям.

Академічні граматики подавали інформацію про відмінювання займенників на основі матеріалів українських говірок без виокремлення будь-якого продуктивного варіанта. Кодифіковані

¹ Курило О. Зазнач. праця. — С. 134; Синявський О. Зазнач. праця. — С. 63; Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 120; Гладкий М. Зазнач. праця. — С. 24.

² Курило О. Зазнач. праця. — С. 134.

³ Там само. — С. 127.

⁴ Синявський О. Зазнач. праця. — С. 63.

⁵ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 120.

⁶ Іваниця Г. Зазнач. праця. — С. 94.

⁷ Синявський О. Зазнач. праця. — С. 88; Наконечний М. Зазнач. праця. — С. 136.

⁸ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 121.

⁹ Грунський Н. К. Зазнач. праця. — С. 30.

¹⁰ Сміль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця. — С. 88 — 89.

¹¹ Тимченко Є. Зазнач. праця. — С. 121.

¹² Шерстюк Г. Зазнач. праця. — С. 32.

¹³ Іваниця Г. Зазнач. праця. — С. 93.

відмінкові форми були представлені лише в практичних грамати-ках. В орудному відмінку однини особові займенники мали варіантне вираження *їм / ним, єю / нею*¹. М. Грунський надавав перевагу формам *їм, єю*.

Неусталеність займенникових відмінкових форм демонструють художній і публіцистичний стилі кінця ХІХ — початку ХХ ст.: *що з нею подіють слабі мої сили?* (Леся Українка), *вигу-пує в ній* (І. Тобілевич), *над ними* (М. Драгоманов), *він за нею* (А. Тесленко), *коні під ними* (П. Куліш), *не вигасили в йому тієї искри...* (І. Тобілевич), *на йому* (А. Тесленко), *велику надію на його в війні покладали* (П. Куліш), *на їй бовталосся ряденце* (Панас Мирний), *Од неї* (Буковина, 12.02.1928).

Автори граматик Є. Тимченко та О. Мурський та ін. у визначенні нормативності мовних явищ орієнтувалися на книжну традицію або на діалектні зразки. Було рекомендовано до вжитку багато архаїчних і діалектних форм займенника в родовому, давальному, знахідному відмінках: *ю / ню, її / неї, єго / його, єму / йому*².

Граматики подавали також три словоформи місцевого відмінка однини займенників чоловічого роду: *на нім* (представлений як найбільш продуктивний), *ньому, йому*.

Лексикографічна практика початку ХХ ст. засвідчує здебільшого орієнтацію на відмінкові форми займенників з приставним **н-**. Варіантні форми зафіксував лише «Правописний словник» Г. Голоскевича (1930 р.): *до нього / до його, на ньому / на йому*.

Знаходимо в граматиках також західноукраїнські діалектні форми зворотного займенника *себе* в давальному та знахідному відмінку однини: *ся, сь*. У лексикографічних працях вони, як правило, відсутні.

Паралельно з вказівним займенником *цей* функціонував давній діалектний варіант *сей*. Це засвідчують і граматики, і мовна практика: *сей вчитель* (Б, 12.07.1917), *сей борець* (ЛГ, 14.02.1930). Поширені такі форми і в мові Б. Грінченка, В. Винниченка, О. Олесь. У СГ (1924 р.) є форма *цей*, але *отсю*, у «Правописному словничку української мови» (1922 р.) знаходимо *себ-то / цеб-то*, у «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1930 р.) — *отцей / цей*.

Форма *сей* засвідчена в мові «Кобзаря» Т. Шевченка (1921 р.), у творах М. Вороного, П. Карманського, В. Пачовського тощо.

¹ Тимченко Є. Знач. праця. — С. 112; Гладкий М. Знач. праця. — С. 40; Мурський В. Знач. праця. — С. 68.

² Тимченко Є. Знач. праця. — С. 112.; Мурський В. Знач. праця. — С. 68.

Варіанти вказівного займенника *сей, ся, сі* словники початку ХХ ст. фіксують рідко і подають їх як другорядні непродуктивні форми. М. Йогансен, М. Наконечний та ін. у «Практичному російсько-українському словнику» (1926 р.) зазначають, що при позначенні часу можна писати також *сей рік, сього місяця*.

Граматичні й лексикографічні прескрипції початку ХХ ст. відбивають один з етапів становлення літературної норми.

Явище двоїни

Граматична категорія числа **двоїна**, яка активно виражалася формами іменників, займенників, прикметників, дієслів і дієприкметників в давньоруській мові, була успадкована ще з індоєвропейської прамови.

У процесі історичного розвитку форму двоїни поступово витіснили форми множини. Першими стали виходити з ужитку ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства особові займенники в називному відмінку *вѣ, ва*, які заступилися формами множини *мы, вы*¹. Форми двоїни іменників, прикметників, неособових займенників та дієслів паралельно з формами множини активно вживалися в староукраїнській літературній мові аж до ХІХ ст.²

Двоїна — одне з тих давніх граматичних явищ, відгомін яких маємо в сучасній мові. Так, можна з впевненістю стверджувати, що за сучасною двочленною категорією числа (одиною і множиною) заховані залишки колишньої двоїни. Це виразно демонструє лінгводидактична, лексикографічна література і мовна практика.

Граматики української мови початку ХХ ст. (одні з перших кодифікаційних джерел сучасної української мови) ще відбивали тенденцію до утримання тричленною парадигми категорії числа. На думку С. Смаль-Стоцького, «двійня» ще вживається в мові, але часто заступається формами множини, що можна пояснити дією закону аналогії³.

Багато дослідників констатували наявність явища двоїни в мові, але не наводили прикладів і зразків відмінювання. Як зазначали М. Грунський та М. Левицький, вона вживається зі словами *два, три, чотири*⁴.

¹ Жовтобрюх М. А. Двоїна // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2007. — С. 135.

² Бевзенко С. П., Гриценко А. П., Лукінова Г. Б. та ін. Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 58.

³ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Зазнач. праця. — С. 62.

⁴ Грунський Н. К. Зазнач. праця. — С. 25; Левицький М. Зазнач. праця. — С. 28.

Функціональні можливості цієї форми окреслив М. Гладкий. Він стверджував, що двоїна вживалася після назв парних предметів, числівників *два, дві, обидва, обидві*, за аналогією також після *три, чотири*. Флексії двоїни, на його думку, повністю збереглися в називному, родовому, кличному відмінках іменників жіночого, середнього (-і), частково чоловічого родів (-а, -и)¹.

Як зазначав М. Сулима, двоїну вживали: «а) коли мова йшла взагалі про дві особи чи речі; б) коли говорили про споконвіку чи органічно споріднені предмети (*очі, плечі*), при числових назвах *два, дві, обидва, обидві*»².

М. Левицький називає іменники, які вживаються лише в формі двоїни: *сани, ворота, вила*³. У сучасній інтерпретації такі іменники належать до категорії *pluralia tantum*. А. Штефан, І. Васко у своїй граматиці називали їх «іменниками без однини» (*сходи, окуляри, граблі, уродини, іменини, ворота*)⁴.

Двочленну парадигму числа іменників подає М. Сулима, але наголошує, що «іменники при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири* та іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного (а не родового): *два сини, три брати, чотири вовки, обидва стовпи, чотири вчителі, три голуби*; іменники жіночого роду можуть мати закінчення *-і/-ї*: *дві книзі, три вербі, дві руці, чотири мусі, обидві корові*»⁵. Тут, звичайно, йдеться про збережені форми двоїни. При визначенні нормативності певного явища автори граматик зважали на літературну традицію, але часто керувалися власним мовним чуттям. Так, О. Синявський писав, що для нього «звичайніші» форми [множини — *Т. К.*]: *дві книги, чотири бочки, двоє відер, три села*⁶.

Як архаїчне явище кваліфікували категорію двоїни Є. Тимченко, В. Мурський, О. Курило, О. Ізюмов, Г. Іваниця, А. Штефан і тому в своїх граматиках називали двочленну парадигму категорії числа (однину і множину).

На думку Л. А. Булаховського, двоїна іменників досить активно вживалася в літературній традиції до 30-х років ХХ ст. і наводив приклад з художньої літератури: *Пісня і праця — великі **дві** сили...* (І. Франко). Дослідник наголошував, що «нормалізація в сторону повного відмовлення від двоїни, власне, випередила в

¹ Гладкий М. Знач. праця. — С. 18.

² Сулима М. Українська фраза. — Х., 1928. — С. 24.

³ Левицький М. Знач. праця. — С. 58.

⁴ Штефан А., Васко І. Знач. праця. — С. 24.

⁵ Сулима М. Знач. праця. — С. 58.

⁶ Синявський О. Знач. праця. — С. 58.

цьому відношенні справжній стан речей у провідному діалекті та його говірках»¹.

Занепадові форм двоїни сприяла її неповна відмінкова парадигма в давньоруській мові. Пам'ятки XIII — XVI століть засвідчують поширення аналізованих форм у називному — знахідному, рідше — в родовому та орудному відмінках².

Не однаковим був і діапазон уживання форм двоїни у межах окремих відмін. Поодинокі функціонували форми двоїни від іменників третьої відміни, що засвідчено лише в називному і знахідному відмінках. М. А. Жовтобрюх наголошує також на їх давній прив'язаності до числівників *два* — *двѣ*, *оба* — *обѣ*, *три*, *четыре*. Такі форми були найповніше представлені іменниками зі значенням парності: *очі*, *уші*, *плечі*, *руки*, *ноги*³. Давня лексема *уши* (*вуши*) витіснена з ужитку аналогічною новошою *вуха*, що зберегла місце наголосу першої. Усе це й стало незаперечним свідченням занепаду категорії двоїни в історії української мови.

Форми родового й місцевого відмінків двоїни в сучасній українській мові заявляють про себе лише в діалектних прислівникових утвореннях: *в ушу* 'у вухах', *ввічу* 'перед очима', ст. сл. *очию*, *в очию*⁴. У СГ (Т. IV. — 1909) зафіксовано варіант *увіччу*. СУМ подає слово *ввіччу* з позначкою «діалектне». Форма *ввіччу* потрапила і до реєстру УОС⁵. Різні варіанти цього слова активно функціонували в художній літературі: *Сон не йде йому в голову. Душно йому, м'ясно, пече попід боками, а ввіччу* — вона та й вона (Панас Мирний); *Андрієві раптом потемніло ввіччу від наглого припливу крові* (І. Багряний); *Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисточок, зарябіли увіччу мережива тіней* (Гр. Тютюнник). Засвідчено у мові П. Тичини словоформи *в очу*, *в ушу*, які не фіксують відомі словники української мови: *Ой на горах трудно: жовтіє в очу... В ушу*.

Набагато більше в сучасному вжитку залишків від колишніх форм орудного відмінка множини **-има** від іменників із значенням парності: *очима*, *плечима*, *дверима*, *грошима*. Форми *дверима* / *грошима* паралельно живаються з пізнішими множинними формами *дверми* / *грішми*⁶ і в сучасній українській літературній мо-

¹ Булаховський Л. А. Морфологічні залишки двоїни // Булаховський Л. А. Знач. праця. — С. 284.

² Самійленко С. П. Іменник // Історія української мови. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 62.

³ Жовтобрюх М. А. Двоїна // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2007. — С. 135.

⁴ Булаховський Л. А. Знач. праця. — С. 63.

⁵ УОС-07. — С. 368.

⁶ УП. — С. 80.

ві: *А то видасться йому, що незабаром або й зараз-таки мають покликати його до станового. Він сів на лаві й чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми дверима, щоб серце Семенове зупинилося в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло (М. Коцюбинський); — Ніжніше, ніжніше, — прошепотів політком Тисилер. Почувши шепіт, Боженко відразу пом'якшав і голос його наблизивсь до фальцету. — Так ось, в розумінні цього кулемета, я й кажу, — чи не можна позичити у вас мільйонів п'ятдесят, шістдесят грошима, продуктами, фуражем?* (О. Довженко).

Ще більше залишків орудного відмінка двоїни іменників на **-има**, **-ома**, **-ема**, **-ма** поширені в північних і південно-західних говірках: *баранома, мишима, зубома, пальцома, курима, ягнетома, перстеньцема, граблема, грушма*¹.

Найпоказовішим свідченням двоїни в українських говорах і літературній мові стали форми називного і знахідного відмінків із закінченням **-і < Ъ** іменників жіночого, чоловічого і середнього родів. Вони, як правило, становлять сталі синтаксичні поєднання з числівниками *два, три, чотири*. У художній літературі XIX ст. такі форми були частовживаними: *Два високі зразці для України стрілися в Житомирі. Тишкевич був уже літній чоловік, підтоптаній, гладкий, випещений в розкошах та в збитках магнат, які вже тоді були усі польські пани (І. Нечуй-Левицький); От іде [Олена] в неділю до церкви. Що вже вивберана, що вже чічена — очей си ловить! Коло бері легіні позасідали, жартують молодєрки, висміюють усіх, свистеть услід. А йде Олена — **дві слові** лиш скаже ... поведе плечем, усміхнеться, а вже най би загадала легінем у Черемош скакати — **бігме би** скакали! (Г. Хоткевич); Обережна Тодозя зирнула на **дві вікні** причілка. Маленькі віконечка чорніли на білій сніті, нехоче заслонені чорним оксамитом. Ніде не було чути ні найменшого шелесту. Все в покоях і в оселі спало, неначе вимерло (І. Нечуй-Левицький). У східнополіських говорах поширені збережені словосполучення: *дві версті, три підводи, дві хаті, три корові*²; середньополіських — *дві вербі, дві руці, дві**

¹ *Гладкий П.* Говірка села Блиставці Гостомельського району на Київщині // Український діалектологічний збірник.— 1928.— Вип. I.— С. 126—127; *Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір і його відношення до говору покуття // Український діалектологічний збірник.— 1928.— Вип. I.— С. 52; *Мельничук О. С.* Південнополіська говірка села Писарівки Кодимського району Одеської області // Діалектологічний бюлетень.— 1951.— Вип. 3.— С. 65; *Верхратський І.* Про говір галицький лемків.— Львів, 1902.— С. 119, 122, 127—129.

² *Виноградський Ю. С.* До діалектології Задесення // Український діалектологічний збірник.— 1928.— Вип. I.— С. 162.

жінці¹; західнополіських — *дві копійці, три дорози, дві відрі, штири халуни*²; наддністрянських — *дві бабі, три стодолі*³; надсянських — *дві стіні, дві вербі*⁴.

Як засвідчує «Атлас української мови», у тих самих говорах збереглися залишки двоїни називного, знахідного відмінків іменників чоловічого і середнього родів: *дві вікні, дві селі, дві слові, три відрі, чотири літі, два цапа, чотири чоловіка, дві відрі*⁵.

В українській літературній мові активно функціонують форми називного, знахідного відмінків двоїни від іменників з колишніми основами на **-ѣ-**, **-јо-**: *рукава, вуса* поряд з менш поширеними *рукави, вуси*, наприклад: *Василько загорнув в рукава руки, насунув на очі шапку і схилив голову, щоб хоч трохи захиститись від холодного вітру та снігу* (М. Коцюбинський); *Демид посміхнувся їй подивився на Тетяну останнім поглядом. Сніжна білузна вкрила його обличчя. Іній, що припорошив бороду, вуса й грубі пухнасті брови, забілів на повіках* (О. Довженко); *Закасавши рукава, вони [молоде покоління] мерщій хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків!* (В. Підмогильний); *З початком досягання ягід у суниць з'являються вуса. Якщо немає необхідності вирощувати посадковий матеріал, то їх видаляють* (З наук.-попул. літ.).

Загальною закономірністю історії літературної мови стало витіснення форм двоїни формами множини при числівниках *два, три, чотири*.

Як зауважує Л. А. Булаховський, такі множинні іменники походять не від колишніх форм множини як такої, а від форм двоїни колишніх основ на **-ѣ-** з флексією **-ы** (> **-и**)⁶. Це можна підтвердити тим, що в конструкціях із відповідними числівниками наголос у багатьох іменниках падає на корінь (основу), як зрештою і в колишніх формах двоїни, а не на флексію, як у давніх множинних формах: *обидва сини* (мн. *сини*), *чотири дівки* (мн. *дівки*), *два вози* (мн. *вози*). Усі сучасні орфоепічні та орфографічні

¹ *Виноградський Ю. С.* До діалектології Задесення // Український діалектологічний збірник. — 1928. — Вип. I. — С. 162.

² *Гладкий П.* Говірка села Блоставиці Гостомельського району на Київщині // Український діалектологічний збірник. — 1928. — Вип. I. — С. 127.

³ *Шимановський В.* Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. — Варшава, 1897. — С. 86.

⁴ *Верхратський І.* Знач. праця. — С. 48.

⁵ Атлас української мови. — Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. — К., 1988. — С. 368 — 369; Атлас української мови. — Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001. — С. 76 — 77; Атлас української мови. — Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянина, суміжні землі. — К., 1984. — С. 278 — 379.

⁶ *Булаховський Л. А.* Знач. праця. — С. 285.

словники закріплюють їх нормативний статус¹. Ці джерела засвідчують також безваріантну нормативність множини іменників чоловічого роду *брат, дядько, дуб, берег* у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*: *два, три, чотири брата; два, три, чотири дуба; два, три, чотири дядька; два, три, чотири берега* та ін. Такі словосполучення (саме з числівниками *два, три, чотири*) функціонують у мові як сталі синтаксичні конструкції, на яких позначилася давня категорія числа — двоїна: *Тоді саме в столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брата* (Панас Мирний); *Немає парку. Тільки два дуба ще стоять біля дороги. Стовбури товсті, як жлукта, чорні, як залізом обкуті* (Г. Тютюнник). Слово *берег* як іменник зі значенням парності у формі двоїни вживав І. Котляревський: *Як пахло сватанням в Латина/ І ждали тільки четверга,/ Аж тут Анхизова дитина/ Припленталась на берега/ Зо всім своїм Троянським плем'ям*. В іменниках із типовим кінцевим наголосом останній і в конструкціях із числівниками *два, три, чотири* не відтягується на корінь: *два столи* (Н.в. мн. *столи*, Р.в. одн. *стола* і т.ін.), *два воли* (Р.в. одн. *вола*)².

Колишні форми двоїни визначають в сучасній українській літературній мові цілий ряд знахідного відмінка множини та іменників жіночого роду в конструкціях із числівниками *два, три, чотири*, які функціонують у мові як цілісні синтаксичні одиниці (*дві, три, чотири печінки; дві, три, чотири писанки; дві, три, чотири миски; дві, три, чотири ластівки*) поряд з нормативними формами звичайної множини знахідного відмінка (*печінок, печеричок, писанок, ластівок, мисок* тощо).

У сполученнях із числівниками *два, три, чотири* в сучасній українській мові при одній формі іменника можуть уживатися різні відмінкові форми означення — називного, знахідного та родового множини: *У щастя людського два рівних є крила* (М. Рильський); *Приїхали звідкись два американські офіцери* (О. Довженко). Узгоджене означення з іменником у числі, роді та відмінку у сполученні з числівниками *два, три, чотири* у формі двоїни було притаманне ще давньоруській мові: *то выведеть свободьна моужа два* (Руська правда); *тии бо два храбраа Святославлича* (Слово о полку Ігоревім). Згодом двоїна засту-

¹ ОС-94; Орфоепічний словник / уклад. Погрібний А. — К.: Рад. Школа, 1984. — 629 с.; Орфоепічний словник української мови / уклад.: Пешак М. М. та ін. — Т. I. — К.: Довіра, 2001. — 957 с.; Т. II. — К.: Довіра, 2003. — 920 с.; Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. — К.: Наук. думка, 1973. — 724 с.; УОС-07.

² Булаховський Л. А. Значч. праця. — С. 285.

пилася формами множини, внаслідок чого об'єднались два типи відмінювання. Так і сформувалась специфічна причислівникова форма іменника у сполученні з числівниками *два, три, чотири*, при яких означення вживалось у множині. Усі ці процеси й позначилися на узгоджуваних формах називного — знахідного відмінка означень і в сучасній українській мові.

Двоїна втратила своє значення, яке змінювалося значенням множинності. Тут і розвинулась нова форма означень при числівниках *два, три, чотири* — родового відмінка множини. Як бачимо, ці форми значно пізніші. Їх фіксують пам'ятки з XV ст.: *двѣ корчми вольныхъ у Кобрыни* (Українські грамоти)¹.

У сучасній українській літературній мові, зокрема в мові художньої прози, пізніша форма — родового відмінка множини означення має обмежені функціональні можливості. Спостерігається тенденція до її вживання лише у словосполученнях з іменниками, які мають чітко виражене кількісне значення: *В кожному возі по чотири воли сивих ішло* (Марко Вовчок); *Очі їх стрілися, як чотири найкращих квітки* (М. Коцюбинський). Давня форма прикметника в називному відмінку виступає там, де переважає якісний відтінок, який виводиться на перший план у зв'язку з втратою числівниками колишнього значення парності: *З-під колоди шмигнуло дві перелякані ящірки* (І. Нечуй-Левицький); *Будинки, як чотири високі скелі, обступають подвір'я* (О. Гончар); *Коло хліва два тоненькі молоді соняшники притулились один до одного квітучими головками, сміються тихо* (Є. Гуцало).

Вираження точної кількості найбільш притаманне в сучасній українській мові науковому стилю, і тому тут переважають конструкції з родовим відмінком прикметника: *два сконструйованих прилади; три важливих етапи; виставка займає чотири великих зали*.

За аналогією до форм колишньої двоїни орудного відмінка числівників *двома, обома* в українській мові формувалася словозміна кількісних числівників: *трьома, чотирма, п'ятьма, шістьма, сьома, вісьма, дев'ятьма, десятьма*²: *Як про права — двома голосував. Як про обов'язки — ревама галасував* (А. Крижанівський).

Зберігають закінчення двоїни в орудному відмінку також питально-відносний займенний *скількима* та означальний займен-

¹ Лиса Г. І. Узгодження означення у сполученнях з числівниками *два, три, чотири* // Культура слова. — 1987. — Вип. 32. — С. 53.

² УП. — С. 84.

ник всіма: Легка тому робота й сама найважча, хто нестить у серці надію, що немарно вона йде, що через ту роботу він досягне свого щастя, котре десь далеко-далеко, що за **скільки** роками праці, нужди, всякого горя... (Панас Мирний); Лиш ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння маленьке й беззахисне перед **всіма** тривогами світу, істота, в якій, одначе, є свої проблеми, і не менш серйозні, аніж у дорослих, є переживання, скрути свої і внутрішні драми... (О. Гончар).

Багато давніх іменників із значенням парності увійшли за сучасною лінгвістичною кваліфікацією до лексико-семантичної категорії збірності: *сани, граблі, ножиці, окуляри, двері* тощо.

Занепад категорії двоїни — це один із найважливіших процесів розвитку всієї граматичної системи української мови. Зникнення однієї з числових категорій у мові спричинилося до чіткого протиставлення форм однини і форм множини, а також до розвитку семантико-граматичної категорії збірності.

Словотвірна мовна норма

У 10 — 30-ті роки ХХ ст. українські граматики подають лише побіжний огляд словотворення в межах морфологічного аналізу.

Формування української дериватології як науки відбувалося впродовж другої половини ХХ ст. У цей період було створено поняттєву базу словотвору. Одночасно відбувалася кодифікація мовної норми, що відбито у відповідній лінгводидактичній літературі і словниках.

Щоб дослідити становлення словотвірних зразків літературної мови, треба визначити мовні факти, які були словотвірною нормою в окремі періоди розвитку мови. Мірилом правильності словотвірних моделей мовознавці називають формальну відповідність їхніх можливостей системі і структурі мови. Важливим показником нормативності мовних одиниць є традиція вживання в літературній мові.

Розвиток словотвірної норми української мови визначав не лише рівень дериватології як науки, внутрішній системний потенціал, а й екстралінгвальні чинники. 50 — 80-ті роки ХХ ст. позначилися впливом російської мови, поширенням відповідних словотвірних моделей. Це спричинювало появу нічим не вмотивованих словотвірних дублетів, які витісняли з ужитку окремі продуктивні елементи українського словотворення, зокрема в термінології.

Засновником словотвірної школи в українському мовознавстві був І. І. Ковалик, який у своїх працях визначив одиниці словотвірної системи, окреслив термінологічний апарат тощо¹. Історія становлення цього напрямку виразно простежується в лінгводидактичних текстах — академічних граматиках, підручниках та посібниках.

До кінця 60 — початку 70-х років ХХ ст. словотвір розглядався в розділі *Морфологія* і був предметом граматичного, морфологічного аналізу. У «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського (1951)² основним напрямом дослідження словотворення був структурно-семантичний аналіз (вивчення мовних одиниць від змісту до їхніх форм), пор.: «Морфологія вивчає форму, будову слова, а також засоби творення слів»³. Це вчення ґрунтувалося на поняттях *будови слова* і *словотвору* (у сучасній номінації *словотворення*). У будові слова було визначено основні *форманти*: *корінь, суфікс, префікс, закінчення* або *флексія*. Їх незамінність і незмінність демонструє історія українського мовознавства досьогодні. Поняття власне *словотвору* охоплювало «морфологічні елементи, які формують лексичне значення граматично виражених понять, так звані словотворчі елементи»⁴. Основними засобами словотвору було названо *суфіксацію* та *префіксацію*.

Наступне видання академічної граматики «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969) розширює поняттєву базу словотвору в межах того ж розділу «Морфологія». Уводиться термін *морфема* (від грецького μορφή — вигляд, форма), що «означає моно-поліфонемну найменшу неподільну значеннєву частину слова»⁵.

Видання 60-х років як синтез наукових здобутків демонструє рівень розвитку напрямку через аналіз *морфем* за їх семантичними функціями. Виокремлено три основні групи *морфем*: *лексико-поняттєві, словотворчі* і *граматичні* або *формотворчі*. За значенням морфема розподілено на *вільні* (коли морфема виявляє себе при зміні слова або при словотворенні) та *зв'язані* (не виступають самостійно)⁶. Можна спостерігати динаміку літературної норми на наведених до них прикладах: *обути, привикати*⁷. Су-

¹ Ковалик І. І. Про деякі питання слов'янського словотвору. — К., 1958. — С. 10.

² Курс. — С. 288.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 343.

⁵ СУЛМ. — С. 19.

⁶ Там само. — С. 20.

⁷ Там само.

часна літературна норма їх заперечує, і орфографічні словники не фіксують¹. У науковий обіг було введено і термін *афіксоїди* (*суфіксоїди, префіксоїди*). Розвинуто і конкретизовано поняття *твірної основи* (*кореневі непохідні, афіксальні похідні*). Зміни морфологічної структури слова дали підстави виокремити процеси *спрощення, перерозкладу, декореляції і ускладнення*. Названі явища проаналізовано в плані діахронії. Наприклад, *спрощення* проілюстровано словами: *мир, дар, став, знак*, в яких колишні монофонемні суфікси **-р, -в, -к** зрослися з кореневими частинами і з погляду системи сучасної української мови перестали виділятися як суфіксальні морфеми; *перерозклад* відображають словформи *рукам, руками, руках*, в яких морфема **-а-** була складовою частиною основи і лише в результаті перерозкладу стала частиною закінчень.

Про *словотвір* (*дериватологію*) як самостійну лінгвістичну дисципліну в українському мовознавстві вперше було заявлено в монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» за ред. М. А. Жовтобрюха (1979)². Його місце, за словами І. І. Ковалика, «у системі науки про мову насамперед визначається місцем її предмета вивчення в системі мови. *Словотвірний рівень* мовної системи має надрівневий характер за різнорівневими *словотворчими ресурсами*, використовуваними у процесі *словотворення*³.

Автори зазначеної праці розмежовують поняття *морфологічної* і *словотвірної* дериватології, у межах останньої визначають *синтаксичну* і *лексичну* деривацію. *Синтаксична деривація* охоплює: 1) віддієслівні іменники зі значенням абстрактної дії; 2) відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки; 3) відіменникові прикметники, що позначають загальне, неконкретизоване в похідному утворенні відношення до того, що названо твірною основою. *Лексичні деривати* визначаються відмінністю значення від твірних основ. Поділ системи словотвірних типів на галузь *синтаксичної* і *лексичної деривації* названо основним принциповим поділом усієї системи словотвору⁴.

До кінця 70-х років, що відбито і в граматиках української мови, неусталеними залишалися терміни *словотворчий* і *словотвір-*

¹ Орфографічний словник української мови / уклад.: Головашук С. І., Пещак М. М., Русанівський В. М. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.; Орфографічний словник української мови. — К., 1999. — 584 с.

² Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — 468 с; далі — ССУЛМ.

³ ССУЛМ. — С. 7.

⁴ Там само. — С. 9 — 10.

ний. У 50 — 60-ті роки надавали перевагу лексемі *словотворчий* на означення і формантів (*афікс, суфікс, інфікс, постфікс*), і більш загальних понять і явищ: *словотворчий тип, словотворчий клас, словотворчий розряд, словотворчий аналіз, словотворча категорія* тощо. У 70-ті роки, як засвідчує і монографія «Словотвір сучасної української літературної мови», слова *словотворчий* і *словотвірний* функціонували як варіанти, тобто не диференціювались, пор.: *словотворчі ресурси, словотвірні категорії, словотвірні класи, словотворчі форманти, словотвірні афікси*¹. І. І. Ковалик розмежовує ці слова і пропонує *словотворчий* вживати «на означення ресурсів мови, які беруть активну участь у процесі творення слів: *словотворчий корінь (афікс, суфікс, інфікс, конфікс, постфікс, процес)* тощо, а *словотвірний* вживати виключно на позначення того, що має інше (*несловотворче*) відношення до словотвору: *словотвірний тип (клас, аналіз), словотвірне значення (дослідження), словотвірна модель (категорія, характеристика)* тощо»². «Словотвір сучасної української літературної мови» чітко диференціює поняття *словотвору* (лінгвістичної дисципліни) і *словотворення* (творення похідних слів за певними зразками). У дослідженні окреслено цілісну термінологічну систему понять *словотвору*, актуальних для сучасної лінгвістичної науки: *словотвірний тип* — «певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, яку становить належність твірного слова до певної частини мови»³, *словотвірна категорія* — «сукупність дериватем із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів»⁴, *словотвірне значення* — «узагальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми»⁵.

Тенденції сучасної літературної норми спричинили певну невизначеність у вживанні термінів *словотвірний* і *словотворчий*. Помітно активізувалася лексема *словотвірний*, яка в певних випадках вживається як варіант до *словотворчий*, пор.: *словотвірний словник* і *словотворчий словник*⁶. За словом *словотворчий* залишилася давно визначена сфера вживання — на означення

¹ ССУЛМ. — С. 8, 9, 37.

² Там само. — С. 86 — 87.

³ Там само. — С. 34.

⁴ Там само. — С. 36.

⁵ Там само. — С. 38.

⁶ Ковалик І. І. «Словотворчий» чи «словотвірний»? // Культура слова. — 1981. — Вип. 20. — С. 86 — 87.

мовних ресурсів словотворення. Термін *словотвірний* розширив можливості лексичної сполучуваності.

Отже, впродовж другої половини ХХ ст. у *словотворі* було вироблено поняттєву термінологічну базу, визначено власні одиниці дослідження, що й дало наукові підстави для кваліфікації його як розділу мовознавства.

Динаміка словотвірної норми

Грамаітичні кодекси 10 — 30-х років ХХ ст. здебільшого не подавали інформації про стан словотвірної системи української мови. Автори, як правило, зазначали, що в розширенні словникового складу літературної мови, збільшення кількості слів для називання нових явищ, предметів, процесів особлива роль належить суфіксам («наросткам») та префіксам («приросткам»).

О. Синявський визначив як найпродуктивніші такі іменникові суфікси:

- **-ак-/-як-**, що 1) вживаються на позначення носія певної дії чи ознаки (*співак, ходак, дивак, силак, мудрак* — у сучасній українській літературній мові маємо: *співак, дивак*, але *силач, мудрець*), приладів та інструментів (*стояк, різак, держак, літак*), людини за її місцем перебування, народністю (*поляк, прусак, подоляк, волиняк* — у сучасній прескрипції *поляк*, але *подолянин, волинянин*, СУМ форми *подоляк, волиняк* фіксує з позначкою «розмовне»); 2) виражають значення згрубілості чи зневаги (*рубача, писака, вояка, вужача, брехуняка, дебелияка* — позначені стилістичною конотацією і сьогодні);

- **-ан-/-ян-**, що використовуються для номінації носія ознаки, наслідків дії (*мовчан, грубіян, братан, дідуган* — функціонують у мові як образні засоби);

- **-ар-/-яр-** — елементи назв осіб певної професії (*байкар, бляхар, вівчар, дзвонар, тесляр, вапняр, газетяр*);

- **-ач-**, що вживається в іменниках на позначення: 1) особи — носія дії при дієслівних коренях (*ткач, глядач, слухач*); 2) знаряддя дії (*сікач, рогач, вимикач*);

- **-ин-**, що виражає значення одиничності (*зернина, цибулина*), використовується для творення назв просторових і часових явищ (*давнина, старовина*), країн, історичних епох (*Туреччина, Німеччина, козаччина, гайдамаччина*);

- **-ість, -ощі**, що використовуються для називання абстрактних понять (*радість, старість, злість, мужність; радощі, любощі, хитрощі*);

• **-ство, -цтво, -зтво** у творенні збірних понять (*жіноцтво, дівоцтво, парубоцтво*), дій, професій (*виробництво, вбивство, шевство*)¹.

До продуктивних прикметникових «наростків» (суфіксів) дослідник зараховував **-альний/-яльний** (*ідеальний, реальний*); **-арний /-ярний** (*елементарний, гуманітарний*); **-атий** (*борода-тий, рогатий*); **-ивий, -ливий** (*задумливий, правдивий*); **-ин, -їн** (*нянин, тітчин*); **-иний, -їний, -ячий, -ичий** (*горобиний, солов'їний, курячий, індичий*); **-кий** (*солодкий, швидкий*); **-ний, -ній** (*молочний, житній*); **-чий (-ечий, -очий, -ничий)** (*виборчий, молодечий, дівочий, будівничий*) та ін.²

Серед найуживаніших префіксів форманти **без-, безо-** (*безлад-дя, безодня, безліч*); **в-, у-** (*внесок, вмити, унаочнити, узагальнити*) — продуктивний спосіб творення дієслів і в сучасній мовній практиці); **до-** (*догана, добуток*); **су-, зу-** (*сусід, суцільний, зустріти*); **на-, над-** (*нахил, нажива, надземний, надприродний*); **пів-** (*піаркуш, півкуля*) та ін.³

Важливим для розвитку лексичної системи є творення складних слів. О. Синявський наводив іменники *хлібороб, пішоход, поливода, кривоніс, добривечір*, прикметники *багатолістий, повновидий, словолюбний, життєздатний, соціально-економічний* та ін.⁴

Як бачимо, увесь словотвірний потенціал початку ХХ ст. упадкувала сучасна літературна мова.

Динамічні процеси словотвірної норми помітніші в граматичних працях другої половини ХХ ст.

Кодифікація — ретроспективна, найбільш експліцитна і об'єктивна форма суспільного сприйняття мовних норм.

У Курсі в розділі «Словотвір» проаналізовано поширення окремих афіксів у різних семантичних групах: «В іменниках — назвах людей за спеціальністю, професією, родом діяльності відчутно переважали українські продуктивні моделі з суфіксами **-ник, -івник, -альник, -ільник**. Слова з суфіксами **-чик, -щик, -вщик** подавалися як можливі варіантні форми. Наприклад, до переліку зазначених назв зараховано: *газівник, фрезерувальник, топільник, доменник і доменщик, турбінник і турбінщик, формувальник і формівщик, мартенник і мартенівщик*»⁵.

¹ Синявський О. Знач. праця. — С. 119 — 134.

² Там само. — С. 134 — 140.

³ Там само. — С. 150.

⁴ Там само. — С. 151 — 154.

⁵ Курс. — С. 349.

Так само подано матеріал про творення іменників за спеціальністю, професією чи родом діяльності — назв жіночого роду: «Для утворення назв жіночого роду в цій групі іменників звичайно виступає суфікс **-к-**, приєднаний до форми чоловічого роду, або **-ниця**, **-івниця**, **-альниця**, **-ільниця**, **-чиця**, **-щиця**, **-вщиця**, відповідно до **-ник**, **-івник**, **-альник**, **-ільник**, **-чик**, **-щик**, **-вщик** у чоловічому роді: *робітниця*, *фрезерувальниця*, *формівниця*¹. Прикладів з суфіксами **-чик**, **-щик**, **-вщик** немає взагалі в СУЛМ: «Для означення осіб за характером діяльності суфікс **-ик** виступає часто в сполученні з суфіксами **-н-**, **-ін-н-**, **-аль-н-**, **-иль-н-**, **-іль-н-**, **-ч-**: *газівник*, *рахівник*, *в'язальник*, *штампувальник*, *мастильник*»². Не зафіксовано ці форми на **-щик**, **-вщик** і в ОС-75, так само як і в СУМі. Більшість іменників подано лише з суфіксами **-ник**, **-івник**: *газівник*³, *турбівник*⁴, *формувальник*⁵, *фрезерувальник*⁶. Окремі назви осіб за професією подано як варіантні форми: *доменник* — *доменщик*⁷.

У монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» за редакцією М. А. Жовтобрюха зазначено: «При наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках [іменників з суфіксом **-щик/-чик**], він не став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень — за їх зразком майже не утворювалися нові слова вже на українському ґрунті. У деяких випадках звукова оболонка слів на **-щик/-чик** залишається близькою до російської паралелі, часто відсутнє природне чергування **о/і** (*закройщик*, *наборщик*)»⁸. На думку авторів, для утворення таких дериватів в українській мові є суфікс **-ник**: *переносник*, *прохідник*, *здирник*. Тому при збігові лексико-словотвірного значення таких синонімів літературна мова, як правило, віддає перевагу дериватові з **-ник**, в інших випадках спостерігається закріплення різних значень за різними утвореннями (*холодильник* — апарат, *холодильщик* — працівник відповідної галузі промисловості; *паяльник* — апарат, пристрій, *паяльщик* — той, хто паяє)⁹.

¹ Курс. — С. 350.

² СУЛМ. — С. 40 — 41.

³ СУМ, І.

⁴ СУМ, Х.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ СУМ, ІІ.

⁸ ССУЛМ. — С. 62.

⁹ Там само.

Згодом вплив російської мови на науковий, офіційно-діловий і публіцистичний стилі зафіксували граматики і словники. Підручникова література засвідчила дескриптивну норму, сформовану під впливом екстралінгвальних чинників. Як продуктивний тип охарактеризовано в УГ (1986) творення іменників з суфіксом **-щик/-чик**, які передають значення особи як виконавця дії (*гонщик, наборщик, наладчик, розпорядчик*), носія процесуальної ознаки (*забастовщик, зломщик, підтасовщик*). Про закріплення їх у вжитку свідчить фіксація в ОС- 94 (*гонщик, наладчик*), а також варіантні форми (*доменник — доменщик*).

Екстралінгвальні чинники і тенденції мовної практики вплинули на фіксацію в лінгводидактичній літературі «іменників із суфіксом **-ш-**, що означають дружину особи, яка займає певне службове становище: *директорша, офіцерша, генеральша*»¹. Проте їх розмовний характер не знівелювався у наступні десятиліття розвитку літературної мови. Про це свідчить ремарка *розм.* у СУМ і відсутність рекомендацій щодо їх функціональних можливостей в інших граматиках.

Прескриптивною нормою стають у 70-ті роки ХХ ст. суфіксальні утворення назв жінок за професією з суфіксом **-к-**: «Суфікс **-к-** уживається для утворення багатьох назв осіб жіночої статі; він найчастіше додається до суфікса для утворення відповідної назви чоловічої статі, або вживається замість нього: *шахтарка, лікарка, відвідувачка, редакторка...*»².

У Курсі зазначено, що здебільшого «для назв осіб жіночого роду..., особливо в назвах іншомовного походження, використовується форма чоловічого роду: *професор, директор, інспектор, друкар*»³. Іменникові утворення жіночого роду з суфіксом **-к-**, як-от: *організаторка, провокаторка, засідателька* кваліфіковано як «розмовні, але більш поширені, ніж в російській мові»⁴. У багатьох українських граматиках наводилася думка Є. Куриловича про те, що для групи назв осіб за основним заняттям звичайним є вживання назв чоловічого роду на означення осіб жіночої статі. Не всі найменування професій мають відповідники з формальними ознаками жіночого роду, а в тих випадках, коли такі відповідники існують, вони нерідко належать до розмовного стилю»⁵. Про

¹ СУЛМ. — С. 42.

² Там само.

³ Курс. — С. 351.

⁴ Там само.

⁵ Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. — М., 1962. — С. 116.

активне входження їх у вжиток та функціональні можливості свідчить фіксація в орфографічних словниках, а також у монографії «Словотвір сучасної української літературної мови»: «Суфікс **-к-** а надає значення жіночої статі певним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду (*пасажирка, делегатка*), іменників з суфіксами **-ар/-яр** (*бібліотекарка, малярка*), **-ач/-яч** (*позивачка, спостерігачка*), **-тель** (*визволителька*), **-атор/-ятор**, **-итор** (*агітаторка, імпровізаторка*), **-ер/-ор**, **-тор**, **-онер** (*тренерка, дикторка*), **-ант/-янт**, **-ент** (*дисертантка, емігрантка, опонентка, рецензентка*), **-ат** (*адресатка, делегатка*), **-ир** (*касирка*), **-ал** (*провінціалка, професіоналка*) та ін.»¹. Частота вживання в усіх стилях літературної мови в 90-ті роки ХХ ст. — початку ХІХ ст. впливає на зниження стилістичної маркованості іменників жіночого роду з суфіксами **-к-**, а в окремих випадках і до повної її нівелює. Пор.: *дисертантка, пасажирка, бібліотекарка*. Це ще одне підтвердження тези про можливу невідповідність дескриптивної і прескриптивної норм. Прескриптивна норма не завжди встигає відбивати тенденції дескриптивної норми.

У шкільних граматиках і правописах до 50-х років ХХ ст. простежувалась тенденція розмежування віддієслівних іменників з суфіксами **-ування**, **-овання**. Морф **-ування** — рекомендовано було вживати тільки на означення процесу дії, **-овання** — з предметним значенням². Проте, як зазначають автори Курсу, на практиці таке розмежування не прищепилось, і лише в окремих випадках **-овання**, справді, використовується лише з предметним значенням, але одночасно **-ування** виступає в обох значеннях: *угруповання* — збірне предметне значення, *угрупування* — з тим самим значенням, але в основному на означення процесу дії; з тим самим розмежуванням — *риштовання* і *риштування*, *устаткування* і *устаткування*. Проте, як засвідчує лексикографічна і граматична практика, з часом один із варіантів зник або вони стилістично розподіbiliся. Видання ОС-75; ОС-94; ОС-08 фіксують лише *угруповання*. Цей варіант є в реєстрі СУМ (Т. Х). Слова *устаткування*, *устаткування* зафіксовані в словниках ОС І, ОС-94, але СУМ варіант *устаткування* подає з ремаркою «рідковживане», а в реєстрі ОС-94 його немає. Окремі варіантні форми: *риштовання* — *риштування* функціонують як дублети і в сучасній українській мові³. У ССУЛМ зазначено, що деривати з

¹ ССУЛМ. — С. 95 — 96.

² Курс. — С. 359.

³ СУМ, Х; ОС-94.

морфом **-овання** справді набули здебільшого предметного значення (*риштування, угруповання*), а відповідні утворення на **-ування** (*устаткування*) звичайно поєднують у собі обидва значення — процесуальне і предметне¹.

У СУЛМ зроблено акцент на диференціації віддієслівних дериватів з суфіксами **-енн-**, **-уванн-**: «Суфікси **-ен'н'-** і **-ув-ан'н'-** часто використовуються для розрізнення видових ознак: перший означає доконаний вид, другий — недоконаний: *оточення, оточування, зменшення — зменшування*»²; «яким би засобом не здійснювалась видова кореляція дієслівних основ, іменники, утворені за моделлю «До + ння, ття» зберігають видові показники і утворюють ряди паралельних відвидових утворень»³. Таку тенденцію спостерігаємо і в сучасній мовній практиці.

На прикладі лінгводидактичних видань можна простежити наповнення українського словника іменниками, утвореними за допомогою іншомовних префіксів (див. таблицю). У Курсі зазначено, що «з запозичених префіксів у іменників досить широко вживаний префікс **анти-**: *антипатія, антисептика, антитеза*; менш вживаний — **контр-**: *контрреволюція, контрпропозиція*; зовсім рідко — **архі-**: *архітектоніка, архіплут*»⁴.

РОЗВИТОК ІМЕННИКОВОЇ ПРЕФІКСАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Джерело кодифікації	Префікси за походженням		
	Внутрішньомовний словотвірний ресурс	Запозичені префікси	Запозичені префіксоїди
СГ (1907 — 1909)	по-, про-, межі-, при-, пере-, без-, безо-, на-, пра-, спів-	—	—
Курс (1951)	на-, пра-, су-, при-, без-, безо-, перед-, межі-	анти-, контр-, архі-	—
СУЛМ (1969)	на-, пра-, су-, при-, без-, безо-, перед-, межі-	анти-, контр-, ультра-, архі-	—

¹ ССУЛМ. — С. 70.

² СУЛМ. — С. 39.

³ Там само. — С. 42.

⁴ Курс. — С. 366 — 367.

Джерело кодифікації	Префікси за походженням		
	Внутрішньомовний словотвірний ресурс	Запозичені префікси	Запозичені префіксоїди
ССУЛМ (1979)	без-, від-, до-, за-, над-, пере-, перед-, під-, по-, при-, про-	анти-, архі-, де-/дез-, віце-, дис-, екс-, екстра-, контр-, обер-, про-, прото-, ре-, суб-, супер-, ультра-	аван-, авто-, агро-, аеро-, бі-, біо-, енто-, ізо-, інтра-, мега-, мікро-, макро-, максі-, міні-, нео-, пан-, полі-, псевдо-
УГ (1986)	на-, пра-, су-, без-, від-, до-, за-, над-, пре-, перед-, під-, по-, при-, про-, спів-, не-	анти-, архі-, де-/дез-, дис-, екс-, екстра-, контр-, обер-, про-, прото-, ре-, суб-, супер-, ультра-	аван-, авіа-, авто-, агро-, аеро-, бі-, біо-, енто-, етно-, ізо-, інтра-, мега-, мікро-, макро-, максі-, міні-, нео-, пан-, полі-, псевдо- та ін.

Майже незмінними залишаються рекомендації щодо вживання іменників з іншомовними префіксами і в СУЛМ: «Спільними для іменників і прикметників є запозичені префікси, що вживаються переважно в словах іншомовного походження: **анти-, контр-, ультра-, архі-**»¹.

У ССУЛМ цей перелік суттєво збільшився. Продуктивними названо моделі з: а) префіксами: **анти-, архі-, де-/дез-, віце-, дис-, екс-, екстра-, контр-, обер-, про-, прото-, ре-, суб-, супер-, ультра-** (*декомпресія, дезорганізація, віце-консул, дискваліфікація, екс-прем'єр, обер-прокурор, прототип, реорганізація, суб-продукт*); б) префіксоїдами: **аван-, авто-, агро-, аеро-, бі-, біо-, енто-, ізо-, інтра-, мега-, мікро-, макро-, максі-, міні-, нео-, пан-, полі-, псевдо-** (*аванложа, автовокзал, агроділення, аеро-клуб, біквадрат, біохімія, ізогласа, мікроаналіз, панісламизм, псевдокласицизм*)².

В останні десятиліття спостерігаємо ще більшу активізацію префіксальних іншомовних іменників.

Суттєво поповнилася українська дериваційна система за рахунок реалізації власного потенціалу. У Курсі було зауважено, що

¹ СУЛМ. — С. 36.

² ССУЛМ. — С. 241.

«кількість і продуктивність чисто іменникових префіксів дуже обмежені. Це похідні з префіксами: **на-, пра-, су-, при-, без-, безо-, перед-, межи-**¹. Не поповнився цей ряд і у виданні СУЛМ. Через доволі незначний для мови проміжок часу (всього 10 років) спостерігаємо процес активного збагачення словника префіксальними або префіксально-суфіксальними іменниками. ССУЛМ виразно демонструє розвиток словотвірної системи: «Значна частина префіксів, уживаних у сучасній мові для творення нових слів, співвідносна з прийменниками і розвинулася на їх основі. До них належать **без-, від-, до-, за-, над-, пере-, перед-, під-, по-, при-, про-**»². УГ до цього переліку додає ще префікси **спів-, не-**: *спів-автор, співвласник, неправда, непорядок*³.

Словотвірна норма **прикметників** від 50-х років ХХ ст. і до сьогодні не зазнала суттєвих змін. Це була розвинена дериваційна система, що забезпечувала функціонування прикметникових похідних і з нейтральним, і з загальним значенням суб'єктивно-експресивної оцінки.

Спостерігаємо зміну функціонально-стилістичних особливостей відносних прикметників з суфіксом **-н-**, які містять сему 'відношення до місця або простору': *річний, лісний*. У Курсі зазначено, що ці прикметники «безпосередньо пов'язані з *річкою, лісом*, на відміну від *лісовий, річковий*, що означає лише певне відношення до *лісу, річки* (пор. *лісний масив* і *лісова пісня, річна вода* і *річковий транспорт*)»⁴. У наступних виданнях граматики і в словниках такої диференціації немає, пор.: серед наведених прикладів у СУЛМ подано без жодних коментарів слово *лісний*; а *річний* як похідне від *ріка* і від *рік*⁵. ССУЛМ кваліфікує слово *річний* як відносний прикметник із семою 'відношення до часу'⁶. *Річний* — *річковий*, *лісний* — *лісовий* увійшли до реєстрів усіх орфографічних⁷ та тлумачного словника⁸. СУМ подає *річний* із значенням 'той, що стосується до року'. Можливий варіант із семантикою 'те саме, що *річковий*', але з позначкою «рідковживане». Як рівнозначні варіанти тут подано похідні *лісний* — *лісовий*, пор.: *лісний* — 'те саме, що *лісовий*'⁹. І як паралельні різномор-

¹ Курс. — С. 366.

² ССУЛМ. — С. 234.

³ УГ. — С. 199.

⁴ Курс. — С. 371.

⁵ СУЛМ. — С. 203.

⁶ ССУЛМ. — С. 147.

⁷ ОС-75; ОС-94; ОС-99.

⁸ СУМ, VIII, IV.

⁹ СУМ, IV.

фемні похідні, ідентичні за значенням їх кваліфікують О. К. Безпояско, К. Г. Городенська¹. Сучасна мовна практика диференціює їх (*річний* — як часова ознака і *річковий* — той, що стосується до річки). До периферійних явищ належить похідне слово *лісний*. Зафіксувати — це завдання сучасної лінгводидактики та лексикографії.

У ССУЛМ рекомендовано як можливий нормативний варіант «у межах похідних із суфіксом **-н-**, значеннєвий план яких конкретизується просторовою або часовою семантикою твірних основ»², прикметник *зимній* — дублетну форму прикметника *зимовий*. Така форма була надлишковою, про що свідчить відсутність її в усіх орфографічних словниках і позначка «розмовне» в СУМ³.

Не закріпилася поширена в 50-ті роки ХХ ст. аналітична форма творення найвищого ступеня порівняння прикметників, «утворювана додаванням слова *самий* до форми першого ступеня (*самий ранній*) або, зрідка для підсилення, до звичайної форми найвищого ступеня (*самий найкращий*)»⁴. Така тенденція була підкріплена ще й традицією вживання в художній літературі:

Дескриптивна норма — модель реального функціонування різнорівневих мовних одиниць. Вона не завжди відповідає ідеальній прескриптивній нормі.

У саму глуху північ (Г. Квітка-Основ'яненко); ...*самий розумний чоловік* (Марко Вовчок); *Я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу* (М. Старицький); *Невесела думка засмутила голову Якимову серед самої веселої гульні з хлопцями* (І. Нечуй-Левицький); *Серед моря самих дивовижних поголосок .. годі було орієнтуватися* (М. Коцюбинський).

Наступні академічні граматики⁵ не називають серед можливих типів творення найвищого ступеня прикметника аналітичну форму зі словом *самий*.

Лексико-граматична категорія активних дієприкметників на **-чий** була об'єктом лінгвістичних дискусій в усі періоди розвитку літературної мови. Їх поява датується ще ХІІІ — ХІV ст. Мають

¹ Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. — К., 1987. — С. 142.

² ССУЛМ. — С. 147.

³ СУМ, ІІІ.

⁴ Курс. — С. 380.

⁵ Курс; ССУЛМ; УГ; ГУМ; ТМ.

вони традицію вживання в книжній мові¹. Проте часто такі форми сприймаються як штучні утворення, тому й викликають категоричні заперечення. А. Ю. Кримський ще в 1901 році пророкував активним дієприкметникам в українській мові зникнення², О. Синявський писав, що колишні дієприкметники на **-чий** в українській мові зникли³. Категорично виступала проти вживання таких дієприкметників і О. Курило⁴.

У другій половині ХХ ст. граматики української мови послідовно аналізують активні дієприкметники на **-чий** як нормативне явище. Наприклад: «Ці дієприкметники досить широко вживані, коли в них дієслівні ознаки поступаються перед означенням характерної, наби органічної ознаки предмета, тобто коли дієприкметник наближається до звичайних прикметників, не порвавши ще зв'язку з дієсловом: *конаюча надія розширила їй великі темні очі* (Леся Українка); *плазуюча гадюка, стікаючі води* (М. Коцюбинський); *проймаючий зойк* (І. Франко); *наступаючий день* (П. Тичина)...»⁵; «Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу, приймаючи варіант суфікса основи, властивий 3-ій особі множини. До основи теперішнього часу додається дієприкметниковий суфікс **-ч-** (*абсорбуючий, бажаючий, діючий, ведучий*)»⁶. Проте деякі мовознавці зазначали, що «дієприкметники на **-чий** в українській мові — явище надто складне, щоб його простим запереченням можна було викинути з мови або, навпаки, визнаючи правомірним, беззаперечно творити такі дієприкметники в усіх можливих і неможливих випадках»⁷. У багатьох дієприкметниках наявне немілозвучне нагромадження глухих шиплячих — **щ + ч**, повторення **ч**: *регочучий, резбецуючий* тощо⁸. Але не можна заперечити таких слів, як *діючий, ведучий*.

Сучасна лінгводидактична література й лексикографічні видання відображають систематизацію, унормовання та активний розвиток словотвірної системи української мови в другій половині ХХ — поч. ХХІ ст.

¹ Жовтобрюх М. А. Мова української преси. — К., 1963. — С. 93.

² Кримський А. Про нашу літературну мову // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1901. — Річник IV. — Т. XVI. — С. 42.

³ Синявський О. Знач. праця. — С. 83.

⁴ Курило О. Знач. праця. — С. 9.

⁵ Курс. — 419.

⁶ СУЛМ. — С. 409.

⁷ Токар В. П. З історії суфікса **-щик(-чик)** в українській мові // Наук. зап. Дніпропетровського ун-ту: зб. наук. праць іст.-філол. наук. — 1958. — Т. 64. — Вип. 15. — С. 175.

⁸ Там само. — С. 175.

Синтаксична норма

Синтаксична система української мови найбільш стабільна, оскільки динамічні процеси, як правило, відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті їх уживання.

Синтаксична норма визначає поєднання і порядок слів у реченні і регулює мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені, і тому часто важко провести межу між власне морфологічними і синтаксичними нормами.

Синтаксична норма визначає поєднання і порядок слів у реченні і регулює мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи

Синтаксична норма не змінюється, а удосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка, зазвичай, працюють сотні сотень років, десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам удоскона-

лювана граматична норма на кожному етапі історії літературної мови об'єднує часову й просторову парадигми.

Становлення синтаксичної норми сучасної української літературної мови виразно відбивають граматичні кодекси ХХ ст., мета яких «злити воєдино дві літературні традиції — східноукраїнську й західноукраїнську» і створити єдиний взірцевий літературний стандарт¹.

У 10 — 30-ті роки ХХ ст. синтаксична наука перебувала в стадії зародження. Автори граматики подають лише окремі відомості про синтаксичну організацію сучасної української мови. Є. Тимченко виокремлює «науку про форми речення чи складню» як частину морфології².

О. Наконечний, С. Смаль-Стоцький орієнтувалися на граматику Мелетія Смотрицького і подавали огляд граматичної сполучуваності частин мови в реченні³. Як зазначає І. Р. Вихованець, з кінця ХІХ і до середини ХХ ст. учення про синтаксис зводилося до вчення про функції частин мови в реченні⁴. В основі аналізу синтаксичних явищ була логіко-граматична теорія, яка виявлялася в тому, що речення інтерпретували як мовне вираження су-

¹ Русанівський В. М. Знач. праця. — С. 9.

² Тимченко Є. Курс історії українського язика. — Х.; К., 1930. — С. 5.

³ Наконечний М. Знач. праця. — С. 28; Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Знач. праця. — С. 14.

⁴ Вихованець І. Р. Синтаксис // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2007. — С. 616.

дження, підмет — суб'єкта, присудок — предиката, складне речення — умовиводу.

Своєрідним підсумком дослідження синтаксису в першій третині ХХ ст. стала праця С. Смеречинського «Нариси з української синтакси» (1932 р.). Та й ця праця, за словами автора, «не є підручник для котроїсь школи. Це допоміжно-довідкова книжка для студентства (головно лінгвістичної спеціальності), кваліфікованої частини учительства та взагалі для кваліфікованих робітників слова...»¹. Описані автором зразки засвідчують, що структура речень, словосполучень майже не відрізнялася від синтаксичної організації сучасної української літературної мови. М. Сулима писав: «До синтаксичних явищ треба ставитися якнайважливіше та найобережніше, бо це ж — архітектура мовна. Нормування тих явищ — справа не короткого часу»².

Багато дискусійних питань залишалися поза увагою мовознавців. Відсутність рекомендацій не сприяла усталенню синтаксичних норм. Мова преси засвідчила розхитаність синтаксичної системи. У західноукраїнській періодиці під впливом місцевих говорів функціонували такі форми зв'язки *бути* теперішнього часу в складному присудковій з іменним словом *є, єсть, суть*: *Письменство єсть зеркало народа, показчик його культурного розвитку, його дум, потреб і бажань* (ЛНВ, № 2, 1917); *Спілки ті суть переважно польські* (Економ., 04.07.1910). Мова періодики Наддніпрянської України у складених присудках з іменним словом демонструє відсутність зв'язки, що притаманно й сучасній українській літературній мові: *«Бурякові жнива» — це термін цілком новий, до минулого року нечуваний на Україні* (Р, 02.03.1914).

У західноукраїнській пресі початку ХХ ст. фіксуємо специфічне оформлення присудкового іменника в орудному відмінку без дієслівної зв'язки: *Я прихильником національної боротьби* (Рус., 12.07.1912); *Він душею української землі* (Шл., 10.01.1915); *Дівчина теж серцем господи* (Хл., 05.10.1916). М. А. Жовтобрюх зазначав, що «така конструкція розвинулася, безумовно, за аналогією до форми складеного присудка, вираженого дієслівною зв'язкою в теперішньому часі та іменником в орудному відмінку»³. Уживання таких конструкцій могло підтримуватися і впливом аналогічних синтаксичних конструкцій польської мови⁴.

¹ Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією і стилістикою). — Х.: Рад. школа, 1932. — С. 6.

² Сулима М. Знач. праця. — С. 14.

³ Жовтобрюх М. А. Знач. праця. — С. 124.

⁴ Тимченко Є. Знач. праця. — С. 48.

Прихильником поширення і закріплення в мовній практиці беззв'язкового орудного предикативного в українській літературній мові був Є. Тимченко. Серед інших культуромовних порад він пропонував конструкцію «*Для провансальців поки що національним язиком французький*»¹. О. О. Потебня доводив, що орудний предикативний утворився пізніше, ніж називний предикативний, і розвивався з орудного відмінка порівняння і тому перебирав на себе функції вираження тимчасової або нової присудкової ознаки, вираженої іменником². Історія літературної мови засвідчує, що цей відмінок у названій функції поступово витісняв називний предикативний.

З другої половини ХХ ст. прийменниковий орудний предикативний став можливим у конструкціях з усіма дієслівними зв'язками і остаточно втратив будь-які семантичні диференційні ознаки історичного минулого і тому нічим не відрізняється від називного предикативного³.

З 70-х років ХХ ст. сферу вживання орудного предикативного визначають не позбавлені лексичного значення дієслова зв'язки *ставати, виявлятися, залишитися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися* тощо⁴.

Західноукраїнські діалектні форми позначилися і на дієслівному зв'язку керування. Відповідно до означених прийменникових конструкцій вживалися дієслівні безприйменникові словосполучення: *З ріжних повітів краю доходять нас вісти* (М, 12.01.1913); *Нам відобрали нашу свободу* (ЗІВ, 05.12.1910).

Про неусталеність синтаксичної норми в системі керування у 10 — 30-ті роки ХХ ст. свідчить також варіантне вживання форми орудного відмінка на означення знаряддя дії залежного іменника *мова* при дієсловах *говорити, писати, читати, творити* в формі місцевого з прийменником *на*: *говорити українською мовою* і *говорити на українській мові* (С, 12.07.1018).

Паралельно з конструкціями, вираженими атрибутивним родовим відмінком іменника з прийменником *з*, у тій самій функції вживалися й словосполучення із залежним атрибутивним іменником у формі місцевого відмінка з прийменником *по*: *лекції з історії* (Б, 12.01.1915); *лекції по анатомії і фізіології* (ВС, 24.07.1912).

¹ Тимченко Є. Знач. праця. — С. 6.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Х., 1899. — Ч. III. — С. 106.

³ Курс. — С. 43.

⁴ СУЛМ. — С. 166; Атлас української мови. — Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. — К., 2001. — С. 225.

Вплив діалектної мови виявився також у вживанні сполучників. Активно функціонували слова: *коли, відколи, як, доки, поки і заки, коби*. Траплялися також російські фонетичні варіанти: *хоть, если; Если коровам за много бараболі подає ся, то масло стає тверде і не добре* (ДП, 02.06.1905).

Попри неусталеність окремих мовних явищ можна стверджувати, що в 10 — 30-ті роки ХХ ст. граматичні ресурси української мови використовувались повною мірою, а синтаксична система була розвиненою і цілісною. Проте процес усталення літературної норми ще тривав. О. Пчілка у статті «Наша літературна мова», опублікованій у журналі «Рідний край», зазначала, що в синтаксисі «нема давнішої нарочитої простоти, — навпаки: періоди довгі, закручені, важкі, а в них повно тих *який, яка, яке*. Часто ті *які* вперто таки зовсім без потреби»¹. Авторка вважала, що сполучне слово *який* у складному реченні — звичайне наслідування російських *который, которая*, й пропонувала його уникати².

Формувалася синтаксична норма і в другій половині ХХ ст., зокрема в сфері дієслівного керування. У Курсі зафіксовано паралельне вживання: *нехтувати чим і що, пильнувати чого і що, доглядати чого і що, дивуватися чому і чого, хворіти чим і на що, вважати чим і за що, обмежитися чим і на чому* тощо. Л. А. Булаховський поширення таких дублетів пояснював впливом різних діалектів на літературну мову³. Появу в мові дієслівного приєднаного керування *ждати на кого* поряд з давно усталеним *ждати кого* автори граматики пов'язували з інтралінгвальними дієслівними синонімічними взаємозв'язками. Тут позначився вплив дієслова *сподіватися*, яке «в значенні синоніма до *ждати* здавна керувало знахідним відмінком з приєднанником **на**»⁴.

Мовознавці вважали явище варіантності в синтаксичних конструкціях однозначно негативним і зазначали, що воно «буде усунено в процесі дальшого нормування літературної мови»⁵. Так, щодо із зазначених вище варіантів рекомендували вживати *хворіти шлунком*⁶, *обмежитися роботою*⁷.

О. С. Мельничук детально аналізував дієслівні словосполучення із знахідним відмінком однини іменника і наголошував на

¹ Пчілка О. Наша літературна мова // Рідний край. — 1909. — № 3. — С. 3.

² Там само.

³ Курс. — С. 14.

⁴ Там само. — С. 15.

⁵ Там само. — С. 15.

⁶ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 85; далі — СУЛМС.

⁷ СУЛМС. — С. 81.

поширенні в мові варіантних одиниць у родовому відмінку. Він вважав, що процес витіснення форми знахідного відмінка формою родового в назвах осіб чоловічого роду завершився вже давно. І тому єдино можливими називав зразки дієслівного керування *написати листа, поламати плуга, заховати ножа*¹. У СУЛМС було зазначено, що «під впливом частини українських говорів знахідний прямого додатка в назвах конкретних предметів чоловічого роду може замінюватися формою родового відмінка»². Л. А. Булаховський вважав, що «родовий при дієслові — це відмінок неповного охоплення об'єкта, від якого береться частина»³.

За сучасною прескриптивною нормою іменники II відміни чоловічого роду «переважно назви побутових предметів, можуть мати паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінків: *зрізав дуба й дуб, написав листа й лист, поклав олівця й олівець, поставив плуга й плуг*»⁴.

У 70-х роках ХХ ст. граматики рекомендували варіанти іменних словосполучень із залежним іменником у формі давального відмінка і відповідних конструкцій з прийменником *до*: *прихильний юнакові, подібний бурі, потрібний майстрові і прихильний до юнака, подібний до бурі, потрібний для майстра*⁵.

Не закріпилися в літературній мові дієслівні словосполучення з залежними іменниками чоловічого, середнього родів II відміни у формі орудного відмінка, вживаного для оформлення назви простору, в якому відбувається переміщення: *пробиратися лісом, вискочити вікном, проникнути отвором*⁶. Натомість як нормативні сьогодні функціонують: *іти по дорозі, пробиратися через ліс, вискочити через вікно*.

У 70-ті роки ХХ ст. функції прийменників були чітко виписані. Так, прийменник *по* вживався із знахідним і місцевим відмінками і в обох випадках презентував просторову семантику: *їхати по дорозі, стрибати по деревах, налити по краї*⁷. У назвах предметів і кількісних понять, які входили до складу більшого цілого, було рекомендовано прийменник *з*: *нарада з питань, лекція з фізики, підручник з геометрії, фахівець з кібернетики*⁸. У мовній практиці засвідчено прийменникові моделі на зразок: *підручник*

¹ СУЛМС. — С. 81.

² Там само. — С. 81.

³ Булаховський Л. А. Знач. праця. — С. 554.

⁴ УП. — С. 72.

⁵ СУЛМС. — С. 84.

⁶ Там само. — С. 85.

⁷ Там само. — С. 93 — 94.

⁸ Там само. — С. 90.

по геометрії, рекомендації по використанню тощо. Не закріпилися в літературній мові словосполучення: *не змогти за хворобою, відмовити за неможливістю*¹, *стояти у порога*². Сучасна норма — *не змогти через хворобу, відмовити через неможливість, стояти біля порога*³.

На периферію мовної системи відійшли прийменники, поширені в 70 — 80-их роках ХХ ст. під впливом російської мови (*зверх, круг, мимо*), а також давні застарілі зразки (*насеред, обік, опріч, проз*), пор.: *виробити зверх норми, грітися круг багаття, пройти мимо ліжка, розіслати насеред подвір'я, терпіти обік себе, стояти округ людей, пробігти проз хату*⁴.

У Курсі звертали увагу на узгодження форм числа підмета і присудка в реченні, пор.: «Сей галас і репетування Троян всіх в смуток привело» (І. Котляревський) або «Утренья роса та вітрець дмухав на неї» (Г. Квітка-Основ'яненко) — це речення з дезорганізованим синтаксичним зв'язком і не властиві сучасному синтаксисові»⁵.

Використання множинної форми присудка, що спирається на реальне, неграматичне число збірного іменника (це відбивала мова художньої літератури до початку ХХ ст.), у 50-ті роки ХХ ст. було кваліфіковане як архаїчне: *Тільки виступили в бою Завзята пара ватажків* (І. Котляревський).

Л. А. Булаховський називав застарілою структуру речення, в якому присудок при підметі, вираженому збірним іменником не середнього роду однини, виступає у формі середнього роду однини: *Базар людей насходило і панства чимало* (Т. Шевченко)⁶. В основі розвитку синтаксичної будови мови дослідник бачив тенденцію до сприйняття і формування речення як єдності. Остаточоно відмерлим у мові було названо явище «пошанної множини»: *Вирядили батько чабанів з овечками, — а самі вже прощаються* (С. Воробкевич); *Либонь панич Льольо з сусідньої економії в гості їдуть до двору* (М. Коцюбинський); *Встали мати, встали тато: Де ластовенятко?* (П. Тичина).

У СУЛМС твердження про повне узгодження підмета і присудка в числі було переглянуто: «У певних структурних типах головних членів двоскладного речення виявляються хитання щодо

¹ СУЛМС. — С. 91.

² Там само. — С. 95.

³ *Вихованець І. Р.* Знач. праця. — С. 205.

⁴ СУЛМС. — С. 98 — 102.

⁵ Курс. — С. 28.

⁶ Там само. — С. 29.

узгодження за формами роду і числа, що зумовлено передусім формальним складом підмета»¹. Нормативними і прийнятними варіантні числові форми присудка вважалися тоді, коли роль підмета виконують кількісно-іменні сполуки або в позиції підмета функціонує відкритий чи закритий ряд однорідних підметів: *Вже вчувався йому святковий гомін слов'янської столиці, плескіт переможних знамен, музика, і сонце, і квіти на майданах* (О. Гончар); *Радість, здивовання і страх ворухнулись у душі чоловіка* (М. Стельмах).

У 70-ті роки не було формально обмеженим і узгодження присудка із складеним підметом, вираженим сполученням іменників з кількісними словами: *А зосталося оце чимало там і трав сухих, і пелюстків рожевих* (М. Рильський); *Стріха в хлівці запала, та все-таки там сиділо двоє чи троє курей* (Є. Гуцало). Множинна форма присудка закріпилася, як правило, за підметами, які позначають не саму кількість, а матеріальний склад, тобто увагу зосереджено на іменникові — назві особи або предмета: *Четверо братів вбігають у хату* (О. Довженко); *Тисячі голосів, безліч звуків зливаються в гарячий, розморений, одурманюючий гул* (О. Гончар)².

Правила узгодження підмета і присудка чітко прописані в «Довіднику з культури мови» (К., 2005). Зазначено, що у формі однини присудок вживається, якщо: а) передує групі підмета: *На стінах висіло багато гравюр* (В. Винниченко); б) підметом є іменник з кількісним значенням без залежних слів: *І вклав трьох напасників з маху, А решта втекла зі страху* (Шіллер, перекл. М. Лукаша); в) у складі підмета є іменники на позначення абстрактних понять: *Решта спогадів вислизає з пам'яті*.

Форму однини рекомендовано вживати обов'язково, якщо при іменнику з кількісним значенням є узгоджене означення: *Переважна більшість дітей вже обстежена* (3 газ.).

Автори зауважують, що «присудок у множині свідчить про змістове узгодження його з підметом, коли враховується реальна множинність предметів, виражена словами з кількісним значенням»³.

У 50-ті роки мовознавчі прескриптивні рекомендації засвідчували занепад в українській мові присудкових форм першої особи множини наказового способу й нормативність аналітичних конструкцій: *давайте* + перша особа множини дійсного способу: *Да-*

¹ СУЛМС. — С. 178.

² Там само. — С. 179.

³ Довідник з культури мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Вища школа, 2005. — С. 235.

вайте покинемо лускати насіння, бо нічого не буде чути (А. Головка). Про неможливість поширення в українській мові таких російськомовних моделей застерігали ще граматики 10 — 30-х років ХХ ст.¹ Не стали вони нормою у 70-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст.²

На книжному характері дієслівної зв'язки *явитися* наголошували окремі граматичні кодекси 10 — 30-х років ХХ ст.³ Форму *являти собою* О. Курило вважала правильною, а сполуку *уявляти з себе* — як ненормативну. У 70-х роках такі зв'язки стають поширеними і частотними в науковому стилі літературної мови, що й засвідчили академічні граматики: «Знахідний присудковий відмінок ... вживається звичайно при дієсловах-зв'язках *становити, являти собою* в науковому стилі мови»⁴. Сучасна прескриптивна норма заперечує вживання зв'язки *являтися і являти собою*. Про це свідчать орфографічні словники⁵.

Як архаїчне явище в граматиках 50 — 80-х років репрезентована зв'язка *є* (*єсть*): *Я тут є сотник, голодувати не буду* (Г. Квітка-Основ'яненко)⁶. У 70-х роках загальноприйнятим було твердження, що «у сучасній українській літературній мові дієслово-зв'язка *бути* в формі теперішнього часу звичайно буває відсутньою, тобто має нульову форму: — *Я теж інтелігент! — ледве стримуючи лют, роздільно і тихо сказав Щорс* (О. Довженко)»⁷.

Одна з особливостей сучасної мовної практики — поширення зв'язки *є* у мові ЗМІ, науковому стилі тощо. Про вплив дієслова-зв'язки на граматичний розподіл основних присудкових іменникових форм говорить І. Р. Вихованець: «... нульова зв'язка викликає закономірну появу іменної частини у формі називного відмінка, а зв'язки типу *ставати, виявлятися, залишатися, робитися, вважатися* закріпилися в аналітичних сполуках із формою орудного відмінка: *Сама доба — глухий Бетховен* (Є. Маланюк); *Пісня — предків біль. Вишневоокі мальви — як дівчата* (Д. Павличко); *Поет всюди залишається господарем свого настрою...* (О. Гончар); *Обсипана рожевим світлом свіжа та гарна, Настя здавалася запашною трояндою* (М. Коцюбинський)»⁸.

¹ Курило О. Зазнач. праця. — С. 71; Сиявський О. Зазнач. праця. — С. 85 — 86.

² УГ. — С. 285 — 286; Вихованець І. Р. Зазнач. праця. — С. 221 — 223.

³ Сиявський О. Зазнач. праця. — С. 74; Курс. — С. 38.

⁴ СУЛМС. — С. 169.

⁵ УОС-07.

⁶ Курс. — С. 40.

⁷ СУЛМС. — С. 164.

⁸ Вихованець І. Р. Зазнач. праця. — С. 79.

Історія граматичних прескрипцій засвідчує, що оцінка нормативності окремих синтаксичних явищ була змінною і неоднозначною.

Л. А. Булаховський серед безособових речень виділяв дві «архаїчні групи»: «найархаїчнішу, в якій дійова особа абсолютно не може бути виражена», і «архаїчну, але цілком продуктивну в конструкціях з давальним відмінком»¹. Як «найархаїчніші» кваліфіковано речення: *І світає, і смеркає, день божий минає* (Т. Шевченко); *Вечоріло, і тіні від висот вже завалювали міжгір'я* (О. Гончар). До архаїчних у 50-ті роки зараховували безособові речення: *Він подививсь і глянув на річку: води ще побільшало* (Б. Грінченко); *Цих дров нам вистачить до самої глухої осені* (І. Франко)².

У наступних виданнях граматик такі безособові речення набули статусу нормативних синтаксичних елементів, у яких «дієслова виступають у формі третьої особи однини теперішнього або майбутнього часу і в формі середнього роду минулого часу й умовного способу»: *Надворі посвітлішало* (М. Стельмах); *Та й Михасеві не з медом жилися* (В. Винниченко)³.

Динаміку синтаксичної норми можна прстежити на прикладі розвитку сурядних і підрядних зв'язків у реченні.

Відсутність чіткого протиставного відтінку в сполучнику **а** в складносурядному реченні і його здатність вказувати на роздільність дій у сучасній українській літературній мові — це відгомін його колишніх функціональних можливостей. Пам'ятки свідчать, що в мові XV — XVI ст. нанизування речень за допомогою сполучників **а** було звичайним явищем і для ділового стилю: *А день масть в собі годинь дванадесять, а у ночь 12* (Пересопницьке євангеліє XVI ст.). У той час, як стверджує О. Є. Вежбицький, підрядні конструкції були в стадії зародження. Можливе було поєднання речень повторюваними **а** навіть тоді, коли одне з речень підпорядковувалося іншому: *А что ми велишь, а язъ радъ, господине, тебе слушаю* (Галицько-Волинський літопис, початок XV ст.)⁴.

Автори граматик 50-х років XX ст. намагалися проаналізувати синтаксичну норму, відштовхуючись від усталеної літературної традиції. І тому окремі поширені явища в мові художньої літератури потребували переоцінок. У Курсі зазначено, що синтаксична

¹ Курс. — С. 53.

² Там само. — С. 53.

³ *Вихованець І. Р.* Зазнач. праця. — С. 99; СУЛМС. — С. 245.

⁴ Курс. — С. 164.

норма другої половини ХХ ст. «не дозволяє вживання сполучника **но**, який трапляється у письменників ХІХ — початку ХХ ст. поряд із сполучником **але**: *Енея мислі турбували, **Но** сон таки своє бере* (І. Котляревський)»¹. Було зперечено також вживання сполучника **та/да** у протиставному варіанті.

Логічним завершенням процесу розвитку мови було створення нової синтаксичної якості — підрядності, що не лише вдосконалила граматичну будову, а й збільшила можливості мови як засобу якомога точнішого передавання думок.

У мові фольклору засвідчено вживання конструкцій з безсполучниковим нагромадженням елементів: *Вона ростом невеличка, ще й літами молода, руса коса до пояса, в косі стрічка голуба* (Нар. пісня). Згодом такі синтаксичні зразки перебудовувалися на підрядні звороти: *Там плавало відерце — на ньому соснові кленки, а дубове денце* (Нар. пісня), порівняймо у Т. Шевченка: *Ведуть коня вороного, / розбиті копита*. Такі речення О. О. Потебня кваліфікував як складні з безсполучниковою підрядністю. О. Є. Вежбицький означальні безсполучникові речення, які були поширені в мові художньої літератури, називав архаїчними: *Єсть карії очі — як зірненьки сяють* (Т. Шевченко); *Кінь Сірко був у батареї, / кошлаті копита, ніздрі гарячі* (А. Малишко)².

Виникнення нових підрядних конструкцій не руйнувало синтаксичного ладу, а поступово відповідно до внутрішніх законів розвитку урізноманітнювало форму й зміст висловленої думки.

Залишками колишнього допідрядного періоду в історії літературної мови є паратактичні речення, які мають давню традицію вживання в мові художнього стилю: *Біля самого небосхилу розкинувся білий табір хмар, на їхньому тлі чітко пропливали комбайни* (М. Стельмах); *На столику горіла свічка, а біля неї в широкому кріслі сидів сивий угорець, глибоко задумавшись* (О. Гончар). Сучасні граматичні прескрипції засвідчують, що безсполучникові підрядні означальні речення перебувають на периферії мовної системи³.

Відбулися зміни в оформленні підрядних означальних речень. Сучасна норма — вживання підрядного означального безпосередньо після пояснювального іменника: *Він міцніше закутався холодним брезентом, який тхнув рибою, звів голову на груди і поглядом, який поступово осклівав од задуми, вбирив миготіння*

¹ Курс. — С. 165.

² Там само. — С. 195.

³ СУЛМС. — С. 195 — 196; *Вихованець І. Р.* Знач. праця. — С. 322.

кінських копит, олов'яні калюжки, прим'яті чебреці, обвислі стебла петрового батого (Є. Гуцало).

До XVIII ст. в українській мові підрядні конструкції розташовувалися не після пояснювального слова головного речення. Правильному розумінню допомагало повторення пояснювального іменника в підрядній частині речення: *На коню под часъ потреби оного, на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и померъ под Быховомъ* (Літопис Самовидця XVII ст.).

Такі звернення до минулого показують, як практика багатьох поколінь мільйонів мовців створювала одну з ланок сучасної синтаксичної норми — систему поєднання підрядної частини речення з головною.

На розвитку підрядних означальних речень позначився закон мовної економії, механізмами якого були, з одного боку, — спрощення, а з другого — ускладнення граматичної одиниці. Так формувалася нова максимально зрозуміла, логічна схема.

Про відносно пізніше утворення сполучникових підрядних додаткових речень свідчать поширені в мові художньої літератури XVIII — XIX ст. відповідні безсполучникові конструкції: *Ти знаєш, / тебе я над усіх сестер злюбила* (Леся Українка). Сучасна норма вимагає в таких давніх складнопідрядних реченнях ставити тире або двокрапку, що вказує на відсутність сполучника¹.

Багато підрядних сполучників у сучасній мові стали наслідком розвитку морфологічної системи. Л. А. Булаховський стверджує, що слова *поки* (*покиль*), *допоки*, *доки* (*докиль*), які вказують на межі тривання дії головного речення, походять від знахідного відмінка множини давнього займенника **кий**².

Проаналізовані явища — це лише частина тих складних процесів, які відбулися впродовж усього історичного розвитку української мови. Синтаксична структура мови, залишаючись тією самою в своїй основі, постійно вдосконалюється, щоб задовольнити вимоги сучасної комунікації. Суттєві синтаксичні зміни можна виявити лише протягом великих хронологічних періодів, адже структура мови і механізми, які забезпечують її життєдіяльність, — це результат функціонування мови впродовж століть.

Літературна норма реалізується в мові динамічно й варіативно. Це є наслідком дії екстралінгвальних (мінливих і невизначених процесів) та інтралінгвальних (постійного руху мови в напрямку пошуків нових форм словесного вираження) чинників.

¹ УП. — С. 144 — 145.

² Булаховський Л. А. Зазнач. праця. — С. 518.

Динамічний характер мовної норми визначається, зокрема, безперервною зміною мовних смаків і оцінок, які не завжди збігаються з реальним мовним узусом, а також із визначеними правилами слововикористання.

Усі граматичні одиниці, що функціонують у сучасній українській мові, відбивають об'єктивні процеси виникнення нових понять і нових оцінок. Актуальними є питання їхньої нормалізації й кодифікації, що означає наявність у лінгвістичній науці не тільки традиційних правил, а й правил, які ґрунтуються на об'єктивній реальній мовній практиці, правил, що відображають закономірності мовної системи та її еволюції.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Досконала, впорядкована, ustalена, кодифікована літературна норма сучасної української мови — це насамперед праця багатьох поколінь українських мовознавців. Підґрунтям сучасної прескриптивної норми стали граматичні кодекси 10 — 30 років ХХ ст.

Автори граматик О. Курило, О. Синявський, М. Левицький, Є. Тимченко, П. Залозний, М. Грунський, М. Возняк, А. Кримський та ін. спільними зусиллями вивели українську мову на новий культурний рівень. Протягом 1917 — 1918 років було видано більше 160 практичних, шкільних граматик, граматик для самонавчання і для вчителів, 37 читанок та букварів, 14 словників.

Основними методами усіх граматик були описовий, порівняльно-історичний і зіставний, які реалізувалися у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематизації мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізу та чіткій диференціації двох мов — української і російської.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо, всередині яких відбуваються тривалі зміни, пошуки удосконалених механізмів. Унаслідок відкритості, незбалансованості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це зумовлює варіантність мовної норми. Хронологічно обмежена варіантність слова — прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови.

Лінгводидактична література засвідчує, що родові варіанти іменника розподілювалися або зникали протягом відносно коротких періодів — 7 — 10 років, тоді як певні відмінкові форми (давальний відмінок) функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку.

Прескриптивна норма зберігає визначальні відмінкові ознаки української літературної мови (закінчення **-ові/-еві** в давальному, вживання кличного відмінка тощо), які під впливом мовного узу-су витіснялися на периферію мовного вжитку.

Як надлишкові зникли до 30-х років ХХ ст. діалектні варіантні форми родового відмінка множини **-ів/-їв** (I відміни), **-ей** (III відміни), орудного відмінка однини **-ем** (IV відміни) тощо.

Внутрішні закони мови регулюють розвиток прикметникових форм. До 30-х років продуктивними були короткі форми місцевого відмінка однини прикметників на **-ім**. У другій половині ХХ ст. прескриптивна норма — нестягнені форми на **-ому** тощо.

Найбільш стала з погляду морфологічної норми внутрішня організація категорій дієслова. Тричленна часова структура впродовж сотень років утримує форми давноминулого часу, варіантні форми наказового способу.

Жодне давнє граматичне явище не минає в історії літературної мови безслідно. Це виразно демонструє сучасна двочленна категорія числа, за якою спостерігаємо реально відчутний вплив колишньої успадкованої з індоєвропейської мови двоїни. Під її впливом формувалася система відмінювання іменників із значенням парності, відмінкові форми називного, знахідного відмінків від іменників з колишніми основами на **-ѡ-, -jo-**, орудного відмінка числівників, займенників тощо. Давні форми двоїни визначають вживання в сучасній українській літературній мові називного і знахідного відмінка множини іменників чоловічого й жіночого роду в конструкціях з числівниками *два, три, чотири*.

Синтаксична система української мови найбільш стабільна, оскільки динамічні процеси, як правило, відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті їх уживання. Широка діалектна база позначилася на варіантному функціонуванні підрядного зв'язку керування на початку ХХ ст.: беззв'язкового й зв'язкового орудного предикативного, паралельних прийменникових конструкцій тощо.

Колишній допідрядний зв'язок в історії літературної мови позначився на функціонуванні в сучасній мові паратактичних речень. Виникнення нових підрядних конструкцій не руйнувало синтаксичного ладу, а поступово, відповідно до внутрішніх законів розвитку урізноманітнювало мовне вираження думки.

Граматики і словники фіксують мовні норми літературної мови в окремий період її функціонування. За зміною їх рекомендацій постає історія розвитку літературної мови.

Умовні скорочення джерел

Б — Буковина	Н. гр. — Наша Громада
В — Волинь	НД — Нація і держава
Віс. — Вісти	НГр — Наша громада
ВЗ — Ваше здоров'я	НП — Наддніпрянська правда
ВЗам. — Високий замок	НС — Нове слово
ВК — Вечірній Київ	П — Подолія
ВС — Вільне слово	ПД — Прилуцька думка
ВС УНР — Вісник УНР	ПіК — Політика і культура
ВУЦВК — Вісті ВУЦВК	ПО — Позашкільна освіта
Г — Гасло	Р — Рада
Гр. — Громада	Ріл. — Рілля
ГД — Громадський друг	Рус. — Руслан
ГК — Галицькі контракти	С — Степ
ГУ — Голос України	СВ — Сільські вісті
Д — Донеччина	Св. — Свобода
ДД — Добрий день	СД — Соціал-демократ
ДП — Деснянська правда	СК — Слобідський край
ДТ — Дзеркало тижня	Сн. — Сніп
Економ. — Економіст	Соб. — Собор
ЗІВ — Земля і воля	СС — Селянське слово
ЗП — Запорізька правда	Ст. — Старожитності
К — Край (Полтава)	СУ — Самостійна Україна
КіЖ — Культура і життя	ТГ — Тижневик Галичини
КС — Киевская старина	УЄС — Україна. Європа. Світ
КТ — Київський телеграф	УК — Урядовий кур'єр
КУ — Карпатська Україна	УС — Українське слово
ЛВ — Людина і влада	УМ — Україна молода
ЛГ — Літературна газета	Х — Хмельниччина
ЛНВ — Літературно-науковий вісник	Хл. — Хлібороб
ЛП — Лыстокъ правды	Ч — Чорноморець
ЛПр — Літературне Придніпров'я	ЧГ — Червоний гірник
ЛУ — Літературна Україна	ЧК — Черкаський край
М — Маяк	ЧН — Чорноморські новини
МУ — Молода Україна	Шл. — Шляхи України
НГ — Народний голос	

2.4. Норма — Інтернет — словник

Сучасні інформаційні технології помітно впливають на різні сфери життя людини, трансформують її світогляд, культуру, мову. Репрезентуючи принципово нові сфери спілкування, інтернет-комунікація особливо помітно змінює природу мовної системи.

Інтернет є не лише об'єктом дослідження мови, а й інструментом кодифікації літературної норми. Характерна риса Всесвітньої мережі — збереження сукупності усіх даних — дає змогу використовувати засоби Інтернету для верифікації мовного матеріалу, зокрема сприяє створенню лексичних, граматичних та ін. реєстрів у вигляді корпусів, словників тощо.

Щоб визначити характер конкретного слововживання у функціонально-стильових різновидах мови, треба здійснити класифікацію стилів за вагою: знаючи вагу стилю, можна виявити можливість лексеми щодо входження у загальномовний кадастр.

Сьогодні існує чимало способів і засобів використання особливостей комп'ютерів та пошукових систем Інтернету для вивчення нових аспектів мови. Поєднання нової філософії дослідження мови з новітніми засобами її вивчення уможливить виведення української лінгвістичної думки на якісно новий рівень.

Глобалізація й мовні процеси

Всесвітня економічна, політична та культурна інтеграція й уніфікація, які активізувалися останнім часом, свідчать про входження суспільства у глобалізаційний простір. Звуження темпоральних та дистанційних меж, розширення інформаційного поля істотно вплинули на соціум, стали відчутними для кожного індивідуума, інтегрованого в глобалізаційне середовище.

Суть глобалізації полягає у раптовому розширенні й ускладненні взаємозв'язків та взаємозалежностей як людей, так і держав, що виявляється у формуванні планетарного інформаційного простору, світового ринку капіталу, товарів, робочої сили тощо¹, а однією з найвиразніших її рис є гомогенізація та універсалізація світу². Головний чинник функціонування сучасного глобалізованого середовища — використання цифрових технологій, зокрема, активний розвиток інтернет-середовища.

Інтернет у сучасному світі відіграє дедалі помітнішу роль, захоплюючи у свою орбіту щораз більше сфер життєдіяльності лю-

¹ Шалин В. В., Альбов А. П. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации. — 2-е изд. — Краснодар, 2005. — 266 с.

² Пантин В. И. Циклы и волны глобальной истории. Глобализация в историческом измерении. — М., 2003. — С. 5.

дини. Такі процеси неминуче впливають на соціум, трансформуючи усі рівні його функціонування — від економічного до соціокультурного. Це зумовлює зміну основного чинника формування будь-якого соціуму — мови.

Мовна ситуація, яка склалася на межі тисячоліть, потребує більш детального вивчення лінгвальних процесів, особливо тих, які відбуваються у цифровому середовищі. Адже активний розвиток інформаційних технологій швидко змінює умови функціонування мови, що призводить до втрати можливості досліджувати унікальні часові пласти її розвитку в комп'ютерному середовищі, зокрема в Інтернеті. Наприклад, уже сьогодні частково зменшується активність писемної розмовної мови (в ІСQ-середовищах, чатах та ін.), адже комунікація переходить в іншу фазу — спілкування в аудіо- та відеоконференціях, тобто в усний варіант. Такий перехід на інший рівень має спонукати науковців до аналізу мовних явищ у писемній розмовній мові, сегмент якої помітно редукується. Це явище, по-перше, нове — його ще не було в мові, а по-друге, воно незабаром застаріє. Така ситуація схожа із дослідженнями діалектної мови, коли науковці намагаються зберегти факти живої мови носіїв певної говірки. Єдина відмінність — ці процеси не зіставні щодо часу. Трансформація мови говірки значно триваліша, ніж трансформація мовних засобів при спілкуванні в Інтернеті.

Водночас Інтернет є не лише об'єктом дослідження мови, а й інструментом для її аналізу. Найхарактерніша риса Всесвітньої мережі — збереження сукупності усіх даних — дає змогу використовувати засоби Інтернету для верифікації мовного матеріалу. Така особливість продуктивно сприяє створенню лексичних, граматичних та ін. реєстрів у вигляді корпусів, словників тощо. Оперування великою кількістю мовного матеріалу ставить питання про застосування засобів Інтернету для визначення мовної норми та її кодифікації. Отже, з'являється реальна можливість формування такого важливого нормативного мовного кадастру, як словник.

Створення тлумачної лексикографічної праці як основи словникарства ґрунтується на певних лінгвістичних та технологічних засадах, вивчення й аналіз яких теж на часі. І якщо лінгвістичні засади сучасного словникотворення загально визнані, то технологічні основи формування словників ще перебувають у не надто розвиненому стані. Це зумовлено суб'єктивними чинниками, що склалися в гуманітарній науці в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Інтернет — виклик глобалізації науковому середовищу

Українська гуманітарна наука на межі тисячоліть опинилася перед новими проблемами, поставленими соціумом. Глобалізація, що синхронно пов'язана з активним розвитком наукової думки, у сучасному світі реалізована й через новітні технології, які виникли у певних галузях знань. Погляд людини на світ змінився завдяки досягненням сучасної квантової теорії¹, нові можливості у царині зміни людського організму і трансформації соціуму сьогодні відкривають нанотехнології², по-іншому трактувати процеси, які відбуваються у природі, дала змогу теорія хаосу³. Порівняно з прикладними, технічними галузями наукових знань, у гуманітаристиці таких активних трансформацій не відбувається.

Хоча й українська гуманітарна наука відреагувала на виклики часу, проте рівень «реагування» виявився невисоким. Одним із найвиразніших прикладів такої реакції є проникнення гуманітарної науки в комп'ютерне та інтернет-середовище.

Знання про Інтернет як про певний асоціативний об'єкт чи явище

Словники — і загальномовні, і спеціальні різної спрямованості, — опрацьовані на засадах сучасної лексикографічної науки, є тим головним інструментом, що зміцнює й закріплює вироблену мовну норму, забезпечує необхідну для кожної мови кодифікацію лексичних засобів усіх категорій. У галузі термінології такі заходи ще більш важливі й необхідні (Л. Паламарчук).

Як відомо, Інтернет — всесвітня асоціація комп'ютерних мереж, інтегрована мережева «павутина», яка складається з різних комунікаційних мереж, об'єднаних у єдину логічну архітектуру⁴ (таке визначення сьогодні не зовсім коректне, оскільки значення цього слова стало значно ширшим⁵). Комп'ютерні технології, які щонайтісніше пов'язують і з Інтернетом, — інструмент для наукових

пошуків. Саме такий інструмент уможливив обрахунок та аналіз значних величин, чим послуговуються дослідники-негуманітарії. Лексикографічна наука також потрапляє у таку сферу.

¹ Вакарчук І. О. Квантова механіка. — 4-е вид. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. — 872 с.

² Солов'єв М. Нанотехнологія — ключ к бессмертию и свободе // Компьютерра. — М., 1997. — №41. — С. 48 — 50.

³ Малинецкий Г. Г., Потапов А. Б., Подлазов А. В. Нелинейная динамика: Подходы, результаты, надежды. — М.: КомКнига, 2006. — 280 с.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. — С. 501; далі — ВТССУМ.

⁵ Чемеркін С. Інтернет, велика літера, etc. // Культура слова. — 2011. — Вип. 75. — С. 123 — 128.

Сучасні лексикографічні праці активно використовують матеріали з Інтернету, аналізують явища та процеси, які відбуваються в інтернет-середовищі. Проте за зовнішньою репрезентативністю часто ховається нерозуміння природи й сутності Інтернету.

2007 року світ побачила праця О. Рутковського «Український словник-довідник екранних медіа», яка ставила за мету «унормувати загальнонаочної обігової лексики кіно й ТБ [телебачення. — С. Ч.]»¹. Попри необхідність лексикографічно систематизувати явища та процеси, які відбуваються у сфері кіно, телебачення, відео, автор долучив до словника і лексику з інтернет-середовища. Уведення у спеціалізований словник такої лексики нібито має прозору мотивацію: одним із складників комп'ютера є монітор (тобто екран)². Одразу впадає в око штучність такого об'єднання, про що також можуть свідчити приклади з розділу, в якому представлено інтернет-лексикон: пор. *сабж* (англійське «subject» — предмет, тема) — *розмовно-сленгове визначення теми спілкування в Інтернеті (українська транслітерація від скороченого англ. «subj»)*; слово «сабж» дуже частотне в електронному листуванні; *СЕРП* — (українська транслітерація від англійського *SERP* — Search Engine Results Page) — сторінка результатів пошукової машини³. Наявність слів у кадастрі, які не мають прямого відношення до об'єкта дослідження, свідчить про невиважений підхід у створенні цієї лексикографічної праці. Така ситуація в науковій думці склалася через неточне розуміння явища Інтернет. Через сприймання одного явища за зовнішньою подібністю до іншого як близького, схожого чи тотожного за значенням формується хибна думка про конкретне явище. «Екран» в Інтернеті — це лише транслятор процесів і явищ. Саме процеси і явища визначають суть того, що вкладається у сучасне тлумачення поняття 'Інтернет', а не власне електронний пристрій. Крім того, поняття 'екран' у сфері сучасних комп'ютерних технологій значно трансформоване (пор., назву одного із різновидів екрану — тачскрину⁴).

Така сама асоціативність у науковому дискурсі властива й іншим поняттям, які пов'язані з Інтернетом. Використаний у згаданій лексикографічній праці підхід порушує один із принципів кодифікації — обмеження реєстру вузькоспеціалізованого словника чітко регламентованим об'єктом вивчення.

¹ Рутковський О. Г. Український словник-довідник екранних медіа. — К.: ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2007. — С. 5 — 6.

² Там само. — С. 5.

³ Там само. — С. 261, 262.

⁴ Тачскрин — сенсорний екран, пристрій для введення інформації; взаємодія користувача із пристроєм відбувається за допомогою доторкування до екрана.

У будь-якій достовірній науковій праці автор репрезентує фактичний матеріал як такий, що узятий із вірогідного джерела. Проте помічено, що сьогодні автори наукових статей вдаються до «модельовання» ілюстративного матеріалу. Отримуючи результати в іншій мові (найчастіше «джерелом» є російська мова), автори самостійно створюють мовну одиницю за аналогією до мови-першоджерела. Однак сьогодні маємо змогу перевірити наявність «змодельованої» одиниці через пошукову систему Інтернету, тому виявити такий квазінауковий підхід у праці нескладно.

Наукова комунікація в часи Інтернету

Перед сучасною українською лексикографією у період гіпердинамічних змін в інформаційному середовищі постають нові завдання. Стратифікація досліджень, яку визначала наявність планів у господарській (а відповідно і науковій) діяльності в радянський час, зараз не підпорядковується законам планового розвитку, а тому за зовнішнім схематичним виглядом нагадує ризоморфне утворення. Наукова діяльність лінгвістичних інститутів, які функціонують у сфері Національної академії наук, регламентована планомірним розвитком наукових досліджень, проте інші наукові установи (зокрема вищі навчальні заклади) на таку регламентацію не зважають. Відповідно сучасна лексикографічна наукова думка має асинхронний характер. Так, дослідження, здійснені в одній інституції, часто повторно здійснюють науковці інших організацій. Прикладом такої нескоординованості є словники, опубліковані різними науковими колективами, організаціями тощо. Зокрема, таку виразну невідповідність помічено у Великому тлумачному словникові сучасної української мови за ред. В. Т. Бусела (2001 р.) і Короткому тлумачному словникові з інформатики та інформаційних систем для економістів (укладачі — Л. С. Козловська і Н. М. Поліщук, 2004 р.). Незважаючи на те, що на час видання другого словника мовці уже активно послуговувалися першим, укладачі другої лексикографічної праці не використали позитивні моменти у тлумаченні нових слів, запропоновані авторами Великого тлумачного словника... Порівняймо частини словникових статей із обох видань.

Сайт — сторінка для вивчення інформації зі своєю адресою в Інтернеті¹

Сайт — набір інформації, доступний в Інтернеті² під певним унікальним іменем²

¹ ВТССУМ. — С. 1095.

² Короткий тлумачний словник з інформатики та інформаційних систем для економістів / Уклад.: Л. С. Козловська, Н. М. Поліщук. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 27; далі — КТС.

У першому словникові тлумачення більш конкретне, на що вказують лексеми *сторінка*, *адреса*, релевантні для пояснюваного поняття. Проте цієї інформації немає у словникові, виданому пізніше. Крім того: а) не кожен набір інформації, доступний в Інтернеті, є сайтом (наприклад, комп'ютерна програма, розміщена в Мережі, — це набір інформації, але не сайт); б) певне унікальне ім'я в Інтернеті (наприклад, заголовок) має не лише сайт, а й різнотипна текстова, аудіо-, відеоінформація тощо. Саме «адреса» — поняття, яке визначальне для електронної сторінки, розміщеної в Інтернеті.

Драйвер — допоміжна програма, що забезпечує взаємодію інших програм з різними пристроями ЕОМ¹

Драйвер — файл, що містить інформацію, необхідну для програми керування роботою периферійного пристрою²

Визначення слова у Короткому тлумачному словникові... не коректне, оскільки існують файли з інформацією, потрібною для програми керування роботою інших пристроїв, проте вони не є драйверами, адже «деякі драйвери складаються з одного файлу, інші використовують два, три і більше файлів залежно від пристрою»³. Проте драйвер — обов'язково програма⁴.

Хакер — комп'ютерний хуліган, який проникає в чужі інформаційні системи заради пустошів, з метою оволодіння інформацією, введення в них хибних даних і т. ін.⁵

Хакер — комп'ютерний ентузіаст, який захоплюється вивченням усього, що стосується комп'ютерної техніки і здатний програмувати на найвищому рівні, в тому числі з використанням офіційно недокументованих можливостей системи⁶

В обох словниках та сама словникова стаття має різну конотацію: у першому — негативну, у другому — позитивну. Зауважимо, що спеціалізовані сучасні словники наводять слово *хакер* з негативною конотацією⁷.

Отже, як свідчать наведені приклади (кількість їх можна збільшувати), автори Короткого тлумачного словника... — нового видання порівняно з Великим тлумачним словником... — не враху-

¹ ВТССУМ. — С. 246.

² КТС. — С. 12.

³ Просмотр свойств драйвера устройства (www.xpspace.net/windows-setings/699-prosmotr-svoystv-drajvera-ustrojstva.html).

⁴ *Дербенцев В. Д., Семьонов Д. С., Шаранов О. Д.* Словник термінів інформаційних систем і технологій. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 54.

⁵ ВТССУМ. — С. 1338.

⁶ КТС. — С. 32.

⁷ Тлумачний словник з інформатики / Г. Г. Півняк, Б. С. Бусигін, М. М. Дівізінюк та ін. — Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2010. — С. 583 — 584.

вали аргументовані наукові факти, засвідчені у словникові, що вийшов трьома роками раніше. Це виразна ознака відсутності наукової комунікації в мовознавчому середовищі, яка має здійснюватися не лише на рівні наукових статей, а й праць, що потребують системного підходу, вищого рівня абстракції й узагальнення. Крім того, часто не враховують інформацію з суміжних галузей знань та доробок науковців інших країн. У зв'язку з цим важко встановити критерії лексичної норми, дати правильне визначення. Наведені факти є ознакою нечіткого підходу до кодифікації норми.

Сучасні глобалізаційні процеси відкрили систему конкретної мови для проникнення одиниць з інших мовних систем, що засвідчує мовна практика. Численні іншомовні запозичення проникають у мову саме завдяки Інтернету. Одна з важливих проблем — потреба кодифікації названих мовних одиниць. У цій царині окреслилося коло завдань, які потребують нових дослідницьких підходів. По-перше, існують різні думки щодо кодифікації запозичених лексем у формі, якою послуговуються у мовній практиці. Наприклад, існує спроба трансформувати лексеми, запозичені з інших мов, відповідно до «українських» моделей словотвору й правопису, зокрема, написання запозичених слів через дефіс¹. Проте моделі, за якими утворені такі слова, в українській мові існують, а самих запозичених одиниць — величезна кількість. Тому пристосування таких лексем до «українських» моделей написання означатиме абсолютну відірваність пропонованого стандарту від мовної практики.

По-друге, наукова думка не завжди реагує на потребу кодифікації певної лексичної одиниці, якою послуговуються у мовній практиці. Доказом цього часто є кваліфікація нового слова як такого, що виявляє надлишковість щодо мовної системи: «іншомовні елементи лише обтяжують мову зайвими лексичними одиницями, заступаючи або й витісняючи з ужитку наявні в словнику загальноживані питомі лексеми»². Наприклад, слово *рекетири* має ідентичний відповідник *вимагач*³. Такий показник

¹ Городенська К. Бліц і його «українські родичі» // Українська мова. — 2011. — №2. — С. 146; Городенська К. Як писати слова з арт-? // Українська мова. — 2011. — №3. — С. 92; Городенська К. Числівники «не знаються» з топ- // Українська мова. — 2011. — №4. — С. 31.

² Стишов О. А. Назви осіб в українській мові кінця ХХ — початку ХХІ століть (на матеріалі ЗМІ) // Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах / Г. М. Вокальчук, А. М. Архангельська, О. А. Стишов та ін. — Вип. 6. Лексикографічна серія «Українська індивідуально-авторська неографія». — Рівне-Оломоуць: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. — С. 31.

³ Там само. — С. 31 — 32.

«надлишковості» не зовсім переконливий і є виявом суб'єктивізму, оскільки різниця у стилістичному вживанні слів (*рекети́р* у контексті виявляє менший ступінь стилістичної конотації, ніж *вимага́ч*), невідповідність мовній практиці (пошукова система Інтернету фіксує удвічі більше одиниць *рекети́р* порівняно з *вимага́ч*), лексичні значення цих слів, зафіксовані лексикографічними працями, — різні (*рекети́р* — той, хто здійснює рекет; шантажист; від *рекет* — злочинна діяльність, пов'язана зі здириництвом за допомогою погроз, залякування й грубого насильства¹; *вимага́ч* — той, хто щось у когось вимагає; рекети́р²). Наведений приклад — лише поодинокий випадок із великої кількості фактів щодо різних мовних одиниць, кодифікація яких піддається сумніву через їхню відповідність/невідповідність критеріям «питомий», «надлишковий» та ін. Проте у сучасному українському мовознавстві й досі не визначено критерію, наприклад, «питомості» — очевидно, через його суб'єктивність. Адже тоді перед дослідником постане багато питань: чому саме ці критерії визначальні для «питомості»? чому саме цей період у розвитку мови є таким, коли сформувалися ознаки «питомості»? чому нові ознаки, які з'являються у мові сьогодні, не можуть бути ознаками «питомості»? хто визначає критерії «питомості»? та ін.

Принагідно варто звернути увагу на оцінні характеристики, які дають науковці тому чи тому мовному явищу («Це було не колись, а нещодавно. Опиняєшся на пероні київського метро — і тебе вдаряють, мов обухом по голові: «Прискорюйте висадку і посадку!») І такими мовними покручами годували щодня-щогодини»³), вживають у наукових статтях метафори («Як і в усякій іншій потужній мові, що має удосталь своїх ресурсів, неконтрольований вплив англіцизмів є ознакою не тільки осучаснення і розвитку, але й шкідливих метастаз»⁴; «живосилом притягнуті в українську мову, вони [іншомовні слова. — С. Ч.] втрачають цю органічність і набувають вигляду «чужоземця», «стороннього тіла»⁵).

Експресивне оцінювання мовних фактів неминуче призводить до суб'єктивізму в науці, а будь-яка ознака суб'єктивізму (навіть

¹ Словник іншомовних слів / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006. — С. 589.

² ВТССУМ. — С. 140.

³ *Вихованець І.* 2. На «підземних курсах» української мови // Українська мова. — 2001. — №1. — С. 73.

⁴ *Радчук В.* Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери // Українська мова. — 2002. — №3. — С. 8.

⁵ *Селгей П.* Що нам робити із запозиченнями? // Українська мова. — 2007. — №3. — С. 4.

незважаючи на раціональне зерно, яке закладене в науковій праці) має бути ревізована, оскільки суб'єктивне потрактування норми не може бути науково обґрунтованим.

Засоби Інтернету в сучасній лексикографії: невідповідність кодифікації

Сучасну мову поповнюють одиниці різного функціонально-стилістичного значення. Серед них — запозичення з інших мов, сленгові форми, елементи розмовної некодифікованої мови тощо. Коли постає питання кодифікації цих одиниць, насамперед звертають увагу на їх відповідність українській мовній системі. Зокрема, дискусії виникають щодо прикладкових препозитивних утворень — популярної словотвірної моделі. На прикладі одного слова *Інтернет* можна простежити неологічні тенденції у сучасній літературній мові. Досліджуване слово, використовуване як прикладка, надзвичайно частотне в Мережі. Рівень частотності слова із прикладкою *Інтернет* визначає перспективи входження одиниці у словник. Конкретний аналіз частково дасть відповідь на питання, яка «готовність» слова до його входження в загальнономовний словник.

Про невідповідність зафіксованих лексикографічними джерелами одиниць мовної практики свідчить зіставлення деяких форм із прикладкою *Інтернет*. Зокрема, в Орфографічному словнику за ред. акад. В. Г. Скляренка (2009 р., 9 видання) серед слів із прикладкою *Інтернет* зафіксовано утворення *інтернет-глядач* та *інтернет-ефір* (загалом слів із прикладкою *Інтернет* — 21¹). Тобто ці слова пройшли етап кодифікації. Однак пошукова система як засіб верифікації мовного матеріалу фіксує лише 8 слововиявів лексеми *інтернет-глядач*, а *інтернет-ефір* — лише 22 рази. Водночас у Словникові не зафіксовані такі прикладкові утворення, як *інтернет-реклама* (22 тис. слововиявів), *інтернет-сторінка* (13 тис.; до речі, Словник подає форму *інтернет-сайт*, що, фактично, є тавтологічним утворенням, оскільки *сайт* — це власне місце в Інтернеті, сторінка в Інтернеті).

Отже, помітна виразна диспропорція мовної практики Інтернету і лексикографічних джерел. Відповідно постає питання про критерії уведення лексичної одиниці до лексикографічного реєстру.

Схожа ситуація щодо чіткості принципів кодифікації й у іншому популярному кадастрі — Великому тлумачному словнику

¹ УОС-09. — С. 339.

сучасної української мови. Незважаючи на значний обсяг лексичних одиниць (250 тис.), тут зафіксовано лише 9 слівформ із прикладкою *Інтернет: інтернет-енциклопедія, інтернет-канал, інтернет-кафе, інтернет-клуб, інтернет-користувач, інтернет-магазин, інтернет-провайдер, інтернет-ресурс, інтернет-чат*¹. Проте у цій лексикографічній праці не зафіксовано таку популярну лексему, як *інтернет-видання*, кількість слівформ якої у Всесвітній мережі сягнула 560 тис. Навіть найбільш частотне із слів, уведених до реєстру Великого тлумачного словника..., — *інтернет-магазин* — має лише 359 тис. реалізацій слівформ. Якщо виходити із засад введення у словник одиниць, якими номіновано лише нові поняття, із непрозорою етимологією (на зразок *інтернет-провайдер, інтернет-чат*), алогічним виглядає фіксування етимологічно прозорого прикладкового утворення *інтернет-енциклопедія* ‘енциклопедія, що міститься в Інтернеті’. Якщо ж узяти до уваги мовну практику, то наведені реєстрові одиниці у Словнику не відповідають найвищим показникам частотності в мовній практиці, що засвідчують пошукові засоби Інтернету.

Засади створення словника — від мовної практики до визначення реєстру

Найперше питання, яке постає перед лексикографом, — реєстр словника. При відборі одиниць мають враховуватися не лише власне лінгвістичні, а й соціологічні фактори, адже доводиться вирішувати питання про те, лексику яких соціо професійних груп має фіксувати словник. Саме соціологічний підхід спонукає вводити у словник спеціальну термінологію, що набула поширення, як і слова, виявлені в текстах популярних авторів².

Кожен параметр словника має певну типологію рішень, у межах якої лексикограф визначає свій вибір. При створенні словника виникає проблема відбору лексичних одиниць, тобто співвідношення між тією інформацією, яка надається, та загальним знанням носіїв мови³.

Як зазначає один із редакторів французького словника «Великий Ларус» Л. Гільбер, «лексикографи, для яких мірилом вхо-

¹ ВТССУМ. — С. 501.

² Гак В. Г. От толкового словаря к энциклопедии языка (из опыта современной французской лексикографии) // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — М., 1971. — Т. XXX. Вып. 6. — С. 524 — 530.

³ Зарецкая Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. — 4-е изд. — М.: Дело, 2002. — 480 с.

дження слова у словник є власне відчуття мови і власна культура, переконані, що мовний рівень, репрезентований пресою і спеціальними журналами з їхнім дозуванням загальномовної та спеціальної лексики, більш-менш точно відповідає середньому рівневі мовної спільноти»¹.

Принагідно варто звернути увагу на інші принципи добору лексем у спеціальні словники, наприклад, у словники обценної лексики, де важливу роль може відігравати ідіолектний словник лише одного інформанта².

У зарубіжній літературі розглядають емпіричний метод відбору матеріалу, що базується на інтроспекції, яка є в літературі й текстах. Інтроспекція — лінгвістична компетенція укладача словника, тобто його активні й пасивні знання, зокрема мовний досвід у поєднанні з культурологічним знанням тієї мовної спільноти, яка буде представлена у словникові³. Більшою чи меншою мірою показник інтроспекції завжди представлений у словникові як показник компетентності лексикографа, що обов'язково впливає на кінцевий результат — позитивний чи негативний. У світовій практиці словникарства імена Н. Вебстера, П. Ларусса, С. Ожегова стали показником особистої творчості, індивідуальності стилю, що вивело лексикографію на вищий рівень⁴. В українській лексикографії показником вищого рівня індивідуальної лексикографічної майстерності стали імена О. С. Мельничука, Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник, С. І. Головащук⁵ та ін.

Варто додати, що інтроспективний підхід передбачає також залучення носія і фахівця в досліджуваній предметній галузі. Як зазначають Х. Бергенхольц та С. Тарп, обов'язковими мають бути консультації з фахівцями у процесі роботи над LSP словниками⁶

¹ *Guilbert L.* Dictionaires et linguistique: essai de typologie des dictionnaires monolingues français contemporains // *Langue française*. — 1969. — Vol. 2, Num. 2. — P. 20.

² *Плущер-Сарно А.* Большой словарь мата. — СПб.: Лимбус Пресс, 2005. — Т. 1. — С. 54.

³ *Петрашова Т. Г.* Актуальные вопросы проектирования LSP словарей // *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. — Санкт-Петербург, 2009. — №4. Т. 2. — С. 137 — 142.

⁴ *Денисов П. Н.* Основные проблемы теории лексикографии: Дисс. д-ра филол. н. — М., 1976. — С. 248.

⁵ *Гнатюк І. С.* Відповідальність перед словом: професор Лариса Григорівна Скрипник // *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. — К., 2011. — С. 17 — 22; *Лозова Н.* Сергій Іванович Головащук // *Українське мовознавство*. — 2008. — Вип. 38. — С. 122 — 125.

⁶ *Bergholtz H., Tarp S.* Manual of Specialised Lexicography: The Preparation of Specialized Dictionary. — Amsterdam-Philadelphia, 1995. — P. 90 — 96.

(LSP — Language for Special Purposes, мова спеціального призначення¹).

Пошукові машини Інтернету — засіб для формування лексикографічного реєстру

Принципи добору лексичного матеріалу як одне з важливих питань сучасної лексикографії на сьогодні остаточно не розроблені, про що свідчать численні приклади зі словників нових слів та значень. Звертаємо увагу на видання, які добирають інформацію для словників з Інтернету. Одне з таких видань — словник «Нові й актуалізовані слова та значення»². У ньому подано сучасні лексеми і актуалізовані значення, проте засади створення реєстру цього словника незрозумілі. Так, автори зазначають, що «Джерелами мовного матеріалу є, крім періодичних видань, офіційних сайтів, ще й блоги, форуми та матеріали, виявлені пошуковими системами»³. Кількість позицій (трохи більше ста) у переліку офіційних сайтів, блогів, форумів, а також їх вибірковість викликають застереження. Адже, наприклад, тільки українська блогосфера на початок 2011 року налічувала понад 800 блогів, причому значна частина блогів зареєстрована в регіонах, де спілкуються українською мовою⁴. Тобто автори не мотивують принципи добору лексичних одиниць і виявлення нових значень слова. Деякі науковці кваліфікують такий засадничий підхід дуже жорстко: «Можлива дезінформація щодо лексикографічних та інших джерел, використовуваних при підготуванні словника. Наразі такий «злочин» здебільшого розглядають як безвідповідальність, недобросовісність авторів (редакторів) словника»⁵.

Ситуацію з доббором реєстрових одиниць ускладнюють і суспільно-політичні процеси, наслідки яких суттєво позначаються на лексикографічній практиці. Так, після опублікування СУМ від середини 80-х рр. відбулися помітні зрушення в мовній ситуації:

¹ Термін «мова спеціального призначення» в українському мовознавстві не усталений. Здебільшого його потрактовують як функціональний різновид літературної мови, що складається із сукупності вербальних та невербальних засобів, використовуваних у сфері окремої сфери знань, і співвідносять з науково-професійними поняттями цієї сфери знань. У науковій практиці синонімічними до цього терміна є *підмова*, *спеціальна лексика*, *спеціальна мова*, напр., *підмова ресторанного господарства*, *спеціальна лексика журналістики*, *спеціальна мова юриспруденції*.

² Балог В. О., Лозова Н. Є., Тимченко О. М. Нові й актуалізовані слова та значення. — К., 2010. — 280 с.

³ Там само. — С. 27 — 29.

⁴ Ukrainian Blogs (www.ukrainianblogs.com/ua/rating.html).

⁵ Дубичинский В. В. Лексикография русского языка. — М.: Наука, Флинта, 2008. — С. 39.

зміна статусу української мови, яка стала державною, повернення текстів авторів, які були репресовані, скасування мовного цензурування та ін.¹ Тому гостро постала потреба трансформації установлених підходів до формування лексикографічного реєстру.

Одним із таких засобів, безперечно, має стати пошукова машина Інтернету. До пошуку лексичних одиниць через пошукові системи автори сучасних українських словників звертаються часто. Проте принципи добору слів із використанням цього зручного засобу віднаходження матеріалів і досі недосконалі. Укладачі реєстрів не пояснюють критерії добору через пошукову систему. Відповідно застосований механізм може спотворити дані. Наприклад, у виданні «Нові й актуалізовані слова і значення» представлено слово *інет-запарка* «сленг. Велике напруження, пов'язане з тривалим перебуванням у мережі Інтернет, інтенсивним пошуком інформації в ній»², проте пошукова система фіксує лише 2 приклади цього слововживання, натомість у виданні немає слів *інет-магазин* (1300 прикладів), *інет-видання* (140 прикладів), що, ймовірно, свідчить про некоректність застосованого механізму³.

Вага стилю у формуванні норми

Як показують результати праці лексикографів, одним із найскладніших питань, незважаючи на його зовнішню простоту, є визначення переліку одиниць, які кодифікуються у словниках. Спонтанна, неаргументована вибірковість часто призводить до порушення системи унормування. Крім того, в наукових працях дезавуюється головний напрямок кодифікації — від мовної практики до словника.

Мовна практика в усьому стильово-жанровому розмаїтті найповніше репрезентована в загальнономовних словниках, тому добір лексем при укладанні таких лексикографічних праць обов'язково повинен пройти верифікацію стилістичною системою мови. Априорі укладачі використовують такий підхід, доказом чого є, наприклад, ремаркування окремих лексем у загальнономовному кадастрі, проте часто ремарки з'являються у словникові не як

¹ Грищенко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр Гловника як проблема сучасної тлумачної лексикографії // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. — К., 2011. — С. 239 — 241.

² Балог В. О., Лозова Н. С., Тименко Л. О., Тищенко О. М. Знач. праця. — С. 109.

³ Зважаючи на можливу динаміку результатів пошукових запитів у різний час, зазначаємо, що усі наведені в розділі дані щодо пошукових результатів обмежені часовими параметрами від 30 серпня до 30 вересня 2012 року.

результат системного дослідження, а як продовження традицій, що склалися раніше.

Сьогодні гостро постала потреба нового підходу до аналізу лексичного матеріалу, який пропонується увести до загальномого словника. Такий новий підхід повинен більш широко й гнучко використовувати результати апробації лексеми стилістичною системою мови.

Для сучасної української мови характерні шість основних стилів — публіцистичний, художній, науковий, офіційно-діловий, сакральний, розмовний¹. Проте сьогодні мовна ситуація через активні глобалізаційні процеси, які позначилися й на мові, трансформувала ознаки самого стилю, розмила межі стилів та жанрів. Ці процеси відобразилися у текстах, які пройшли обробку цифровим середовищем — через Інтернет². Такі явища властиві для мови сучасних засобів масової інформації. Визначення належності тексту до певного стилю ускладнює роботу науковця, проте не робить її нездійсненною, адже будь-який процес спілкування за характером висловлювання, стилем і метою комунікації, місцем можна умовно вкласти у функціонально-стильову парадигму української мови. Однак вага кожного із цих різновидів, розмаїття комунікативних ситуацій — різна. Саме вага стильового різновиду, на нашу думку, й має стати головним критерієм входження конкретної лексичної одиниці у словник. Визначити вагу стильового різновиду мови допомагає стилістика, яка вивчає закономірності існування та структурну організацію суспільно зумовлених різновидів мови, досліджує мовні одиниці з погляду додаткового експресивно-стильового забарвлення та аналізує цілеспрямований вибір мовних засобів, що відповідає певним нормам³. Отже, вага стильового різновиду — це міра вияву стилю чи

¹ *Єрмоленко С. Я.* Стиль // Українська мова: Енциклопедія. — 3-тє вид., змін. і доп. — К., 2007. — С. 675 — 676.

² *Чемеркін С. Г.* Зміна визначальних ознак стилів та жанрів сучасної української мови у цифровому середовищі // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер.: Філол. науки. — Кам'янець-Подільський, 2009. — Вип. 20. — С. 703 — 705; *Чемеркін С. Г.* Публіцистичний стиль української мови в Інтернеті: диференційні ознаки // Українознавство, — 2008. — №4. — С. 220 — 224; *Чемеркін С. Г.* Модифікація ознак сакрального стилю в Інтернеті // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: Серія «Філологічна». — Острог, 2008. — Вип. 10. — С. 176 — 184; *Чемеркін С. Г.* Нерівномірність жанрової репрезентації офіційно-ділового стилю у Всесвітній мережі // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика». — Херсон, 2008. — Вип. 8. — С. 386 — 390; *Чемеркін С. Г.* Трансформації розмовного стилю в інтернет-комунікації // Мовознавство. — 2007. — №4 — 5. — С. 64 — 71; *Чемеркін С. Г.* Нове життя епістолярного жанру // Культура слова. — 2007. — Вип. 68 — 69. — С. 58 — 61.

³ *Єрмоленко С. Я.* Стилістика // Українська мова: Енциклопедія. — 3-тє вид., змін. і доп. — К., 2007. — С. 673 — 674.

жанру мови, комунікативної ситуації у формуванні норми. Що більша вага стилю, то більші його можливості у кодифікації та нормуванні.

У сучасній стилістичній системі української мови вагоме місце посідає художній стиль¹. Художні тексти через широту комунікативних ситуацій, через використання елементів інших стилів для створення образності взаємодіяли з іншими функціонально-стильовими різновидами мови². Така особливість робила художній стиль осердям стилістичної системи, у художніх зразках формувалася норма літературної мови, кодифікована лексикографічною практикою. Важливу роль відігравала доступність художніх творів, їхня поширеність, активне проникнення художньої літератури у коло носіїв мови³.

Із часом така ситуація почала змінюватися. Глобалізаційні процеси, які спричинилися до демократизації суспільства, дали могутній поштовх у комунікативному середовищі новим типам текстів — публіцистичним⁴, а розвиток цифрових технологій значно прискорив таку динаміку. Сьогодні через Інтернет, електронні засоби масової інформації мовець отримує значно більше інформації, ніж у доглобалізаційну епоху. Тип інформації також змінився. Відкритість суспільства викликала потребу в інших зразках мови — текстах публіцистичного стилю, тому сучасні норми літературної мови формуються під значним впливом мови засобів масової інформації. Тобто сьогодні не можна беззастере-

¹ Сютя Г. М. Мова художньої літератури і літературна мова // Культура слова. — К., 2012. — Вип. 77. — С. 120 — 127.

² Єрмоленко С. Я. Художній стиль // Українська мова: Енциклопедія. — 3-тє вид., змін. і доп. — К., 2007. — С. 813.

³ Советский Союз: Справочник. — М., 1977. — С. 307.

⁴ Незважаючи на те, що сьогодні у науковому обігу щораз частіше використовують іншу назву для цього функціонально-стильового різновиду мови (*масмедійний, газетно-публіцистичний стиль, стиль масової інформації*), продовжуємо послугуватися таким терміном, усвідомлюючи, що визначальні ознаки цього стилю значно розширилися за межі звичайної публіцистики.

жно приймати твердження про те, що взірці мовно-художньої практики є критерієм становлення літературної норми¹.

Глобалізація стимулювала зміну всіх стильових і жанрових різновидів, змінивши їхню вагу у формуванні норми. Функціонуючи в тому чи тому стилі, лексеми набувають потенційних ознак нормореалізації. Аксиоматичним є твердження, що вживання лексеми у всіх стилях — це «сигнал» для її обов'язкової фіксації у словникові. Адже, перебуваючи у всіх типових різновидах комунікативних ситуацій (якими у нашому випадку є стилі), вона претендує на статус загальномовної. І навпаки — лексема, яка трапляється лише в одному стилі, навіть якою б частотною вона не була чи в якому функціонально-стильовому різновиді (навіть найбільшому за вагою) не траплялася, не може бути беззастережно введена у загальномовний словник. Уведення такого слова в нормативний реєстр, вірогідно, має супроводжуватися відповідною стилістичною ремаркою.

Публіцистичний стиль. Зазначимо, що це найбільш вагомий стиль у сучасній українській літературній мові. За соціологічними дослідженнями, текстів сучасних засобів масової частіше потребують читачі². Як свідчать дані опитування, здійсненого компанією «Pew project for excellence in journalism», у кінці 2010 року вперше в історії сучасної журналістики кількість людей, які дізнаються про останні новини з інтернет-ЗМІ, перевищила кількість тих, хто читає традиційні паперові видання³.

Вага кожного жанрового різновиду в межах публіцистичного стилю різна. Одним із найвагоміших жанрів у структурі публіцистичного дискурсу є реклама. Ця форма комунікації⁴, крім функцій маркетингового характеру, має також приваблювати клієнтів⁵. Тому перед цим текстовим різновидом стоїть завдання максимально широкого охоплення мовців та ефективного на них впливу. Застосовуючи систему рейтингів чи ваги до текстів, імовірно, такий дискурс матиме найвищий рівень у процесі публіцистичної комунікації. Інакше кажучи, лексична одиниця,

¹ Єрмоленко С. Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2001. — Вип. 4. — С. 7 — 8.

² Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: Аналітична доповідь / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. — К.: НІСД, 2010. — С. 3.

³ For the First Time, More People Get News Online Than From Newspapers (mashable.com).

⁴ Котлер Ф. Основи маркетинга. — М.: Прогресс, 1990. — С. 511.

⁵ Уэллс У., Бернет Дж., Мориарти С. Реклама: принципы и практика. — СПб.: Питер, 1999. — С. 31.

вжита у цьому жанровому різновиді, має значні шанси потрапити у словник.

Варто, однак, зробити застереження щодо нормативного використання нових слів у рекламних текстах. Питання порушення норми у рекламі — одне з найактуальніших сьогодні. Недотримання норм правопису лексем, неправильна словозміна, помилки у вживанні великої літери — неповний перелік проблем, про які сигналізують науковці. Безперечно, слово, яке претендує на статус кодифікованого, має бути оформлене відповідно до правил українського правопису.

Сучасна публіцистика послуговується різними засобами впливу на читача; серед них увагу привертає заголовок (концентроване відбиття головної ідеї твору)¹ і лід (початковий абзац, яким відкривається текст публікації, специфічно виділений своєрідний зачин)². Зважаючи на значущість цих текстових елементів у мові, припускаємо, що у заголовка та ліда теж найвища текстова вага. Власне, це стосується і заголовка у творах інших стилів.

Художній стиль. Вище уже йшлося про те, що художні тексти втрачають вагу у формуванні норми, відповідно художній стиль поступається перед публіцистичним. Проте й тепер слово, вжите в художньому тексті, має високі шанси потрапити в словник.

За своєю природою художній текст, як і будь-який інший, — неоднорідний, причому тут частіше, ніж в інших стилях, трапляються оказіональні лексичні утворення³, які практично не мають шансів бути зафіксованими у загальномовному словникові. Лексикографічна практика засвідчує, що ймовірність потрапляння таких слів у нормативний реєстр залежить від багатьох чинників, головним із яких є поширеність оказіоналізму в сучасній мові. Але для поширеності цього слова серед мовців важливо, щоб воно було підхоплене іншими функціонально-стильовими різновидами, що може статися лише через активну популяризацію твору, в якому воно «народилося». Крім того, на входження такого слова до лексикографічного реєстру впливає і суспільно-політичне значення постаті автора.

Текст твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», який з'явився у грудні 2010 року, швидко потрапив у мережу Інтернет. Свідомо неправильно вжите автором слово *самашедшо-*

¹ Іванов В. Ф. Техніка оформлення газети. — К., 2000. — С. 109 — 110.

² Григораши Д. С. Журналістика у термінах і виразах. — Львів: Вища школа. — С. 226.

³ Бойчук М. Параметризація поняття «оказіоналізм» // Лінгвістичні студії. — Вип. 23. — Донецьк, 2011. — С. 11.

го у назві цього твору має власну історію в Мережі. Відомо, що слово, вжите у рядку пошукової системи, яка застосована в Інтернеті, піддається дії алгоритму «Відстань Дамерау-Левенштейна»¹ в пошуковому синтаксисі. Тобто для неправильно вжитої літери у слові автоматично у пошуковому рядку може пропонуватися правильний варіант написання. Якщо результатів пошуку на помилковий запит немає, то пошукова система пропонує результати для правильного написання одиниці. Якщо знайдено невелику кількість помилкових запитів — пошуковик пропонує варіанти пошуку й для одиниці, написаної правильно. Коли ж помилкових результатів багато, пошукова система не пропонує заміни на правильний варіант. Так, слово *самашедшого* (саме у формі родового відмінка!) в пошуковому синтаксисі не визначається як неправильне, проте для зручності пропонуються і правильні варіанти, як, наприклад, версії перекладу слова іншою мовою (здебільшого російською при пошукові українських лексем). Отже, слово, вжите в творі відомої авторки, активно увійшло в користування в Інтернеті. Час входження таких слів із творів маловідомих авторів значно більший або практично неможливий.

У сучасні лексикографічні праці потрапляє небагато одиниць із художньої мови. Проте як колись, так і тепер основну частину ілюстративного матеріалу все-таки становлять зразки художньої мови.

Науковий стиль. Науково-технічний прогрес, який активно супроводжує глобалізаційні процеси, суттєво вплинув на систему мови, що найбільше позначилося на науковому стилі мови. Якщо раніше тлумачні словники укладали насамперед на основі мови художньої літератури, то сьогодні опис розвинутих мов світу неможливий без урахування наукового стилю і його ролі в житті суспільства². Розвиток різних галузей знань із різноманітних сфер життєдіяльності людини спричинився до активного запозичення, творення й поширення наукових термінів, частина з яких вийшла за межі наукової мови й стала загальномовними одиницями. Така лексика частіше розширюється за рахунок термінів із сфер наукових знань. Так, у сучасний загальномовний словник часто входять слова з комп'ютерної сфери, фінансів, політична, медична термінологія. Проте більшість із нових, запозичених одиниць обслуговують лише наукову мову. При цьому, значну

¹ Романовский И. В. Дискретный анализ. — 4-е изд., испр. и доп. — СПб.: Невский Диалект, БХВ-Петербург, 2008. — 336 с.

² Солганик Г. Я. Стилистика текста. — М.: Флинта, Наука, 1997. — С. 90.

частину термінів загальномовні словники фіксують із відповідними ремарками або без них. Це показово, наприклад, для Словника української мови у 20 томах.

Зіставивши лексичний матеріал словників української мови у 20-ти та 11-ти томах (словникові статті від «а» до «авіетка»), ми виявили у СУМ-20 167 нових лексем. Значення цих слів проілюстровано 286 прикладами: 152 — з текстів публіцистичного стилю, 111 — із наукового стилю, 11 — із художнього стилю (з них 7 — із мемуарної літератури), 2 — із офіційно-ділового стилю. Крім того, лексикографи СУМ-20 для ілюстрації 10 значень лексем використали Інтернет.

Природно, що найвищий показник наповнення ілюстративним матеріалом словника належить зразкам із публіцистичного дискурсу, що виявляє загальну тенденцію збільшення ваги цього стилю у формуванні норми. Навіть побіжний погляд засвідчує надзвичайно низькі показники для створення ілюстративної бази зі зразків художнього стилю і надзвичайно високі — з наукового. Причина такого явища, на нашу думку, має екстралінгвальний характер. Однією з особливостей наукового дискурсу сьогодення є поширення наукових праць усіма доступними засобами. Наукові роботи проходять цифрову обробку, формуються в бази даних, а пошук прикладів із таких творів полегшується. Відповідно автори Словника можуть не лише знайти зразки для ілюстрацій лексичних значень того чи того слова, а й відібрати велику кількість лексем у словник, адже будь-який новий термін у науковому тексті завжди виразно окреслений через сучасні засоби оформлення наукових праць із анотаціями та ключовими словами. Тому й помітно, що суттєва частина нових слів у Словникові української мови в 20-ти томах — наукові терміни, часто навіть вузькоспеціальні. Відтак постає питання про доцільність введення таких лексем у загальномовну лексикографічну працю. Заради справедливості варто зазначити, що багато слів української мови, які починаються на літеру «а», справді мають іншомовне походження, тому може скластися враження про закономірність добору прикладів саме із зразків наукової літератури. Проте викликає застереження не домінування прикладів наукового стилю, а незіставна кількість із зразками з інших стильових різновидів (від «а» до «авіетка» серед нових слів не виявлено ілюстрацій із текстів сакрального, розмовного стилів).

Отже, незважаючи на високі показники наповнення словника ілюстративним матеріалом з наукового стилю, все ж його вага поступається попереднім двом.

На особливу увагу заслуговує такий параметр, використаний у Словнику української мови у 20-ти томах, як джерело ілюстративного матеріалу — Інтернет. Паспортизація джерела матеріалу з відповідними позначками (*з газ.* — з газети, *із журн.* — із журналу, *з мови документів*, *з наук. літ.* — з наукової літератури, *Л. Дмитерко* — із твору Любомира Дмитерка, *з Інтернету* — з текстів, які розміщені в Інтернеті, та ін.) вказує на певний стильовий різновид тексту і є матеріалом для лінгвостилістичних досліджень, додатковим аргументом певної стилістичної ремарки тощо. Вказування Інтернету як джерела ілюстративного матеріалу руйнує цю систему вказівок, адже Інтернет — це своєрідний засіб трансляції різних типів текстів, зразків дискурсів, як писемної, так і усної мови¹, а ширше — інформації. Це навіть ширший «транслятор», ніж радіо та телебачення. Тому Інтернет як джерело інформації — це нечіткість у визначенні належності до стильового різновиду ілюстративного матеріалу, відповідно — неможливість низки лінгвостилістичних досліджень. Приклади з Інтернету для ілюстрування словника можуть бути представлені усіма функціонально-стильовими різновидами. Сьогодні перед науковцями уже не стоїть питання про виокремлення мови Інтернету в особливий стильовий різновид, як це було раніше², Інтернет — це комунікаційна сфера, у якій трапляються усі стильові різновиди української мови.

Офіційно-діловий стиль. Сфера офіційно-ділової комунікації з часу проголошення незалежності України зазнала суттєвої трансформації. Зокрема, з'явилася потреба у створенні законодавчої бази, яка обслуговує незалежну державу, відповідно виникла низка офіційно-ділових документів, які раніше були не затребувані або були затребувані російською мовою, що спричинило й зміну мови органів державної влади³. Постала гостра потреба у навчанні фахівців, що працюють у державному апараті, військовослужбовців, у створенні довідників, посібників у сфері ділової документації. Отже, розширилася комунікативна сфера цього функціонально-стильового різновиду мови. Це істотно вплинуло й на лексикогра-

¹ *Чемеркін С. Г.* Ефект усної комунікації в мові Інтернету // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: Серія «Філологічна». — Острог, 2008. — Вип. 9. — С. 340 — 349.

² *Коломієць Н. В.* Дискурс інтернету як різновид дискурсу // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. — К.: Логос, 2001. — №5. — С. 93 — 98; *Тищенко О.* Стиль мови інтернет-спілкування в Національному корпусі української мови // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка. — К., 2007. — С. 362 — 367.

³ *Тараненко О. О.* Мовна ситуація і мовна політика часів «перебудови» та державної незалежності України (кінець 80-х — 90-ті роки) // Українська мова. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. — Opole, 1999. — С. 46.

фічну практику. Кінець ХХ — початок ХХІ ст. означився у лексикографії появою численних словників, довідників та інших праць для обслуговування офіційно-ділової сфери¹.

Зміна російськомовної офіційно-ділової практики на українську спричинилася до витворення в українській мові одиниць, які формувалися не шляхом дослівного перекладу, а через питомі українськомовні моделі, зокрема, уникання форм активних дієприкметників, зміна російських формантів **-овка** на **-ування** у віддієслівних іменниках та ін. Додамо, що в сучасній діловій комунікації, наприклад, у юриспруденції, зокрема судочинстві, функціонують специфічні новотвори, які відрізняються від загально-мовних одиниць (пор., чітку диференціацію значень слів *злиття*, *приєднання*, *поглинання*² тощо).

На сучасну офіційно-ділову лексикографічну практику активно вплинули й глобалізаційні процеси. Так, зросла кількість лексичних одиниць, які репрезентують нові різновиди офіційно-ділового спілкування за допомогою засобів електронного зв'язку, а у словниках з'явилися нові лексичні одиниці на позначення відповідних явищ та процесів: *електронна пошта*, *презентація* та ін. Проте, зважаючи на значне поширення такого різновиду зв'язку в усіх сферах життєдіяльності людини, вважати такі лексеми одиницями лише офіційно-ділового спілкування некоректно.

Водночас у словниках зменшується кількість лексем із сфери неелектронного спілкування. Приклади таких одиниць у лексикографічних кадастрах останніх років залишилися незмінними або взагалі відсутні (пор. слово *телеграф*, яке словники термінів інформаційних систем не фіксують, навіть незважаючи на те, що послуги телеграфу в деяких країнах досі існують і забезпечуються шляхом використання інформаційних систем³).

Достатньо обмежена комунікаційна сфера офіційно-ділового стилю робить його вагу меншою порівняно з науковим.

Сакральний стиль. Сакральний стиль зайняв належне місце серед інших функціонально-стильових різновидів української

¹ Словник ділової людини. — Львів: Світ, 1992. — 66 с.; Тараненко О. О., Брицин В. М. Російсько-український словник для ділових людей. — К.: Український письменник, 1992. — 214 с.; Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бибик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта. — К.: Довіра; УНВЦ «Рідна мова», 1998. — 507 с. та ін.

² Коломієць-Людвіг С. П. Проблеми тлумачення понять «злиття», «приєднання» та «поглинання» як способів реорганізації суб'єктів господарювання // Юриспруденція: теорія і практика. — 2009. — №7. — С. 11 — 18.

³ Телеграф (znaimo.com.ua).

мови. Реактивація сакральної лексики стала одним із головних завдань сучасної лінгвостилістики й української лексикографії¹. Сьогодні у словниках з'явилося багато одиниць із сфери релігійного життя, також було змінено низку дефініцій до лексем. Так, при створенні нового академічного загальнономовного словника одне із завдань було «уведення слів, зафіксованих в авторитетних джерелах, зокрема у Святому Письмі»².

Із функціонуванням нового стильового різновиду в українській мові виникли й лексикографічні проблеми. Мовна практика у сфері сакрального стилю передбачала перегляд підходу до норми (наприклад, написання з великої літери назв культових книг, релігійних понять³), регулювання у нормотворенні, наприклад, у написанні ряду лексем відповідно до перекладів культових книг (пор. переклад Біблії І. Огієнка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та ін.).

Про невисоку вагу цього стильового різновиду свідчить дуже вузька сфера використання сакрального дискурсу в українській мові.

Розмовний стиль. Цей функціонально-стильовий різновид мови, на відміну від інших дискурсів, не має писемного різновиду (за винятком мови інтернет-комунікації, де може траплятися писемна форма усного спілкування⁴), тому його вага у формуванні норми найменша. Однією з умов входження лексеми до кодифікованого реєстру є проходження цієї одиниці крізь писемну практику іншого стильового різновиду. Показовою щодо цього є історія слова *флешка* у сучасній українській літературній мові. Утворення *флешка* від слова *флеш-накопичувач*, маючи виразні ознаки розмовності⁵, поширилося в значній частині стильових різновидів української мови, що стало підставою для фіксації його в лексикографічних джерелах⁶.

Вага стилю в ілюстративній базі сучасного загальнономовного словника. Ілюстративну базу сучасного загальнономовного словника формують тексти різних стилів. Концептуальний підхід до формування норм сучасної української мови, а також до кодифікації

¹ Гнатюк Л. П. Реактивація лексико-семантичних засобів як джерело поповнення словникового складу сучасної української літературної мови // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. праць. — 2004. — Вип. 11. — Кн. 1. — С. 101 — 105.

² 1.2. Лексичний склад Словника. Критерії добору лексики та формування реєстру // Словник української мови в 20-ти тт. — К.: Наук. думка, 2010. — Т. 1. — С. 10.

³ УП. — С. 55.

⁴ Чемеркін С. Г. Ефект усної комунікації в мові Інтернету // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька академія»: Серія «Філологічна». — Острог, 2008. — Вип. 9. — С. 340 — 349.

⁵ Чемеркін С. Г. Флешка — це правильно? // Культура слова. — 2008. — Вип. 70. — С. 116 — 117.

⁶ УОС-09. — С. 942.

лексем здавна передбачав використання зразків художнього стилю. Загальномовні словники сьогодні часто створюють на основі попередніх видань. Частково змінивши, осучаснивши реєстр слів, уточнивши дефініцію, підібравши актуальний ілюстративний матеріал, автори створюють нову лексикографічну працю. Більшість текстових ілюстрацій до значень загальноновживаних слів у сучасних загальномовних словниках — це приклади з художньої літератури.

Надзвичайно великий сегмент екземпліфікатів у загальномовному словникові — з публіцистичного стилю, а також із мови наукової (часто — науково-популярної) літератури. Розвиток нових галузей знань дає матеріал для кодифікації нових лексичних одиниць із науково-технічної сфери. Ілюстративного матеріалу тут не так багато, як із творів художньої літератури та публіцистики, проте вони підтверджують значну вагу наукового стилю в ілюстративному матеріалі загальномовного словника.

Порівняно небагато у загальномовних словниках прикладів з офіційно-ділової мови. Це пояснюється специфікою застосування одиниць цієї комунікативної сфери: мовець не так часто долучається у повсякденній практиці до офіційно-ділового дискурсу, порівняно, наприклад, із публіцистичним. А текстова побудова цього функціонально-стильового різновиду, зокрема специфіка форми викладу матеріалу, використання кліше тощо, не дає змоги розширити ілюстративну базу на відміну від можливостей наукових текстів.

Зразки сакрального стилю становлять вузьку частину українського загальномовного дискурсу, тому ілюстративна база таких текстів незначна, так само, як і розмовного стилю. Тому ілюстрації із цих двох стилів у загальномовних словниках представлені нешироко. Наведені аргументи дають змогу визначити вагу стилю щодо ілюстративного матеріалу сучасного загальномовного словника: 1) художній стиль, 2) публіцистичний стиль, 3) науковий стиль, 4) офіційно-діловий стиль, 5) сакральний стиль, 6) розмовний стиль.

Отже, від часу створення 11-томного словника (1970 — 1980 рр.) ситуація не змінилася. Сьогодні теж домінує художній стиль, вагому роль відіграє публіцистичний стиль, помітну — науковий. Щодо останніх двох позицій було проведено верифікацію ваги стилю в ілюстративній базі на 20-томному СУМ. На довільному відрізку від слова «б» до «барабан» проаналізовано заголовні слова із стилістичними ремарками, а також комуніка-

тивну відповідність ремарки наведеної ілюстрації. Для перевірки взято слова з ремарками: для сакрального стилю — *бібл.* (біблійне слово (вислів)), *рел.-церк.* (релігійно-церковний), *церк.* (церковне слово (вислів)); для розмовного — *вulg.* (вulgарне слово (вислів)), *жарг.* (жаргонне слово (вислів)), *лайл.* (лайливе слово (вислів)), *розм.* (розмовне слово (вислів)). На вказаному відтинку зафіксовано 79 релевантних одиниць із ремарками, характерними для розмовного стилю (74 — *розм.*, 3 — *жарг.*, 2 — *вulg.*), а також 1 релевантну одиницю для сакрального стилю з ремаркою *рел.-церк.* Жодна з одиниць із «розмовними» ремарками не проілюстрована зразками розмовного стилю. Здебільшого наведені приклади — з художніх текстів, публіцистичної літератури. Тобто, незважаючи на велику кількість одиниць розмовної лексики, кожна з таких одиниць потрапляє в загальнономовний словник пройшовши етап «описемнення». Відповідно розмовний стиль у такому рейтингу закономірно посідає останнє місце.

Вага стилю при внесенні у реєстр нових слів і значень. При внесенні нового слова чи значення у реєстр ілюстративна база лексикографічної праці змінюється. Це пов'язано з тим, що у загальнономовних словниках найбільшу кількість поповнень для ілюстративної бази взято із текстів публіцистичного та наукового дискурсів. Саме на такі результати вказало дослідження, здійснене при зіставленні ілюстративного матеріалу у словниках української мови в 11-ти та 20-ти томах (див. вище). Значно рідше загальнономовні словники поповнюються за рахунок ілюстрацій із офіційно-ділового стилю та художніх творів (дуже часто це приклади з творів репресованих авторів). Незважаючи на активне введення до словників мовних зразків сакрального стилю, їхня частка у поповненні словника новими одиницями незначна. Ще менше поповнюють ілюстративну базу розмовні форми. Відповідно за параметром спадання рейтинг стилю при внесенні в реєстр нових слів і значень буде таким: 1) публіцистичний стиль, 2) науковий стиль, 3) офіційно-діловий стиль, 4) художній стиль, 5) сакральний стиль, 6) розмовний стиль.

Отже, зважаючи на динаміку поповнення словника новими одиницями-прикладми, можна прогнозувати, що в ілюстративній базі нових словників зростатиме роль мови публіцистичного стилю. Так само зростатиме і вага прикладів із наукового стилю, що спричинено активізацією науково-технічних дискурсів. Варто зауважити, що можливості зростання кількості одиниць наукового стилю — обмежені, оскільки сучасні технології у різних галузях науки й техніки замінюватимуть старі, а отже, лек-

семи, якими номіновано елементи старих технологій застаріватимуть. Крім того, відповідний рейтинг наукового стилю в словнику можна пояснити і впливом екстралінгвальних чинників (див. вище).

Вага стилю у комунікації (поза межами лексикографічної практики). Безвідносно до словника вага стилю буде прямо пропорційна кількості й вазі комунікативних ситуацій, які трапляються в щоденному спілкуванні. Проекція на щоденне спілкування акцентує роль розмовного стилю (або розмовної мови) як найчастотнішого комунікативного вияву спілкування людини. Значний вплив на комуніканта мають засоби масової інформації, тому вони формують і основний сегмент комунікативної рецепції мовця. Дещо меншу частину інформації, яка надходить до користувача, репрезентує художній стиль. А втім, мова художніх творів через друковані джерела, телебачення, радіо посідає важливе місце у повсякденному житті українців. Офіційно-ділова комунікація ширша за обсягом, ніж наукова, адже до тем із офіційно-ділової сфери звертається більша кількість мовців. І нешироким, вузькопрофесійним сегментом комунікації є сакральний дискурс. Тому в комунікації мовців функціонально-стильові різновиди мають такий рейтинг значущості: 1) розмовний стиль, 2) публіцистичний стиль, 3) художній стиль, 4) офіційно-діловий стиль, 5) науковий стиль, 6) сакральний стиль.

Отже, вага кожного стилю може змінюватися відповідно до запиту про систему ранжування.

Різні параметри ваги стилю. Вага стилю у формуванні норми і створенні ілюстративної бази не прямо пропорційні. Наприклад, як свідчать показники параметра «Вага стилю в ілюстративній базі сучасного загальнономовного словника», при укладанні словників можна значно зменшити частку того чи того стилю. Так, ілюстрації до загальнономовної лексики можна брати з різних стилів, зокрема публіцистичного, для якого властиве й образне вживання, як для художнього стилю. Тому буде суттєво зменшена частка художнього стилю. Ілюстрації до наукових термінів можна добирати теж із мови публіцистики. Як показують результати дослідження 20-томного Словника української мови, укладачі цієї праці саме так і робили, адже велику кількість наукових термінів проілюстровано прикладами з мови газет і журналів.

Питання відповідності ілюстративної бази семантиці слова, якому присвячено словникову статтю, його лексичному значенню, видається простим і зрозумілим. Семантика слова повинна

мати комунікативну релевантність у наведеному контексті. Проте так буває не завжди. Одиниці однієї комунікативної системи у словниках проілюстровано крізь призму іншої комунікативної системи (пор.: приклад до релігійно-церковного слова — ілюстрація не з тексту сакрального стилю, а з наукового журналу). Така ситуація може бути пояснена принципом загальномовності, який використовується у цього типу лексикографічних працях (тобто якщо слово претендує на статус загальномовного, то для нього мають бути комунікативно релевантними усі чи більшість стилів). Але на підставі чого у словник можуть бути введені слова із певного стилю з позначкою цього стильового різновиду (наприклад, для наукових термінів для ілюстрування використано наукові тексти), адже в такій ситуації принцип загальномовності втрачено? Тоді виникає інше запитання: де межа входження лексичної одиниці у словник?

За ілюстративним матеріалом захована певна інформація, яка могла б вказувати на те, чи може слово перебувати в загальномовному словникові. Наприклад, якщо науковий термін (апріорі одиниця наукового стилю) вжито у мові публіцистики, це свідчить про його вихід за межі одного стилю і просування його в напрямку до найбільшого вияву в мові — загальномовності. Якщо ж науковий термін вжито з прикладом із наукової літератури, то чи може воно потрапити в загальномовний, а не термінологічний словник? Узгодження ілюстративного матеріалу з семантикою лексеми у кожній словниковій статті дало б користувачеві лексикографічної праці відповідь на питання, чи може наведене слово бути в загальномовному словникові.

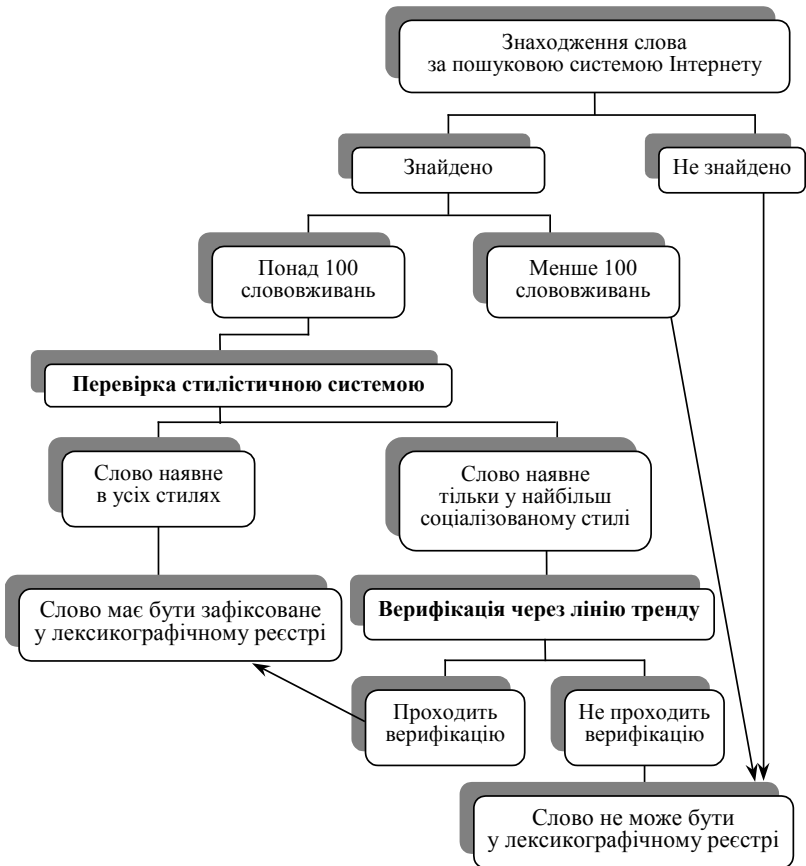
Модель формування лексикографічного реєстру

Найсуттєвішу роль у входженні лексичної одиниці в кадастр відіграє мовна практика. Що ширше використання лексеми у мові, то вища ймовірність її появи у словнику. Не менш вагомим чинником є й наявність слова у стильових різновидах. Проникнення слова у різні стилі посилює його потенційні можливості входження у нормативний реєстр. Адже функціонування слова у різних комунікативних ситуаціях робить його зрозумілим для ширшого кола мовців, ніж при вживанні лише в одному стильовому чи комунікативному різновиді. Тому щонайбільша кількість виявів лексеми у різних стилях дає підстави для її кодифікації.

Можливість реалізувати лексичну одиницю в словникові дає модель, головне завдання якої — нейтралізувати суб'єктивний вплив у лексикографічній практиці. Приклади одиниць — прикладкові утворення зі словом *Інтернет*.

Модель визначення одиниць, які потенційно можуть бути внесені у словник, реалізується через три етапи: 1) визначення за допомогою пошукової системи статистичних параметрів наявності слова у Мережі; 2) диференціація слова за стилями; 3) висновок щодо введення слова у лексикографічну практику. Нижче подано опис кожного із етапів дослідження.

Алгоритм формування загальнономовного лексикографічного реєстру

1. *Визначення за допомогою пошукової системи статистичних параметрів наявності слова у Мережі.* Специфіка визначення статистичних даних передбачає наявність двох компонентів — об'єкта дослідження і механізму, за допомогою якого здійснюється дослідження. Об'єктом дослідження виступає нове слово, а механізм реалізується за допомогою пошукової системи. Аналіз застосовано до слів, у яких відбито як нормативне, так і ненормативне написання. Результати дослідження представлено лише відповідно до норм сучасної української літературної мови.

Механізм пошуку лексичної одиниці здійснюється за допомогою пошукової системи в Інтернеті. Найбільш повно сьогодні задовольняють статистичні запити пошукові системи «Google» і «Яндекс», які надають дані про те, скільки разів слово трапилося в Інтернеті, на якій кількості сторінок це слово виявлено. Саме ці пошукові системи ідентифікують знаки української абетки або подають результати пошуку на українських сторінках. Наприклад, слово *мама*, уведене в пошукову машину, задане в розширеному пошукові¹ для української мови, дає результати лише українською мовою, незважаючи на те, що це слово іншими мовами писатиметься так само.

Ранжування результатів пошуку задано за релевантністю слова, а не за іншим параметром (наприклад, за часом фіксації лексичної одиниці). Ранжування за релевантністю дає змогу наблизити електронний пошук до вибірки, яка існує в неелектронному просторі. Так, у перших рядках пошуковик подає лексичні одиниці, зафіксовані у текстах відомих медіавидань, художніх творах, наукових статтях, а вже потім — інформацію з персональних сторінок. Ця практика добору матеріалу схожа на добір лексичних одиниць із текстів газет, усної публіцистики, художніх творів тощо в неелектронному середовищі. Тобто пошук лексичних одиниць в Інтернеті за релевантністю дає змогу вибрати слова із справді «значущих» контекстів.

Надзвичайно важливу роль відіграє кількість слововживань. Для аналізу слова в Мережі (у якій кількості стилів представлена одиниця, які є варіанти написання) оптимальним вважаємо кількість у 100 слововживань. Наявність 100 одиниць свідчить про поширеність цього слова в Мережі і дає змогу визначити процен-

¹ Розширений пошук — пошук у пошукових машинах Інтернету з умовами різного ступеня складності, до яких належить визначена мова пошуку, місце одиниці, яку потрібно знайти, у тексті, на окремих веб-сторінках тощо.

тне співвідношення частотності вживання слова у тому чи тому стилі. Використання меншої кількості даватиме менш точні результати, а використання більшої кількості виявів лексичної одиниці недоцільне, оскільки після першої сотні гіперпосилань на слово інформація на різних сайтах дублюється, використовуються нерелевантні тексти. Відповідно цифру 100 взято як оптимальну величину виявів, що використовується у статистичних розрахунках.

Варто зазначити, що із 100 релевантних виявів частина знайденого матеріалу теж не підлягає обробці. До таких, зокрема, належать вияви слова на інфікованих вірусами сторінках. Крім того, існують веб-сторінки, які пошуковик визначає як українські, проте українською мовою на них подано лише інтерфейс чи меню, інша текстова інформація — тільки російською мовою. Зважаючи на це, відбір 100 релевантних прикладів вимагає обробки 120 — 130 сторінок, на яких трапляється досліджувана лексема. Принагідно варто вказати, що, навіть зважаючи на велику кількість виявів лексичної одиниці (наприклад, 10 мільйонів слів), застосовані пошукові системи не видають більше 1000 випадків конкретного слововживання.

Ймовірно, для повноти наукової картини варто звернути увагу й на застосування пошукових можливостей щодо інших мов. Як свідчить практика застосування пошукових машин Інтернету, для іншої мови кількість знайдених результатів у вигляді 100 перших результатів пошуку може бути нерелевантною. Зокрема, при пошукові лексичних одиниць англійською мовою в англійськомовному сегменті Інтернету виявлено, що першими пошукова система подає терміни, які зафіксовані найбільш релевантними веб-сторінками, до яких, зокрема, належить і ресурс «Вікіпедія». Тобто значну частину результатів такого пошуку становлять приклади з «Вікіпедії», що спотворюватиме загальну кількісну картину використання конкретного слова у функціональних стилях вказаної мови (у нашому разі англійської). Така ситуація спричинена тим, що англійськомовний сектор цього ресурсу (який практично у всіх мовах світу є одним із найрелевантніших) значно переважає українськомовний сектор¹. Відповідно кількість пошукових результатів, які мали б застосовуватися для англійської мови, з одного боку, має бути більшою, щоб нейтралізувати вплив одного з найбільших релевантних інтернет-ресурсів. З другого боку, грун-

¹ За даними на початок вересня 2012 року, англійських статей у «Вікіпедії» порівняно з українськомовними було більше ніж у 10 разів (див.: uk.wikipedia.org/wiki).

товний аналіз результатів цього порталу дасть змогу більш точно окреслити значення аналізованого слова (безперечно, якщо це слово зафіксоване на вказаному ресурсі).

2. *Диференціація слова за стилями.* Усі результати пошуку стратифікуються з погляду вживання у тому чи тому стилі. Відповідно із 100 зафіксованих одиниць можна виявити процентне співвідношення вживання слова у стилях, де за один процент взято окреме слововживання із прикладкою *Інтернет* у конкретному стилі. Вважаємо, що ця статистика показова щодо стратифікації конкретної словоформи за стилями, оскільки знайдені перші 100 результатів пошукова система визначає як релевантні. Відповідно можна стверджувати, що конкретне слово характерне для якогось одного стилю, а не для другого.

Такі показники достовірні при кількості прикладів від 100. Однак існують прикладкові форми, які фіксуються в Інтернеті доволі рідко. Відповідно факти вияву аналізованої словоформи у певному стильовому різновиді можуть і не означати того, що це слово характерне для вказаного стилю. Тому для таких випадків можна говорити лише про тенденцію функціонування слова у тому чи тому стилі.

3. *Висновок щодо введення слова у лексикографічну практику.* Показниками, які були б аргументом для введення слова-прикладки у словник, можуть бути результати стильової диференціації слова. Якщо слово трапляється у більшості стилів, воно має бути лексикографічно зафіксоване. Крім того, таких слів повинно бути більше 100, щоб створити цілісну картину щодо процентного співвідношення використання слова у різних стилях. Окремо для кожного слова обраховується лінія тренду, яка визначається шляхом застосування стандартної формули перевірки статистичних гіпотез. Лінія тренду окремого слова зіставляється з лініями тренду одиниць, зафіксованих у словниковій практиці. Для усіх зафіксованих одиниць побудовано лінію тренду, яка показує динаміку використання прикладки *Інтернет* у словах в мережі Інтернет. Якщо лінія тренду окремого показника при зіставленні з загальною лінією тренду знаходиться вище на графіку, то це дає підстави рекомендувати аналізоване слово до використання у словникові. Якщо ж лінія тренду окремого слова займає позицію нижчу від загального показника, то існують певні обмеження щодо використання цього слова у словнику.

Сучасний стан реалізації прикладкових форм із *інтернет-* у лексикографічній практиці представлено на таблиці.

ПРИКЛАДКОВІ ФОРМИ ІНТЕРНЕТ-У РІЗНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЯХ

	2003 ¹	2007 ²	2008 ³	2008 ⁴	2008 ⁵	2009 ⁶	2009 ⁷
1.	інтернет-газета	інтернет-видання	інтернет-банкінг	інтернет-видання	інтернет-видання	інтернет-видання	інтернет-енциклопедія
2.	інтернет-енциклопедія	інтернет-газета	інтернет-готівка	інтернет-візитка	інтернет-газета	інтернет-газета	інтернет-канал
3.	інтернет-канал	інтернет-глядач	інтернет-інкубатор	інтернет-голосування	інтернет-глядач	інтернет-глядач	інтернет-кафе
4.	інтернет-кафе	інтернет-енциклопедія	інтернет-страхування	інтернет-зв'язок	інтернет-енциклопедія	інтернет-енциклопедія	інтернет-клуб
5.	інтернет-клуб	інтернет-ефір	інтернет-телефонія	інтернет-кафе	інтернет-ефір	інтернет-ефір	інтернет-користувач
6.	інтернет-користувач	інтернет-канал	інтернет-трейдинг	інтернет-клуб	інтернет-канал	інтернет-канал	інтернет-магазин
7.	інтернет-магазин	інтернет-кафе		інтернет-конференція	інтернет-кафе	інтернет-кафе	інтернет-провайдер
8.	інтернет-музей	інтернет-клуб		інтернет-магазин	інтернет-клуб	інтернет-клуб	інтернет-ресурс
9.	Інтернет-новини	інтернет-конференція		інтернет-опитування	інтернет-конференція	інтернет-конференція	інтернет-чат

¹ Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / за ред. В. Т. Бусела. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — С. 265.

² Український орфографічний словник / за ред. В. Г. Склярєнка. — Вид. 7-е, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2007. — С. 322.

³ Дербенцев В. Л., Семьонов Д. С., Шарпов О. Д. Словник термінів інформаційних систем і технологій. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 71.

⁴ Нові слова та значення: словник / укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. — К.: Довіра, 2008. — С. 92 — 94.

⁵ Український орфографічний словник / за ред. В. Г. Склярєнка. — Вид. 8-е, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2008. — С. 331.

⁶ Український орфографічний словник / за ред. В. Г. Склярєнка. — Вид. 9-е, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2009. — С. 339.

⁷ ВІССУМ. — С. 501.

10.	інтернет-провайдер	інтернет-магазин	інтернет-представництво	інтернет-магазин	інтернет-магазин	інтернет-магазин
11.	інтернет-телефонія	інтернет-мовлення	інтернет-провайдер	інтернет-мовлення	інтернет-мовлення	інтернет-мовлення
12.	інтернет-технологія	інтернет-музей	інтернет-радіо	інтернет-музей	інтернет-музей	інтернет-музей
13.	інтернет-чат	інтернет-новини	інтернет-сторінка	інтернет-новини	інтернет-новини	інтернет-новини
14.		інтернет-портал		інтернет-портал	інтернет-портал	інтернет-портал
15.		інтернет-провайдер		інтернет-провайдер	інтернет-провайдер	інтернет-провайдер
16.		інтернет-сайт		інтернет-сайт	інтернет-сайт	інтернет-сайт
17.		інтернет-телебачення		інтернет-телебачення	інтернет-телебачення	інтернет-телебачення
18.		інтернет-телекомпанія		інтернет-телекомпанія	інтернет-телекомпанія	інтернет-телекомпанія
19.		інтернет-телефонія		інтернет-телефонія	інтернет-телефонія	інтернет-телефонія
20.		інтернет-технологія		інтернет-технологія	інтернет-технологія	інтернет-технологія
21.		інтернет-чат		інтернет-чат	інтернет-чат	інтернет-чат

Прикладкові конструкції зі словом *Интернет*, у словниках 90-х рр. ХХ ст. не були актуалізовані (пор. Орфографічний словник (1994), Великий тлумачний словник сучасної української мови (2001))¹. Проблема відбору таких прикладкових форм характерна й для інших мов. Так, 2004 року кількість прикладок зі словом *Интернет*, наприклад, у Орфографічному словникові за ред. В. В. Лопатина², становила 77 одиниць. Серед переліку були такі форми, як *интернет-зависимость*, *интернет-реклама*, *интернет-СМИ*. Відповідники цих одиниць були на той час і в українській мові, проте жодна тогочасна лексикографічна праця (і навіть більшість словників, які виходять друком сьогодні) не зафіксувала ці прикладкові форми.

Сьогодні лексикографічна практика, що перекинулася з друкованої форми на електронну, налічує значну кількість словників, у яких зафіксовано досліджувані прикладкові утворення. Проте визначити принципи укладання таких словників складно.

Наявність прикладки відіграє особливу роль у дефініції слова. За формальними ознаками прикладка мала б виконувати властиву їй функцію означення — надавати ознаку якості, присвійності тощо до загальновідомого слова. Проте у назвах, пов'язаних із сучасними інформаційними технологіями, слово з прикладкою *Интернет* частково десемантизується. Тому й значення слова із прикладкою може бути видозміненим. Така проблема актуальна для багатьох нових видань, у яких подано дефініції слова з прикладкою відповідно до значень кожного окремого компонента прикладкового утворення. Так, тлумачення назви *интернет-видання* подається як «газети чи журнали, які розповсюджують через Інтернет»³. Однак це поняття — назва нового типу індустрії у сфері засобів масової інформації, тому функції інтернет-видань зводяться не до поширення газетної чи журнальної продукції через Інтернет, а до надання інформації. *Интернет-видання* — це сайт, який виконує функцію засобу масової інформації.

Принагідно варто зробити застереження щодо визначення норми у лексикографічній праці. Іноді слово, зафіксоване пошуковими системами у різних стилях, може виявитися поза словником. Йдеться про слова, характерні для певного короткого пері-

¹ Орфографічний словник української мови / уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.; ВТССУМ. — 1440 с.

² Русский орфографический словарь / под ред. В. В. Лопатина. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2004. — 960 с.

³ Нові слова та значення: словник / укл. Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. — К.: Довіра, 2008. — С. 92.

оду часу. Адже такі лексеми можуть відобразитися в інтернет-середовищі надзвичайно швидко, а відповідно і впливати на пошуковий результат (наприклад, активізація сполучення *помаранчева революція* в засобах масової комунікації в кінці 2004 — на початку 2005 рр.). Тому для цих слів необхідна верифікація часом, а лексикограф повинен критично оцінювати потенційні можливості таких лексем.

Механізм системи формування лексикографічного реєстру

При аналізі переліку нових слів, яким передбачено надання статусу кодифікованих, для верифікації даних використовуємо одиниці Українського орфографічного словника за ред. В. Г. Скляренка (видання 9-е, 2009 р.). Цю орфографічну працю узятю з кількох причин: по-перше, сьогодні немає загальномовного словника, який давав би змогу аналізувати приклади на літеру «І» (з прикладкою *Інтернет*), тому припускаємо можливість використання орфографічного кадастру; по-друге, вказаний словник є академічною працею, що зумовлює належний рівень створення словника.

У наведеній праці відсутній перелік одиниць, у яких другий компонент після прикладки починається літерою «А», тому предметом аналізу щодо входження слів у словник взято прикладкові утворення з першим компонентом *Інтернет*, а другий компонент якого починається літерою «А». Пошукова машина сьогодні визначає понад 20 таких лексем, відповідно частину з них узятю для аналізу.

Для перевірки можливості входження слова в кадастр необхідно сформувати лінію тренду усіх типових одиниць, які уже наявні в словникові. Лінія тренду — критерій, який визначає автор лексикографічної праці відповідно до параметрів одиниці, планованої для введення у словник. При аналізі слів із прикладкою *Інтернет* можливе використання такого показника, як «прикладкове утворення зі словом *Інтернет*», а при роботі з більшими масивами словника можливими можуть бути показники «іншомовне слово», «оказіональне утворення» тощо. Проте лінія тренду за показником «прикладкове утворення зі словом *Інтернет*» буде хибною, оскільки у цей перелік автори Українського орфографічного словника увели лексичні одиниці, частотність вияву яких надто низька (*інтернет-глядач*, *інтернет-ефір* — див. вище), що не відповідає мовній практиці. Це може спотворити загальний середній результат для перевірки входження лексеми в словник, тому цього аспекту дослідження ми свідомо уникаємо. Щодо показників «іншомовне слово», «оказіональне утворення», то вони надто широкі для цієї розвідки.

Аналіз лексичних одиниць здійснюється за допомогою пошукових машин «Яндекс» та «Google», кожна з яких є інструментом перевірки попередньої. Усі дослідження здійснено у вересні-жовтні 2010 року, що релевантно для Українського орфографічного словника (2009 р.), за допомогою якого здійснюється верифікація даних.

Репрезентація даних при формуванні лексикографічного реєстру

Схема репрезентації даних, виявлених у процесі аналізу, складається з кількох частин:

А. Загальна характеристики результатів пошуку лексичної одиниці першою пошуковою машиною (або 1-й пошук; система «Яндекс»). Одиницею результату пошуку є «відповідь» — форма, застосовувана пошуковою машиною «Яндексу».

Б. Приклади результатів використання лексичної одиниці у стилістичній системі, виявлені першою пошуковою машиною.

В. Загальна характеристика результатів пошуку лексичної одиниці другою пошуковою машиною (або 2-й пошук; система «Google»). Одиницею результату пошуку є «сторінка» — форма, застосовувана пошуковою машиною «Google».

Г. Приклади результатів використання лексичної одиниці у стилістичній системі, виявлені другою пошуковою машиною.

Д. Висновок щодо введення лексичної одиниці у словник.

Аналіз лексичних одиниць за допомогою пошукових машин Інтернету *інтернет-абонент*

А. 32 відповіді, видано при пошукові — 9, з них релевантних — 1.

Б. Єдиною фіксацією релевантного прикладу є текст-лід.

*Чув, що як **інтернет-абонент** я можу користуватися ігровими серверами компанії. Це так?*¹ — інструкція; сфера надання послуг. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

Велика кількість нерелевантних виявів свідчить про частотність прикладів, де слова *Інтернет* і *абонент* належать різним синтаграмам, проте трапляються поряд у тексті: *Зміна параметрів надання послуги доступу до Інтернету при самостійному тимчасовому припиненні послуги доступу до Інтернету абонентом*².

В. 386 сторінок, видано при пошукові — 351, відсортовано — 68, з них релевантних — 3 (з них 2 ідентичні).

¹ www.ukrwest.net/support/faq.

² volia.com/user/files/2012/09/kyiv/internet-tariffs-20-08-2012.pdf.

Г. 1 текст-лід (той самий, що у Б.) + 1 сторінка з ідентичним текстом; 1 — науковий стиль.

Надалі темпи зростання кількості **інтернет-абонентів операторів**, ймовірно, знижуватимуться внаслідок вичерпання загального абонентського ресурсу¹ — «дзеркало» наукового періодичного видання. Місце в стилістичній системі — науковий стиль.

Д. Сума факторів, серед яких — кількість релевантних виявів менше 100, два одиничні вияви слова в офіційно-діловому і науковому стилях, не дає підстав для кодифікації цієї лексеми у лексикографічному кадастрі.

інтернет-абонемент

А. 3 відповіді, видано при пошукові — 2, з них релевантних — 1.

Б. Єдиною фіксацією релевантного прикладу є текст-лід.

Джек Вайт відкриває **інтернет-абонемент**

*Лідер White Stripes, Racconteurs та Dead Weather — Джек Вайт (Jack White) починає роздачу раритетів. За щомісячну плату у 20 доларів США шанувальники груп отримають доступ до інтернет-сервісу The Vault, на якому будуть викладатися архівні записи та відеозйомки*² — «дзеркало» періодичного медіа-видання. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

В. 9 сторінок, видано при пошукові — 9, з них релевантних — 3 (з них 2 — той самий текст).

Г. 1 текст-лід (той самий, що у Б.) + 1 сторінка з ідентичним текстом; 1 — форум (розмовний стиль).

*Якщо ви категорично не хочете зв'язуватися із дротовим ADSL-ом, то можете купити мобільний **інтернет-абонемент**, наприклад [http://www.t-mobile.nl/persoonlijk/htdo ... uctId=4028](http://www.t-mobile.nl/persoonlijk/htdo...uctId=4028)³ — форум українців, що мешкають в Нідерландах. Місце в стилістичній системі — розмовний стиль.*

Д. Сума факторів, серед яких — кількість релевантних виявів менше 100, два вияви слова в публіцистичному і розмовному стилях, не дає підстав для кодифікації цієї лексеми у лексикографічному кадастрі.

інтернет-автор

А. 448 відповідей, видано при пошукові — 33, з них релевантних — 9.

Б. Зафіксовано вияви лексичної одиниці: 6 (мова ЗМК), 1 (біографія), 1 (блог), 1 (форум)

¹ www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lekb/2009_18/Chemerkin.htm.

² 5ballov.com.ua/07_2009.html.

³ maidan.nl/viewtopic.php?f=4&p=6360

Вахтанг Кіпіані — найплідніший Інтернет-автор Конкурсу «Медіа про медіа-2004» — проводить паралелі між андроповською та кучмівською політикою у використанні темників¹ — політичний текст. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

На батьківщині та в Росії молодик відомий як блогер і критичний інтернет-автор shiitman (Шійтман)² — текст у інтернет-виданні про суспільство. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

— А то в нас, бачте, англійської в ефірі навчають, створюючи для цього ігрові програми, а от української — зась! — зауважив інтернет-автор³ — текст новин. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Попри всю мою любов до української веб-ініціативи, молодий український Інтернет автор так і не розв'язав одне чи не найголовніше питання — рекламу⁴ — блог політичного спрямування. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Протягом тривалого часу до цього Інтернет-автор був активним дописувачем патріотичного веб-ресурсу⁵ — розширена біографія на персональному сайті. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

Але всякий автор, в тому числі й Інтернет-автор, хотів би, щоб його задум реалізувався в оффлайн⁶ — стаття модератора форуму про правила висвітлення матеріалу. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

В. 2570 сторінок, видано при пошукові — 112, з них релевантних — 15.

Г. Зафіксовано такі вияви: мова публіцистики (12), науки (1 + 1 повтор), діловий (1).

Китайський інтернет-автор Чжен Ічунь засуджений до тюремного ув'язнення⁷ — заголовок статті інтернет-видання. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Розцінка середньостатистичного інтернет-автор оцінюється в 5-10 доларів за 1000 знаків⁸ — текст статті інтернет-видання, присвяченого питанням економічної діяльності. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

¹ www.mediareform.com.ua/article.php.

² inozmi.glavred.info/articles/3207.html.

³ www.protv.net.ua/tv/12987-dityache-telebachennya-sprava-nepributkova.html.

⁴ narodu.vplyv.com/2008/06/17/vitaliy_popadyuk.

⁵ spetskor.dp.ua/art_1291.php.

⁶ www.kraina.org.ua/ru/forum/19044.

⁷ www.epochtimes.com.ua/articles/view/5/2106.html.

⁸ buildingz.org.ua/index.php?productID=568403.

*Стів Бреннан успішних Партнерська маркетолога, електронних книг і інтернет-автор*¹ — перекладена з англійської мови стаття на одному із сайтів про фармацевтику. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

*Інтернет-автор. люблю залишати вірші н аздадку десь на сторінках ЖЖ чи Вконтакті. Або ж розсилати кому-попало в Локалках... всім, кому це є цікавим — я тут. я всюди, де є звязок інтернет, там де дістане мене АйСікЮ Я всюди*² — анотація про автора на літературній сторінці. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль. У наведеному прикладі лексичні одиниці ужито з виразною ознакою розмовності, а побудовано текст за стандартами ділової мови, тому віднесення його до офіційно-ділового дискурсу умовне.

Д. Помітно, що більшість прикладів, виявлених пошуковими системами, — із текстів публіцистичного стилю. Зафіксовані приклади репрезентують різні жанри публіцистичного дискурсу. Менша кількість уживань аналізованого слова — із текстів інших стилів: офіційно-ділового, наукового, розмовного. Високий рівень ваги публіцистичного стилю не може впливати на результат кодифікації цієї лексеми у словнику, оскільки кількість релевантних виявів аналізованої лексичної одиниці у публіцистичному стилі менше 100 одиниць. Відповідно слово не може бути зафіксоване у загальному словнику.

інтернет-авторитет

А. 0 відповідей.

Б. 0 результатів.

В. 3 сторінки, з них релевантних — 3.

Г. Серед виявів реалізації аналізованої лексеми науковий текст (1), офіційно-діловий (2).

*УАБлог — Місцевий Інтернет-Авторитет*³ — текст-заголовок на сайті про ресурси для інтернет-фахівців. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

*Для цього [реанімації чистого Інтернету. — С. Ч.] якраз і потрібен інтернет-авторитет таких людей, як ти і Олена Притула*⁴ — текст про проведення конференції. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль. Належність до вказаного стилю умовна,

¹ uk.qkisamo.com/viagra_and_all_those_generic_pharmacy_imports-whos_right_about_the_legalities_and_the_quality180453a.html.

² artvertep.com/authors/4097/article/7454.html.

³ uaportal.com/ukr/Kiev/Internet/Technology/index2.html.

⁴ expert.liga.net/iSMI/question_62.

оскільки використано лексичні одиниці та синтаксичну побудову, яка не характерна для вказаного стильового різновиду.

Д. Низька кількість прикладів не дають можливості уведення вказаної лексики до лексикографічного кадастру.

інтернет-агентство

А. 3128 відповідей. Із 100 перших прикладів, зафіксованих пошуковою системою, релевантних — 99, із яких представлені такі дискурси: публіцистичний (25 — текст рекламного характеру, 13 — політичні новини, 12 — реклама, 2 — культурне життя, 2 — новини мережі, 1 — менеджмент, 1 — кіно, 1 — аналітика, 1 — фінанси), офіційно-діловий (26 — реквізити різного типу електронних документів, 2 — резюме, 1 — біографія, 1 — прес-реліз, 1 — оголошення, 1 — офіційно-діловий план, 1 — звіт, 1 — технічна документація, 1 — вступне слово на офіційній веб-сторінці), науковий (2), розмовний (2 — блог, 1 — «Живий журнал», 1 — блог дослідження джерел реклами); 1 — нерелевантний.

Б. Інтернет агентство «Массімо» — *Ваш надійний представник в інтернеті*¹ — текст рекламного характеру. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

У 2001-му році *Red-Stars.com* оголосила про своє закриття, потім зненацька «воскресла» і купила російське рекламне **інтернет-агентство**²) — текст статті інтернет-видання з менеджменту. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Як повідомляє інформаційне **Інтернет-агентство «КіНоут»** з посиланням на видання «Частный корреспондент», в Підмосков'ї на минулий уїк-енд відбувся перший з 'їзд Піратської Партії Росії³ — текст статті інтернет-видання, новини кіно. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Альтернатива+ — **Інтернет-агентство в Одесі**⁴ — реквізит електронного документу (довідкова інформація). Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

У 2004 році заснував **інтернет-агентство UaMaster**, яке очолює донині⁵) — текст біографії. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

Як експеримент фахівці **Інтернет-Агентства «Луна»** провели тижневе розміщення на декількох проектах, які непогано себе зарекомендували як за рівнем відгуку, так і зацікавлення аудито-

¹ westua.net/blog.php?bid=8.

² www.learning.in.ua/uk/people/teachers/4.

³ kino-teatr.ua/uk/main/news_article/article_id/2419.phtml.

⁴ uk.wikipedia.org/wiki/Альтернатива.

⁵ www.learning.in.ua/uk/people/teachers/4.

рії до матеріалів сайту клієнта¹ — науково-популярний текст про дослідження у сфері відеореклами. Місце в стилістичній системі — науковий стиль.

Інтернет агентство «Массімо» та Кадрове агенство «Хедхантер» отримали своїх перших клієнтів² — текст, розміщений у «Живому журналі». Місце в стилістичній системі — розмовний стиль.

В. приблизно 10500 сторінок, видано при пошукуві — 216, з них релевантних — 114.

Г. Велика кількість прикладів, зафіксованих першою пошуковою системою не потребує верифікації другим пошуковиком.

Д. Значна кількість результатів пошуку дає підстави для кодифікації аналізованої лексичної одиниці. Серед релевантних виявів цього слова домінують тексти зі значною вагою, зокрема, публіцистичні, офіційно-ділові, наукові. Загальне процентне співвідношення стилів (58% (публіцистичний) : 35% (офіційно-діловий) : 4% (розмовний) : 2% (науковий) : 1% (нерелевантний текст)) свідчить про переважну реалізацію цієї лексики у публіцистичному стилі. Крім того, численні вияви аналізованого слова в офіційно-діловому дискурсі також підтверджують його здатність до численної реалізації у книжних стилях. На підставі проаналізованих фактів робимо висновок: вказане слово повинно бути зафіксоване у загальнономовному словникові.

інтернет-агенція

А. 976 відповідей.

Із зафіксованих пошуковою системою 100 результатів видано 98 релевантних, серед яких лексики, зафіксовані в офіційно-діловому стилі (33 — реквізити різного типу електронних документів, 7 — оголошення, 6 — довідка, 1 — технічна комп'ютерна інформація), публіцистичному (19 — текст рекламного характеру, 11 — реклама, 8 — текст новини мережі, 3 — текст новин, 1 — інтерв'ю), науковому (4 — науково-популярний текст), розмовному (5 — блоги на різну тематику), та 2 нерелевантних.

Б. Львівська **інтернет-агенція ix-studio**

Опис: Використовуючи сучасні технології та досягнення у сфері веб-будівництва ix-studio займається розробкою дизайну, програмуванням та підбором інформаційної частини для веб-сторінок будь-якої складності. Індивідуальний підхід до кожного замовлення.

Ключові слова: дизайн, веб-сторінка, веб-сторінка, хостинг, веб сайт, веб-сайт, розробка веб-сторінки, розробка веб-

¹ www.dere.com.ua/library/leosvit/videoreklama.shtml.

² massimoua.livejournal.com/748.html.

сторінки, web¹ — заголовок у довідці на сайті. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль. За характером побудови тексту наведений уривок може кваліфікуватися як науковий, проте автор тексту визначив його як довідку, відповідно кваліфікуємо його як текст офіційно-ділового стилю.

Інтернет-агенція нерухомості LvivDim. В сайті було задіяно: — розробку CMS + створення унікального дизайну + підключення компоненту Дошки оголошень + відповідних модулів² — технічна інформація. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

Copyright © — Рекламна агенція «УРА «ПРЕСТИЖ» || Розробка та підтримка **інтернет агенція «PAROXOD»**³ — реквізит електронного документу. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

Інтернет Агенція WebStreet's — Ваш вигляд в інтернеті це наша турбота⁴ — текст реклами. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Інтернет-агенція ix-studio дарує Вам можливість заявити про себе на весь Інтернет!⁵ — текст рекламного характеру. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Інтернет-агенція «ТелеРід» 22 квітня опублікувала задержувату статтю Річа Ейдина «Чи знаменують електронні книжки занепад літератури?»⁶ — стаття в інтернет-виданні про соціальний розвиток. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Наша **Інтернет-агенція Brainberry** розробила проект on-line спільноти для бренду «Джинс»⁷ — інтерв'ю в інтернет-виданні. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Інтернет-агенція являє собою синергетичний симбіоз маркетингової і рекламної агенції⁸ — науково-популярний текст. Місце в стилістичній системі — науковий стиль.

Компанія ADV розробила продукт Insurance, призначений для страхових компаній. — Це система, що дозволяє створити **інтернет-агенція** з продажу страхових полісів з мінімальним кі-

¹ catalog.club.co.ua/category/10_95.

² hameleon.in.ua/portfolio-web-sites.

³ uraprestige.com.ua.

⁴ webstreets.by.ru.

⁵ www.ix-studio.com.ua.

⁶ www.litgazeta.com.ua/node/686.

⁷ www.innovations.com.ua/uk/interview/6/38/200.

⁸ peredovik.org/internetagentsii_yak_postachalniki_reklamnih_ta_marketingovih_poslug.html.

лькістю персоналу)¹ — інформація на блозі про економіку. Місце в стилістичній системі — розмовний стиль. Належність до розмовного стилю визначена умовно відповідно до жанру публікації.

В. Приблизно 19100 сторінок, видано при пошукові — 242, з них релевантних — 240.

Г. Велика кількість прикладів, зафіксованих першою пошуковою системою не потребує верифікації другим пошуковиком.

Д. На можливість введення слова до лексикографічного кадастру вказують два фактори. По-перше, виявлено велику кількість прикладів аналізованої лексеми в Інтернеті. По-друге, стильова репрезентативність представлена великою кількістю одиниць, які трапляються у стилях з високою вагою: 47% (офіційно-діловий), 42% (публіцистичний). Менша кількість виявів зафіксована у розмовному (5%) та науковому (4%) стилях, крім того зафіксовано 2% нерелевантних виявів. Відповідно аналізована лексема повинна бути зафіксована у словнику.

інтернет-адвокат

А. 2659 відповідей. Серед виданих 24 результатів пошуку релевантні — 23, усі вони — власна назва порталу «Інтернет-адвокат».

Б. 0 результатів, зважаючи на вияв пошуковою системою лише однієї релевантної власної назви.

В. Приблизно 7670, видано результатів пошуку — 35, з них релевантні — 33.

Переважає більшість релевантних одиниць — власна назва «Інтернет-адвокат»; 2 — публіцистичний текст (1 текст рекламного характеру і 1 текст блогу), 1 — науковий текст, 1 — офіційно-діловий

Г. Портал **ІНТЕРНЕТ-АДВОКАТ** це професійна юридична допомога, оскільки українці дуже часто стають жертвами найрізноманітніших життєвих обставин саме через те, що рівень правової освіти невисокий та й законодавство України це не завершило етап динамічної трансформації² — власна назва.

Один з напрямків — безкоштовна консультація адвоката, юриста з різних правових юридичних питань, послуга **інтернет адвокат**³ — текст рекламного характеру. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Ні багатослів'я **інтернет-адвокатів**, ні щоденні наскоки на уряд не зможуть заперечити того факту, що Уряд працює, а

¹ www.kiolopo.tk/page/8.

² zakladka.org.ua/page-1710.html.

³ tcg.net.ua/ua/index.html.

Президент — вічно незадоволений¹ — образне вживання у блозі. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль. Специфіка блогу «Української правди», з якого взято наведений приклад, здебільшого містить тексти, які кваліфікуються як публіцистичні, відповідно наведений приклад — не із розмовного тексту.

Одна із послуг адвоката — *безкоштовна консультація, послуга інтернет адвокат*² — текст із ділової документації. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль. Віднесення аналізованого прикладу до офіційно-ділового тексту умовне, оскільки має зовнішні ознаки рекламного тексту.

Д. Надзвичайно мала кількість прикладів аналізованого слова, виявлених пошуковими машинами, не дають підстав для його введення у словник.

інтернет-адреса

А. 11 000 відповідей. Серед наведених результатів пошуку 86 релевантних із 100. Зафіксовано: тексти офіційно-ділового стилю (33 — реквізити різного типу електронних документів, 4 — інструкція, 3 — ділова документація), публіцистичного (12 — тексти в інтернет-виданнях, 10 — назви рубрик у ЗМІ, 5 — оголошення, 2 — тема повідомлення на форумі, 4 — текст рекламного характеру, 1 — реклама, 1 — анонс), наукового (7 — технічний текст, 2 — навчальний текст), художнього (1). Крім того, 14 виявлених зразків — нерелевантні.

Б. Корисні Інтернет-адреси

Президент України — <http://www.president.gov.ua>

Верховна Рада України — <http://zakon.rada.gov.ua>³ — діловий текст (перелік). Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

uk.wikipedia.org/wiki/Київський_пивоварний_завод (*Інтернет-адреса*. www.slavutich.ua.) — реквізит електронного документа. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

*Будь-ласка, вкажіть інтернет-адресу сторінки або фрейму, де встановлено вищенаведений код посилання на наш портал*⁴ — інструкція. Місце в стилістичній системі — офіційно-діловий стиль.

Як відомо, вдалий адрес в інтернеті (домен) може принести своєму власникові мільйони доларів, однак в Україні доходи професійних торговців інтернет-адресами рідко перевищують ти-

¹ blogs.pravda.com.ua/authors/ukolov/49902b17be17b.

² macey-advokat.com.ua/index.php?id=poslygu.

³ uoz.poltava.ua/links.html.

⁴ www.vox.com.ua/cat/add.php.

сячу доларів на місяць¹ — текст статті в інтернет-виданні. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Bit.ly — один з найпопулярніших на сьогодні сервісів скорочення **інтернет адрес**² — текст рекламного характеру. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Інтернет-адреси писатимуть українською мовою³ — заголовок у інтернет-виданні. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Додано нову послугу: «**ПОСТІЙНА ІНТЕРНЕТ АДРЕСА (IP)**», детальніше дивіться тут або телефонуйте тел: 4-14-77⁴ — оголошення. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Тема повідомлення: **інтернет-адреси**⁵ — назва теми повідомлення на форумі. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль. Незважаючи на те, що мова форумів — здебільшого розмовний текст, аналізований приклад кваліфіковано як текст публіцистичного стилю, оскільки він виконує функцію теми повідомлення — певного рівня узагальнення, яке властиве для засобів масової комунікації.

Інтернет-адреса вашого юридичного сайту занадто довга чи важко запам'ятовується? Не проблема! Одержіть у нас домен типу *www.yourname.lawukraine.com* безкоштовно⁶ — реклама. Місце в стилістичній системі — публіцистичний стиль.

Відносні **інтернет-адреси** можуть бути задані *относительного* файлу і кореневої теки сайту⁷ — технічний текст. Місце в стилістичній системі — науковий стиль.

Інтернет адреса — це певне найменування, яке допомагає знайти в Інтернет світі деяку сторінку, людину (його поштова адреса), або просто деякий файл⁸ — науковий навчальний текст. Місце в стилістичній системі — науковий стиль.

*Завітна інтернет адреса*⁹) — назва художнього твору. Місце в стилістичній системі — художній стиль.

В. приблизно 2230 сторінок, видано при пошукові — 1000. Серед пошукових результатів релевантних (із 100) — 84, нерелевантних — 16.

¹ ua.korrespondent.net/tech/629024.

² watcher.com.ua/?p=1655.

³ gazeta.ua/index.php?id=236446.

⁴ buzh.net.

⁵ vyriy.ukrbb.net.

⁶ www.is.svitonline.com/lawukraine/you.htm.

⁷ dreamweaver.in.ua/web_sait/Index14.htm.

⁸ uaportal.com/ukr/Guide/Begin/Address/index.html.

⁹ www.isdiplom.com/publ/2-1-0-8.

Г. *Поштова Internet адреса, що вказується в цьому полі [From. — С. Ч.], не зобов'язана відповідати адресі того хоста, з якого був посланий даний запит*¹ — науковий навчальний текст. Місце в стилістичній системі — науковий стиль. Особливість наведеного прикладу полягає у написанні прикладкової форми латинськими літерами — явищі, яке в сучасній мовній практиці нівелюється.

Д. Як свідчать результати, зафіксовані пошуковими машинами, усі релевантні приклади виявлено у книжних стилях. Частотність вияву текстів у першому за вагою стилі — публіцистичному — щодо конкретного прикладу перебуває на другому місці (після текстів офіційно-ділового стилю). Такий факт поряд із загальною великою кількістю знайдених прикладів свідчить про потребу уведення цієї лексичної одиниці у словник.

Отже, числові показники результатів вияву лексеми, які надані пошуковими машинами, дають змогу зробити висновок щодо доцільності введення конкретної лексичної одиниці у словник, уникнувши при цьому суб'єктивного впливу, який, на жаль, ще існує в сучасній українській лексикографічній практиці.

¹ <http://myrefs.org.ua>.

3.1. Символічна і прагматична мовна норма

У сучасній мовній практиці зіткнулися дії символічної і прагматичної мовної норми. Поняття символічної норми співвідноситься з ідеальним звуковим і графічним образом української мови, з культивуванням тих норм, які визначено в авторитетних лексикографічних працях і підручниках з української літературної мови. Проте історія створення словників і підручників пов'язане з кодифікацією символічної, ідеальної норми, до якої має прагнути, на думку авторів названих лінгвістичних джерел, мовна практика. У зв'язку з цим існує постійна проблема визначення критеріїв мовної норми, тобто залежність її від мовної практики соціуму (індуктивний шлях) чи від дедуктивно встановлених лінгвістами правил.

У різні історичні періоди процеси нормування і кодифікації супроводжувалися активізацією варіантів, тобто періоди відносної стійкості, стабільності норми чергуються з періодами динаміки, збільшенням кількості варіантів. Якщо орфографічна, частково граматична норма проходять більш-менш регулярну перевірку в орфографічних словниках, то символізація лексичної норми відбувається складніше, надто за умов збільшення кількості й інтенсивності іншомовних запозичень в усіх стилях української мови.

Сучасні реалії, пов'язані з розгалуженням мережі видавництва, радіо- і телеканалів, спричинилися до розхитування стійких літературних норм, до активізації суб'єктивного чинника у культивуванні літературно-нормативних зразків української мови. Прагматика спілкування відбиває зміну мовних смаків, зростання помітного впливу на них усної комунікації, мови засобів масової інформації. Символічна і прагматична мовні норми завжди виявляють міру загальної освіченості носіїв мови, їхнє бажання впливати на культуру мовного спілкування, на правила кодифікації літературної норми.

Складність поняття «мовна норма» зумовлена його конкретно-історичною природою: мовна норма — ознака розвиненої літературної мови, вияв колективної мовної свідомості, сформованої на певному історичному зрізі функціонування національної мови. З одного боку, норма спирається на рівневу систему (структурні ознаки) національної мови й детермінована цією системою, а з другого, — регулюється узусом, колективною мовною практикою, тобто природу мовної норми визначають інтралінгвальні та екстралінгвальні чинники.

Як оцінна категорія мовна норма передбачає розрізнення понять «національна мова» і «літературна мова» (пор. неоднаковий зміст понять «історія української мови», «історія української *літературної* мови»). Диференційні ознаки української мови, особливості її будови дослідники визначають на тлі структурних ознак інших споріднених і неспоріднених мов. Коли обґрунтовують доцільність чи перевагу вживання певної мовної форми, конкретного вислову, вдаються до оцінки на зразок «відповідає системі мови», «питома українська форма», «українською кажуть так». Така форма аргументації вважається достатньою, переконливою і незаперечною, хоча насправді критерій «питомості» не позбавлений суб'єктивності й залежить від урахування історичних критеріїв становлення норми національної мови, від мовної свідомості й рівня знань того, хто оцінює «питомість» чи «непитомість» певної лексеми або граматичної форми.

Обґрунтовуючи неперервність давніх традицій в історії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував на тому, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які відмежовують одну мову від іншої¹.

Порівняно з літературною норма *національної* мови вирізняється просторовими (діалектними) ознаками. Її часові параметри відносно ширші, не зумовлені безпосередніми соціально-культурними змінами в житті етнічної спільноти.

Специфіку національної мови визначають не лише одиниці структурних рівнів, відмінні від одиниць іншої, передусім спорідненої, мови, а й цілий комплекс комунікативних ознак, залежних від етнокультурних, соціолінгвальних, психолінгвальних характеристик мовної діяльності представників етносу.

Із нормою національної мови закономірно співвідноситься й літературна норма, або літературний стандарт, але тільки навколо цього феномену тривають упродовж десятиліть (очевидно, й століть) мовні дискусії. Яким має бути літературний стандарт? Які критерії становлення літературного стандарту? Чим забезпечується утвердження в суспільстві єдиної літературної норми? Наскільки дієвими в історії розвитку національної культури є форми кодифікації літературної норми? Ставлення до літературного стандарту, або кодифікованої літературної мови як соціально престижної форми національної мови, змінюється залежно від

¹ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1970. — №5. — С. 15 — 24.

освіти, територіального походження мовців, їх професійного, культурного рівня, соціального статусу.

Від літературної норми відрізняється діалектна норма, пор.: «Діалектна норма менш стабільна порівняно з нормою літературної мови, проте вона не тільки не заперечує, але й визнає необхідним існування в говірках мовних відмінностей між поколіннями, а також різні суто індивідуальні відхилення. Саме тому літературні мови, на відміну від діалектів, що протягом своєї історії зазнають процесів взаємозмішування і злиття, не підпадають цим процесам»¹.

Літературної мови навчають у загальноосвітній школі, де культивується літературний стандарт вимови, слововживання, використання морфологічних, словотвірних, синтаксичних і стилістичних мовних засобів. Оцінка *правильно* — *неправильно* щодо наголошування слова, вживання словоформи, синтаксичної конструкції завжди передбачає вибір, зіставлення літературного зразка з нелітературним — діалектним, некодифікованим розмовним, просторічним.

Для багатьох мовців за ідеал літературної норми правлять сьогодні лексикографічні джерела 20 — 30-х років ХХ ст. Через трагічну долю репресованих мовознавців, які працювали над усталенням літературної норми в ті роки, правопис 1928 — 1929 рр. став своєрідним символом соборної української мови, власне, символічною нормою, яка мала бути спільною писемно-літературною практикою українців, що живуть у материковій Україні і в діаспорі.

Символічна норма — це сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов.

Символічна норма — це сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов. Деякі з наших сучасників оцінюють правописні норми, зафіксовані в т. зв.

скрипниківському правописі, а також лексикографічну діяльність того періоду як золоту добу розвитку соборної української літературної мови. Тим часом це був процес бурхливого мовотворення, в якому не було фактично усталених норм². Кожна газета пи-

¹ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1966. — С. 5.

² Мельник Т. П. Процеси унормування лексики української мови у 20 — 30 рр. ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2010.

сала за своїми правилами, школа не мала традицій українськомовної освіти та виховання. По-різному бачили й мовознавці шлях розвитку літературної мови. У тогочасних словниках зафіксовано такі фонетичні варіанти: *окромий, окремиий; единиця, одиниця; пімста, помста; гинджал, кинжал; стирта, скирта; блинець, млинець; цвітень, квітень; шура, шкіра; ведмедь, ведмідь; метець, митець* тощо; словотвірні варіанти: *видавець, видавник; плавець, плавач* тощо.

Критично ставився до тенденції «українізувати» тогочасну українську мову Олекса Синявський, заперечуючи таку виразну тенденцію: «все, що хочете, аби тільки не було схоже на російську чи на польську мову, аби тільки «своєрідне», «своє», «одмітне»¹. Цілком слушно мовознавець наголошував: «Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в школі, остаточно сформується єдина всеукраїнська літературна мова — чиста та красна»².

Практичну неусталеність, невиробленість тогочасної літературної норми спостерігаємо як у виданні О. Синявського, так і в словниках та мовній практиці тієї доби. Наприклад, у підручнику О. Синявського подано родовий відмінок множини іменника середнього роду *обличчя* — *облич / обличчів*; наведено паралельні форми іменників чоловічого роду у знахідному відмінку: *урізає палець і урізає пальця, поламає віз і поламає воза, скінчив університет і скінчив університета*. Зафіксовано називний відмінок множини від іменника чоловічого роду *звір* — *звіри*. У «Правописному словнику» Г. Голоскевича, виданому в той самий рік, що й «Норми» О. Синявського, знаходимо дві форми називного відмінка множини від іменника *звір* — *звірі і звіри*.

Праця О. Синявського відбиває неусталеність граматичної норми, зокрема щодо вживання «іменників чоловічого і жіночого роду при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири: два сини, три брати, чотири вовки, обидва стовпи, чотири вчителі, три голуби* і т. ін. (з таким наголосом у іменниках, як у родовому відмінку однини); іменники жіночого роду тверді можуть мати закінчення *-і/-ї*, як і м'які, при тім *г, к, х* перед *-і* змінюються на *з, ц, с: дві книзі, три вербі, дві руці, чотири мусі, обидві корові* і т. ін., хоч із *-и*, надто після *г, к, х*, звичайніше: *дві книги, чотири бочки* (так само завжди з тим самим наголосом у іменників, як у родовому відмінку однини)»³. Звертаємо увагу на запропонова-

¹ Синявський О. Норми української мови. — Х.-К, 1931. — С. 5.

² Там само. — С. 3.

³ Там само. — С. 58.

ний критерій вибору («звичайніше») форми іменника у сполученні з числівниками; такий самий критерій обирає автор, надаючи перевагу формам *двоє відер, три села* порівняно з формами *дві яблуці, три відрі, обидві слові*.

«Правописний словник» Г. Голоскевича непослідовно передає цю зафіксовану в «Нормах» відмінність наголошування і написання відмінкових форм, пор. *двоє слів, або два слова чи дві слові* (С. 372); *двоє відер і два відра або дві відрі* (С. 57); *двоє яблук; три яблука і три яблуці*¹ (С. 449). Отже, в 20 — 30-ті роки ХХ ст. літературна норма української мови виявляла хитання між діалектними граматичними і акцентуаційними формами. Згодом ця небажана варіантність була подолана словниковою, граматичною кодифікацією, освітньою практикою й культивуванням літературної норми в засобах масової інформації.

Теоретичне обґрунтування певної літературної норми не завжди узгоджується з практикою мововживання. Так, твердження про те, що українській мові, на відміну від російської мови, не властиві активні дієприкметники теперішнього часу, зумовлює пошуки форм, адекватних для передавання відповідного змісту, зокрема через підрядні речення, через дієприкметники іншої граматичної форми. Символічною нормою зумовлене прагнення уникати активних дієприкметників. Тим часом потребу такої місткої щодо передаваного змісту форми відчують письменники-мовотворці, автори наукових праць, перекладачі. Мовно-художня практика засвідчує активне послуговування дієприкметниковими формами теперішнього часу. Їх часто вживав О. Гончар, вони звичні в поезії М. Вінграновського, інших поетів, які мають тонке чуття слова.

А втім, одна із поширених сучасних культуромовних рекомендацій — уникати в зразковій літературній мові активних дієприкметників теперішнього часу; їх кваліфікують як вплив російської мови. Відрізнити дієприкметники теперішнього часу на *-уч, -юч, -ач, -яч, -уш, -аш* від прикметників, які походять від дієслів, не завжди вдається. Віддієслівні прикметникові утворення на зразок *балакучий, блискучий, болячий, гнучий, горючий, дрялучий, живучий, загребучий, знаючий, колючий, кусючий, летючий, люблячий, мислячий, невидючий, невсипуючий, непосидуючий, пекучий, родючий, сплячий, тонучий, тягучий, цілючий* властиві народнорозмовній мові. Вони здавна вживаються в мові художньої літератури.

¹ *Голоскевич Г.* Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук. — Х., 1929). Видання дванадцяте. — Нью-Йорк — Львів, 1994. — С. 372 (57, 449).

Культуромовні дискусії, які тривають навколо слів на зразок *захоплюючий, існуючий, пануючий, відпочиваючий, працюючий, хвилюючий, оточуючий*, не можуть переконати мовців не вживати взагалі дієприкметникових утворень теперішнього часу. Показово, що в мові засобів масової інформації наведені вище слова стали штампами, які можна замінити стилістично виразнішими, синонімічними висловами, пор.: *привабливий, чарівний, захопливий, прецікавий, принадний; сьогоднішній, сьогоднішній, чинний; відпочивальник; працівник; зворушливий; навколишній*. Подекуди словосполучення офіційно-ділового характеру набувають термінологічного статусу, як-от: *діюча армія, діючий вулкан, діючі знижки*, але *чинне законодавство, чинний правовис*.

Не завжди переконливими є рекомендації замінювати дієприкметникові форми в термінологічних словосполученнях. Адже дієприкметники часто виконують функцію прикметникової ознаки, і термінологічне словосполучення з узгоджуваним означенням компактніше передає потрібний зміст науковому тексту, ніж підрядне означальне речення. Отже, засвідчена в культуромовних джерелах лексично-граматична норма щодо активних дієприкметників має радше символічний, а не реальний, прагматичний характер. Від смакових орієнтирів автора залежить вибір варіантів слововживання, пор.: *існуючі в природі види; наявні в природі види; подибувані в природі види; спостережувані в природі види...*

До норм, які мають символічний, ідеальний зміст, можна зарахувати засвідчену в граматиках спонукально-наказову форму українських дієслів на зразок *пишімо, поговорімо, створімо*. Спостерігаємо, що в сучасному слововжитку журналістів переважають форми з дієсловом *давай, давайте: давайте поговорімо, давайте напишемо, давайте створімо групу*.

У навчально-дидактичній літературі йдеться про дві форми майбутнього часу дієслів — аналітичну й синтетичну, пор. *писатиму листа і буду писати листа, вивчатимемо мову і будемо вивчати мову*. Практично не всі дієслова й не у всіх особових формах, зокрема у формі першої особи множини, легко й природно утворюють синтетичну форму майбутнього часу, пор.: *звітуватимемо, утворюватимемо, послуговуватимуться*. Подекуди обмежене використання таких форм можна пояснити їх громіздкістю. Але саме через те, що синтетичне вираження майбутнього часу становить характерну ознаку української мови, названа форма набуває статусу символічної норми.

Реальне функціонування норми як ознаки літературної мови пов'язане не лише з її просторовими і часовими параметрами, а й

із символічною і прагматичною оцінкою норми. Символічна норма — це сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов.

В останні десятиліття у зв'язку із відновленням в українському правописі нормативного статусу літери **г** спостерігаємо процес символізації відповідного звуку і його графічного відтворення в сучасних словниках. Так, в одному із словників¹ подано запозичені слова, в яких дотримано норму вживання літери **г**, що позначає фрикативний, характерний для української мови звук, на зразок *абориген, абстрагувати, авангард, агент, агрегат, агресивний, агонія, алергія, акваланг, багет, вегетаріанець, деміур, демагогія, діагноз, гастролі, газета, газифікація, газосховище, фагот, фаланга, флюгер, фрагмент*. Водночас у зазначеному Словнику неправомірно розширено вживання літери **г**, причому подано значну кількість варіантних написань як через кому, так і через сполучник **і**: *деградація, деградація; газ, газ; галера, галера; гараж, гараж; гардина, гардина; генерал, генерал; граніт і граніт; грип і грип; гума і гума; геноцид, геноцид; градація, градація; трono, трono; дегустація, диригувати, диригент, диригентський, тазон, талантерея, талета, тарнітур, генератор, тенофонд, тіпюр, тірлянда, гувернер* тощо.

За наведеними прикладами можна спостерігати розхитування правописної і відповідно орфоепічної норми (збільшення кількості варіантів), недотримання лексикографічних правил оформлення словникових статей. Оформлення словникової статті, в якій подано варіантні написання на зразок *грип і грип* або *грунт*, рідше *грунт* не обґрунтовано ні чинним правописом, ні прагматичною узусною нормою. Неоднозначне трактування літературної норми авторами лексикографічних праць призводить до небажаної варіантності, яка, безумовно, відлякує мовців, що прилучаються до такої «невпорядкованої», на їхню думку, української мови.

Уживання **г** стосується питання співвідношень **г** — **г** і **г** — **г**. Намагання формально застосувати цей приклад співвідносного вживання літер на позначення різних звуків у мові-джерелі призводить до графічних відмінностей тих самих запозичень на зразок *хобі* — *гобі*, *хокей* — *гокей*. Орфографічний словник (1999)

¹ Тлумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40000 слів) / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника. — 2-е вид., випр. і допов. — Х.: Прапор, 2004. — 992 с.

подає лише перші форми як нормативні. В орфографічному словнику (1975) пропонувалося варіантне написання тієї самої лексеми *gindī* і *xindī*. В 90-і роки кодифіковано форму *gindī* без варіантного написання. Звичайно, на вибір одного з можливих варіантів впливає частотність уживання слова в мовній практиці. Вибрати один варіант рідко вживаного слова і кодифікувати його відповідне написання простіше, ніж встановити правописну норму часто вживаного слова, на зразок *хакер*, *xit*. Продиктоване мовною практикою, таке написання навряд чи зможуть змінити рекомендації мовознавців писати відповідні слова *гакер*, *гіт*.

Мовна практика відбиває непослідовність використання графеми *г* у власних назвах *Гете* і *Гете*, *Гегель* і *Гегель*, *Гетель*, *Людвіг* і *Людвіг*, *Гізела* і *Гізела*. Поширені випадки, коли в тексті книжки іншомовні власні назви, топоніми, гідроніми подано з літерою *г*, а на картах, уміщених у тій самій книжці, вони пишуться з *г*. Написання впливає й на варіантну вимову, причому застереження в деяких порадниках щодо вживання *г* лише в нових запозичених словах не регулює мовної практики, бо поряд із нормативними *газета*, *газ*, *геній*, *аргументи*, *інтелігент*, *регіон* нерідко чуємо *тазета*, *таз*, *геній*, *аргументи*, *інтелігент*, *регіон*.

Щодо поширення відповідного звука й літери *г* в сучасній українській мові існують різні оцінки. Вирізняються думки фахівців із іноземної філології, знавців романо-германських мов: орієнтуючись на вимову слів у мовах — джерелах, звідки прийшло слово, вони висловлюються за активне використання *г* в іншомовних запозиченнях — як у загальних, так і у власних назвах. У носіїв української мови — як літературної, так і народнорозмовної — така практика викликає заперечення, бо асоціюється з особливостями російської вимови відповідного звука — проривного *г*. Спостерігаючи за поширенням літери *г* у запозичених словах (а кількість запозичень у сучасній українській мові постійно зростає!), можемо прогнозувати поглиблення відмінностей між графічним і звуковим образом української літературної мови.

Не можна не звернути увагу на лексикографічне подання слів, вимова яких пов'язана із чергуванням звуків *у—в*. Це правило стосується символічної мовної норми, оскільки потребує врахування багатьох синтагматичних параметрів будови тексту. Відомо, що зазначене чергування, як і чергування сполучників *і—й—та*, прийменників *з—із—зі* має допомагати збереженню й підкресленню милозвучності української мови. Правила чергування вписані в шкільних підручниках. Однак формальне дотримання цих правил, надто у словниках, пов'язане з дезорієнтацією тих,

хто звертається по допомогу до лексикографічних джерел. Так, у згаданому вище харківському виданні Словника не знаходимо слова *вступ*, а є тільки *уступ* із тлумаченням: «книжн. Частина тексту, уривок, абзац». До речі, слово *уступ* (з іншим наголосом) у Словнику за редакцією Б. Грінченка перекладено: *Вступление, вход*. Тобто орієнтація укладачів згаданого тлумачного Словника на символічну норму — чергування **у—в** без урахування тенденцій і закономірностей мовного узусу вносить плутанину в кодифікацію сучасної лексичної норми.

Формальний підхід до застосування правила про чергування **у—в**, а також **і—й—та** призводить до зміни графічного вигляду українськомовного тексту: на початку речення в такому «відредагованому» на формальних засадах тексті натрапляємо тільки на слова *уранці, удячний, увічливість, учитися*, а не *вранці, вдячний, ввічливість, вчитися*, хоча і в першому, і в другому написанні вимова має бути однакова — з нескладовим **ў**, тобто подібна до вимови кінцевих звуків у словах *казав, читав, ходив*. Пор. первинний (1) і відредагований (2) уривки з художнього тексту Ю. Ярмиша: *Лисенята ..ще й голос вчаться подавати* (1) — *Лисенята ..ще й голос учаться подавати* (2); *Сорока ..аж заскрекотіла в захваті: — Лише мені одній вдалося промовчати* (1) — *Сорока ..аж заскрекотіла в захваті: — Лише мені одній удалося промовчати* (2). Формальний підхід до правила про чергування звуків **у—в** призводить до графічної невпізнаваності українських лексем, як у такому прикладі словникового тлумачення іменника *доступ*: «Можливість *уходити* куди-небудь, *відвідувати* кого-, що-небудь».

Викладачі-практики, особливо ті, які дбають про орфоепію в співі¹, звертають увагу на збільшення кількості слів з початковим **у** в останніх виданнях орфографічного і орфоепічного словників. Про невиправданість такої зміни, яка відбиває формальне правило чергування **у—в**, слушно пише О. Сербенська: «Однак чимало таких слів мають цілком інше значення і звучать неприродно в українській мові: *встати — устати, ввести — увести, вступ — уступ, вступати — уступати* та інше. З'явився такий покруч, як *удягання* (хоч є *одяг, одягати*), науковці пишуть: *унесок вченого в розроблення...*»².

Руйнується авторська ритмомелодика висловлювань і через формальне застосування правил чергування **і—й—та**. Названі

¹ *Базилікут Б.* Орфоепія в співі. — Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2010. — С. 125.

² *Сербенська О.* Замітки до теми, як ми пишемо і говоримо // Незгасимий СЛОВОСВІТ: 36. наук. пр. на пошану проф. В. С. Калашника. — Х.: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2011. — С. 594.

чергування підпорядковані значно складнішим законам милозвучності української мови, ніж залежність від попередньої чи наступної літери в сусідніх словах. Замість того, щоб приділяти більше уваги літературній вимові, орфоепічній нормі, шліфувати, вдосконалювати практичну літературну вимову, автори й редактори видань часто вдаються до реформування графіки класичних українськомовних текстів, тим самим порушуючи природне співвідношення усної й писемної форм літературної мови.

Про значення стабільної графічної форми слів можемо судити з прикладів унормування й кодифікації лексики у словниках. Наприклад, у Словнику за редакцією Б. Грінченка зафіксовано такі варіанти одного слова-поняття: *дриветня, дрівітня, дривотня, дрівітня, дривотень, дровітня* з різним наголошенням. Сучасний орфографічний словник фіксує слово *дровітня*, тобто з усіх звуково-графічних варіантів обрано й кодифіковано одну форму. Зауважимо, що в період укладання Словника за редакцією Б. Грінченка назване слово-поняття належало до активної лексики в українських говорах, а в сучасній літературній мові — це приклад пасивної лексичної одиниці, що пройшла шлях кодифікації через вибір одного із звуково-графічних варіантів.

Орфоепічна норма перебуває не в прямій залежності від стандартизованої графічної форми української мови. Будь-яке необґрунтоване втручання в усталені співвідношення написання і вимови шкодять стабільності норми, руйнують літературний стандарт. Тим більше, що на часі завдання стандартизації нових запозичень в сучасній українській мові. Скажімо, фіксуємо в мовній практиці два прикметники *медійний* і *медіальний*.

У Словнику іншомовних слів подано *медіальний* з ремаркою *спец.* 1. Розташований у середині чого-небудь. 2. В анатомії — термін, що вказує на розташування якого-небудь органа ближче до серединної площини тіла. У названому словнику зафіксовано прикметник *медійний*: *Належний до засобів масової інформації. Медійний ринок. Медійний сервіс. Медійна імперія*¹. У сучасній мовній практиці спостерігаємо паралельне вживання номінацій на зразок *медіа-простір, медіа-засоби* і *медійний простір, медійні засоби*. Можна прогнозувати усталення прикметниково-іменникових словосполучень із узгоджуваним прикметником, оскільки частина *медіа* збігається з омонімічною частиною слів, у семантиці яких наявний компонент 'середина' і які пов'язані

¹ *Бибик С. П., Сютя Г. М.* Словник іншомовних слів: тлумачення словотворення та слововживання. — Х.: Фоліо, 2006. — С. 360 — 361.

структурно й семантично з прикметником *медіальний*. У випадку вживання словосполучень *медійний простір*, *медійні засоби* засвідчуємо практичне втілення однієї із символічних норм української мови — використання узгодженої форми означення замість аналітичних іменних словосполук. Однак не завжди рекомендована символічна норма знаходить застосування в мовній практиці.

Як зразок питомого українського синтаксису пропонується вживати тільки активні конструкції (конструкції з активним суб'єктом). Тим часом наукові тексти рясніють пасивними конструкціями на зразок: *Структура тексту досліджується літературознавцями і письменниками*. Вживання таких конструкцій зумовлене потребою увиразнити структуру тексту з погляду актуального членування висловлення. Науковий текст актуалізує стильове навантаження пасивних конструкцій; у ньому закономірно чергуються пасивні й активні синтаксичні звороти. Символізуючи один з аспектів синтаксичної норми, маємо зважати на прагматичні тенденції у побудові наукового тексту, зокрема на прагнення завуалювати, нейтралізувати роль суб'єкта-діяча й наголосити на важливості дії.

Прагматична мовна норма — це використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння. Порозуміння, сприймання — визначальна ознака мови як за-

Прагматична мовна норма — це використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння.

собу спілкування. Але чи завжди дбають автори друкованої продукції про її сприймання сучасними читачами? Знайомимось із гарно оформленим мистецьким часописом «Артанія» (2010, кн. 20, № 3). Попри цікавий зміст, не можемо

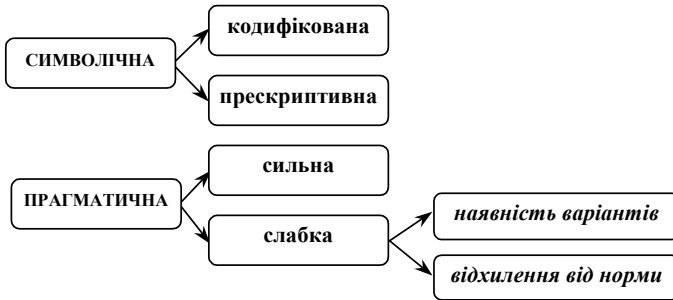
не звернути увагу на свідоме порушення чинного правопису, а подекуди — й на випадки елементарної неграмотності на зразок *шестидесятницею*; *зрадити реалістичній школі живопису*; *завдячуючи ідеологічним моментам*; *мого живопису не доторкнулися ні слава, ні гривня*; *три екслібриса*. Поряд із такими граматичними помилками спостерігаємо запровадження літери **г** чи не в усіх запозичених словах, що суперечить сучасній літературній нормі: *легенда*, *магія*, *організувати*, *егоїстичних*, *ранг*, *трагізм*, *енергетику*, *бригада*, *релігія*, *гравюра*, *авангард*, *делегація*, *грандіозна*, *неоавангард*, *колег*, *програмний*, *агресивність*.

Те саме треба сказати і про графічне оформлення родового відмінка іменників жіночого роду третьої відміни на зразок: *творчости*, *єдноти*, *мудрости*, *яскравости*, *любови*, *осени*, *музичности*. Якщо згадати й уживані в часописі форми *європейський*, *мін*, *ка-*

тедра, а також приклади такого слововживання, як *балакучість палітри*, або з цих творів і починала свічадуватися прозорість барв, то можна зробити висновок про те, що названий часопис за-проваджує мовні ігри з традицією. Хай ця традиція і не має тисячолітньої історії використання писемної української мови в освіті, але за обов'язкової середньої освіти вона сприяла усталенню літературного стандарту, розхитування якого знижує загальну грамотність читачів, перешкоджає якісному сприйманню змісту друкованого матеріалу, виявляє низьку культуру і авторів, і видавців.

Отже, забезпечуючи реалізацію такого важливого чинника розвитку літературної мови, як її динамічна стабільність, маємо постійно дбати про адекватне відбиття в кодифікаційній діяльності співвідношення символічної і прагматичної мовної норми.

РІЗНОВИДИ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

3.2. Сильна і слабка мовна норма

Культивування літературної зразкової мови сприяє розвитку мовомислення особистості, допомагає орієнтуватися в обширі сучасної багатопланової інформації. Інформація надходить до сучасного реципієнта як у писемній, так і в усній формі. У зв'язку з цим зростає вага кодифікації норм писемної і усної літературної мови, а також роль культуромовних спостережень і рекомендацій. Важлива не лише фіксація випадків порушення традиційної літературної норми, а й розрізнення сильної та слабкої мовної норми. Хоч наявність великої кількості варіантів (причому системно немотивованих) часом ускладнює сприймання інформації, але водночас дає змогу прогнозувати розвиток мовних явищ, бачити вплив різних чинників на обґрунтоване нормування і доцільну кодифікацію тих чи тих мовних одиниць.

Із поняттями символічної і прагматичної мовної норми корелюють поняття сильної і слабкої мовної норми, зокрема саме прагматична норма пов'язана з моментами хитання у виборі того

чи того наголосу, тієї чи тієї граматичної форми, дотримання чергування звуків при словозміні чи словотворенні.

Сильна, або стійка, мовна норма — регулярні, традиційні реалізації кодифікованих мовних одиниць (фонетичних, граматичних, лексичних) у писемній і усій практиці. Ця норма базується на диференційних ознаках літературного стандарту, а також на тих характерних ознаках національної мови, які вирізняють її з-поміж споріднених мов.

Сильна, або стійка, мовна норма — регулярні, традиційні реалізації кодифікованих мовних одиниць (фонетичних, граматичних, лексичних) у писемній і усій практиці. Ця норма базується на диференційних ознаках літературного стандарту, а також на тих характерних ознаках національної мови, які вирізняють її з-поміж споріднених мов

у усій практиці. Ця норма базується на диференційних ознаках літературного стандарту, а також на тих характерних ознаках національної мови, які вирізняють її з-поміж споріднених мов. Наприклад, до сильної мовної норми належать типові чергування голосних і приголосних звуків української мови на зразок чергування у відкритих складах **о, е з і** в закритому складі (узвіз — узвозу — на узвозі, підхід — підходу, сім — семи); чергування **г, к, х** із **з, ц, с** та **ж, ч, ш** (нога — нозі — ніжка, рука — руці — ручка, муха — мусі — мушка).

Такі чергування виявляють специфіку української мови на тлі функціонування фонетичної, морфологічної, словотвірної будови споріднених мов. Сильна норма, хоч і не позбавлена винятків із регулярних, традиційних правил чергування, наголошування, словозміни, слововживання, проте передбачає мінімум таких винятків.

Випадки порушення сильної мовної норми характерні для мовців, які або лише починають вивчати українську мову, або послуговуються нею спорадично. У таких ситуаціях в усному спілкуванні фіксуємо порушення стійких мовних норм. Наприклад, ті, хто лише прилучається до української мови, плутають *здібну* (треба: *здобну*) *булочку* і *здібну дівчину*, повідомляють у телепередачі, що *гості коштували вареники* (насправді — *гості куштували вареники*), пишуть, що *спеціалізація вимагає нового підходу* (треба: *підходу*). Фіксуємо досить дивні випадки перекладу. Важко здогадатися, наприклад, що означає висловлювання *східні та відмінні риси*. Йдеться, звичайно, про *схожі та відмінні риси*. Мовці потребують постійного вправлення в дотриманні правила чергування **о з і** в закритому складі, а надто в тих словах, що належать до активного словника сучасників. Тим часом з уст високопосадовця чуємо вислів *на Андріївському узвізі*, причому помилка через радіомережу транслюється на мільйонну аудиторію. Так само, даючи інтерв'ю радіожурналістові, міліціонер послуговується таким «термінологічним» висловом: *заступити на піст*.

Спостерігаючи в сучасній мовній практиці вживання форм *беріг, хворіб* замість нормативних *берег, хвороб*, констатуємо тенденцію проникнення в літературний стандарт діалектних форм, які фактично підтверджують дію закону аналогії щодо чергування голосних у відкритих і закритих складах, а отже, коригування сильної норми української літературної мови. Літературна норма вибирає шлях між двома законами: чергуванням звуків у закритих і відкритих складах і аналогією, якій підпорядковані форми відмінювання, дієвідмінювання, словотворення. Дією закону аналогії пояснюємо появу варіантів *торговельний* — *торгівельний*: другий варіант виникає за аналогією до іменникової парадигми *торгівля, торгівлі, торгівлю, торгівлею..*, яка закономірно зберігає *і* в закритому складі в усіх відмінкових формах іменника. Словник кодифікує паралельні форми *згодний* і *згідний*, хоч маємо установлене нормативне слововживання у короткій формі *згоден*.

Фіксуємо форму наказового способу дієслова *заспокоїтися* — *заспокійся* (кодифіковані форми *заспокоїся, заспокойтєся*). Не важко встановити, що форма *заспокійся* з'являється як наслідок дії закону аналогії, пор.: *спокій, спокійний, спокійно*. Якщо під впливом дії закону аналогії чи іншої тенденції зростає кількість винятків із правил, які становлять сильну норму літературної мови, постає питання про перегляд правил кодифікації такої мовної норми, або про кваліфікацію її як слабкої літературної норми.

Слабка мовна норма — це нестійка норма, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення наголошування, вимови, слововживання, орфографії. У сучасній комунікативній практиці спостерігаємо активізацію українськомовного спілкування в його усній формі. При цьому фільтр нормативності виявляє слабкість насамперед акцентуаційної норми, а також інших структурно-рівневих норм — лексичної, граматичної.

Слабка мовна норма — це нестійка норма, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення наголошування, вимови, слововживання, орфографії.

Розглядаючи питання відмінності між писемною і усною мовою, Л. Булаховський наводить думку відомого французького мовознавця А. Мейє: «Пишеться багато таких слів, які зовсім незвичні в розмові; говориться багато таких, що їх не наважуються вживати на письмі»¹.

¹ Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства // Вибрані твори: У 5т. — К., 1980. — Т.1. — С. 280.

Спостереження за сучасною мовною практикою людей із вищою освітою (вчителів, науковців, письменників) засвідчує типові помилки в наголошуванні дієслів: *кажу, роблю, ношу, говорю, розповіла, вністи (пропозицію), вести (дискусію)*. Характерно, що всі префіксальні дієслова на зразок *донести* не тільки в побутовому спілкуванні, а й у радіоэфірі найчастіше звучать із наголошеним кореневим звуком *е* — *привести, довести, навести, підвести*, а також *привезти, підвезти, довести* тощо, хоч за нормою літературної мови вони мають вимовлятися з наголошеним кінцевим складом на зразок *привести, довели, підвезли* і т. ін. Із уст філологів чуємо *довідник, різновид* замість кодифікованого нормативного наголошення другого складу *дові́дник* (пор. *запові́дник*), *різновид*. Досить часто звучать *запитання, читання* замість нормативних *запита́ння, чита́ння*. Не лише мовці з недостатньою мовною підготовкою, а й філологи не дотримуються нормативної вимови слів *випадо́к, пересі́чні громадяни, житло́, феноме́н* і неправильно наголошують *випадо́к, пересі́чні громадяни, житло́, феноме́н*. Своєрідним знаком недбалого ставлення до орфоепічної норми можна вважати варіанти вимови слова *інтелігенція*. Чуємо (бачимо написаним) його у різних формах: *інтелегенція, інтелегенція, інтелигентка, інтилігенція*. Загалом вимова іншомовних слів виявляє слабку норму літературної української мови, пор. також поширені помилки: *гібри́д, кореспонде́нт, лекці́я, субордіна́ція*.

До слабкої акцентуаційної норми належить наголошування форм займенників у непрямих відмінках. Загальна закономірність — зміна наголосу в займенникових формах, поєднаних із прийменниками, на зразок *мене* — *до мене, тебе* — *до тебе, себе* — *до себе*. Проте таке наголошування характерне тільки для родового відмінка. У місцевому відмінку зберігається наголос інших безприйменникових непрямих відмінкових форм, пор.: *у мені, на тобі, при собі*. Нерозрізнення наголошування займенників у місцевому відмінку й наголошування їх у поєднанні з прийменниками в інших відмінках призводить часом до хибних висновків і «несподіваних» культуромовних рекомендацій. Пор. такі міркування про вибір нормативного наголосу: «Займенники в непрямих відмінках наголошують останній склад (*себе́, тебе́, мене, цього́, собі́, тобі́, мені́, цьому́*), а коли опиняються в реченні поруч з прийменниками, переносять наголос на перший склад: *із себе́, до тебе, коло мене, без цього, при собі, на тобі, по мені, у цьому́*»¹. Не важко

¹ *Островський В. І., Островська Г. Ф.* А українською кажуть так... — О.: Астропринт, 2008. — С. 29.

помітити, що в наведених прикладах пропонується як норма діалектне наголошування замість літературних на зразок *при собі, на тобі, по мені*. Зауважимо, що такий літературний наголос в українській мові — це не вплив російської мови, а закономірне наголошування в займенниковій системі, на яку впливає і відмінкова форма, і прийменникова сполучуваність. Займенники у місцевому відмінку з відповідними прийменниками наголошуються по-іншому, ніж у родовому чи давальному.

Правильного наголошування і літературної вимови, зокрема, має навчати театр. Тим часом у театрі спостерігаємо частотну помилку: оглушування дзвінких приголосних звуків у кінці складу, слова, неправильне наголошування і вимову слів, помилкові фразеологізми. Зі сцени чуємо *п'ятьдесят* (норма: *п'ятдесят*), *двухмільйонний* чи *двохмільйонний* (норма: *двомільйонний*), *не розі-вчився* (норма: *не розучився*), *підлілеш масла в огонь* (норма: *підкинеш хмизу в огонь*).

За реалізацією певної слабкої норми треба бачити дію внутрішніх законів розвитку мови, які нерідко детерміновані зовнішніми умовами, зокрема, мовною культурою суспільства. У свідомості сучасних мовців відбувається активне дистанціювання від російської мови в тих випадках, які уможливають вибір варіантного мовного засобу. Так, явищем гіперизму пояснюємо поширені помилки — випадки заміни кодифікованого закінчення іменників чоловічого роду другої відміни, що мають у родовому відмінку однини закінчення *-а/-я*, — *предмета, відмінка, варіанта, атома, об'єкта, документа, паспорта, графіка* — відмінковими формами із закінченням *-у/-ю*. Не тільки чуємо, а й бачимо графічно оформлені слова в родовому відмінку однини *предмету, відмінку, варіанту, атому, об'єкту, документу, паспорту, графіку*. Таке закінчення свідчить про недостатню семантичну мотивацію розрізнення відмінкових закінчень іменників чоловічого роду другої відміни в родовому відмінку однини. Відомо, що за чинним українським правописом частина іменників чоловічого роду другої відміни має в родовому відмінку однини закінчення *-а/-я*, а частина — *-у/-ю*. Між лексико-семантичними групами цих іменників немає чітких меж, причому в сучасній мовній практиці спостерігаємо тенденцію — надавати перевагу закінченню *-у/-ю*, за винятком тих випадків, коли на закінченні *-а/-я* падає наголос. Очевидно, за аналогією до названого явища закінчення *-у* поширюється і в офіційно-діловому штампі *до відому* (нормативне: *до відома*). Під впливом названої тенденції порушується правило чинного правопису про закінчення *-а/-я* в родовому відмінку

іменників — назв міст. Це правило відбиває норму, що складалася історично, але, йдучи за усною мовною практикою, дослідники граматичної системи української мови ще в 60-х роках минулого століття констатували: назви населених пунктів із закінченням *-у/-ю* в родовому відмінку не сприймаються як позанормативні в усному мовленні¹. Тепер часто чуємо словоформи з *Парижу*, з *Мадриду*, з *Лондону*, з *Брюсселю*, зі *Страсбургу*, хоч за кодифікованою нормою має бути — з *Парижа*, з *Мадрида*, з *Лондона*, з *Брюсселя*, зі *Страсбурга*. Так через мовну практику, образно кажучи, пробиває собі дорогу закінчення *-у/-ю* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду — назв населених пунктів. Про те, що ця тенденція є наслідком явища гіперизму — відштовхування від подібної форми відмінкових закінчень іменників російської мови, свідчать відповідні коментарі мовознавців: «Протягом останнього часу не лише в розмовному, а й у знавчому літературному мовленні (на радіо, телебаченні) назви населених пунктів цього типу в родовому відмінку однини досить часто функціонують із закінченням *-у*, бо тільки так вони звучать по-українському, а закінчення *-а* збігається (і сприймається) з відповідною російською формою»².

Тип порушень кодифікованої норми української літературної мови і частота таких порушень залежать від соціальної сфери українськомовної комунікації, а також від рівня мовної освіти комунікантів. Наприклад, упродовж тривалого часу в офіційно-діловій сфері спілкування спостерігаємо хитання у виборі граматичної норми таких зворотів: *згідно з наказом і згідно наказу; відповідно до розпорядження директора і відповідно з розпорядженням директора*. Кодифіковану літературну норму репрезентують тільки перші з двох наведених варіантних форм. Другі форми суперечать нормі граматичного керування. Причину поширеної помилки можна вбачати в явищі синтаксичної контамінації. Така сама причина помилкових зворотів *подібний на щось і схожий до чогось* (правильні вислови: *подібний до чогось, схожий на щось*).

Грамматична норма потребує кореляції з лексичною, що відбиває і словникова практика, наприклад, як варіантні подають сучасні словники номінації *керуючий* — *керівник*, *завідуючий* — *завідувач*, *командуючий* — *командувач*. Для перших форм у наведених парах рекомендовано керування орудним відмінком (*керу-*

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 97.

² Винницький В. М. Про неточності у трактуванні деяких мовознавчих понять у сучасних правописах української мови // Мовознавство. — 2012. — № 2. — С. 65 — 82.

ючий сектором), а для других форм — керування родовим відмінком іменника (*керівник сектору*), проте така кореляція лексичної і граматичної норми важко утверджується в реальному користуванні українською мовою, тобто маємо справу зі слабкою мовною нормою. Зауважимо, що в сучасній літературній мові помітна тенденція — використовувати форми *керівник, завідувач, командувач* замість *керуючий, завідуючий, командуючий*.

Засвідчуючи варіантність як характерну ознаку сучасної мовно-літературної практики, маємо зважати на різну природу цієї варіантності. Одна варіантність зумовлена активними процесами функціонування мовної системи, наприклад, донедавна конкурували між собою віддієслівні номінації на зразок *прийомна* — *приймальня*. Сучасний орфографічний словник подає тільки лексему *приймальня*, тобто усуває із кодифікаційних джерел варіанти *приймальна, прийомна*. Проте в мовній практиці можна натрапити на всі три варіанти. Подібне відбувається із технічними термінами *підйомник, підіймач, піднімач* і *підйомний, підіймальний, піднімальний*. Сучасний орфографічний словник подає їх як варіантні. З погляду культури мови словотвірні варіанти із компонентом *йом* сприймаються як такі, що не відповідають системі української мови. Однак тенденція конкретного слововживання у виробничо-технічній сфері утримує ці варіантні номінації як нормативні.

Щодо використання рівноправних варіантних мовних засобів спостерігаємо неоднозначні культуромовні рекомендації, зумовлені пуристичними тенденціями. Пуризм, наприклад, виявляється в оцінці деяких варіантних прийменникових конструкцій. Слушно кваліфікуючи звороти офіційно-ділового стилю з прийменником **по** як стилістично недосконалі й пропонуючи заміну таких конструкцій (*інструкція по використанню* — нормативне *інструкція з використання, тести по фізиці* — нормативне *тести з фізики*), часом поширюють цю вимогу на нормативні синтаксичні конструкції, тобто вислів *бібліотека працює по вівторках* рекомендують замінювати штучним *бібліотека працює вівторками*.

«Не щастить» прийменникові **по** у формах місцевого відмінка іменників множини з просторовим значенням на зразок *по вікнах, по дорогах*. Це символічна граматична норма української мови, кодифікована в граматиках, але її часто порушують мовці, вимовляючи й пишучи *по вікнам, по дорогам*, тобто на практиці не розрізняють граматичних ознак української мови і російської. Слабку мовну норму фіксуємо у закінченні місцевого відмінка іменників у множині, який передає значення 'розрізнення пред-

метів за якимись ознаками⁷: *по віковим категоріям, по першим фразам* (сучасна граматична норма рекомендує: *за віковими категоріями, за першими фразами*).

Досить часто мовці вагаються щодо вибору форми кличного відмінка, наприклад, фіксуємо варіанти кличного відмінка від власного імені *Олег*: *Олегу* і *Олеже*. Перемагає у сучасній мовній практиці кодифікована форма *Олеже*, хоч багато носіїв мови вважають її стилістично маркованою — з піднесеним урочистим забарвленням. Через слабку граматичну норму неправильно утворюють кличний відмінок від іменників другої відміни чоловічого роду м'якої групи на зразок *місяць* — *місяце*, *Сергій* — *Сергіє*. Помилка тиражується у звуковій розвивальній дитячій іграшці (український переклад зроблено в м. Дніпропетровську): *Мишка та бджілка мандрують в автобусі, щоб побачити місяць: «Привіт, місяце!»*. Особливо прикро, що такий український літературний стандарт пропонує торгівля для мовного розвитку дітей.

До явищ слабкої граматичної норми зараховуємо форми утворення вищого ступеня прикметників на зразок *більш цікавіший* (кодифікована норма: *цікавіший, більш цікавий*), *найбільш точніший* (правильно: *найточніший, найбільш точний*), *більш дохідливіший* (треба: *найдохідливіший, найбільш дохідливий*). Граматична помилка виникає як наслідок контамінації аналітичної і синтетичної форм утворення вищого ступеня прикметників.

Сучасні словники й писемна практика засвідчують численні розходження в написанні власних іншомовних назв, причому не лише тих, що з'являються останнім часом, а й тих, які мають тривалу орфографічну традицію. Незважаючи на те, що правопис кодифікував написання власних іншомовних назв із графемою *и* (замість *і*) на зразок *Скандинавія, Триполі, Шри-Ланка, Сингапур...*, вони часто трапляються в написанні з графемою *і*. Такі «різнописання» є свідченням слабкості правописної (відповідно і орфоепічної) норми. Очевидно, зміна орфотрадиції спричиняє небажану варіантність й сигналізує про слабку мовну норму.

Серед прикладів слабкої лексичної норми назвемо слова, які часто вживаються в науковій, розмовній мові. Це пароніми на зразок *уява* і *уявлення*, *нагода* і *пригода*, *зумовлювати* і *обумовлювати*, *чисельний* і *численний*, а також слова, значення яких розмежовано сферами вживання як-от: *місткість* і *ємність*. Замість словосполучення *місткість резервуара* вживають *ємність резервуара*, очевидно, відштовхуючись від виразної кальки *ємність*, але не враховуючи значення фізичного терміна *ємність*. Навіть у лінгвістичних текстах автори вживають некоректні словосполучення

ємність парадигми, ємність словникової статті, хоч ідеться саме про місткість (тобто 'наповнення') парадигми, статті.

Майже в кожному мовностилістичному пораднику знайдемо рекомендацію щодо правильного вибору граматичного керування при дієсловах *дякувати, навчати, навчатися*. Але через слабкість граматичної норми у слововживанні цих дієслів припускаються помилок, коли дякують *кого* (*дякуємо організаторів виставки, дякую Володимира Петровича*), а не *кому*, як того вимагає граматична норма; навчають, вчать *чому* (*навчити студентів життєвим університетам, у школі вчать діалогам*), а за літературною нормою треба навчити студентів *чого*, тобто *життєвих університетів, у школі вчать діалогів*. Варіанти дієслівного керування, зафіксовані в 11-томному словнику, подекуди відбивають процес функціонування слабкої норми, коли один із варіантів зі стилістичною позначкою *рідко* переходить у розряд ненормативних, а другий усталюється як єдина норма керування. Наприклад, керування дієслова *сміятися* — слабка літературна норма, оскільки в мовній практиці поряд із *сміятися з кого? З чого?* часто спостерігаємо інше керування, наведене в словнику з обмежувальною стилістичною позначкою *рідко* — *сміятися над ким? над чим?* Насправді позначка означає нерівноправність варіантів керування і відповідно вказує на слабку мовну норму.

Збільшення кількості варіантів спостерігаємо у зв'язку з паралельним функціонуванням у мовній практиці різночасових норм літературної мови. У писемній культурі, в художніх текстах наявна варіантність як факт історії літературної мови, пор. у текстах І. Франка (*любви найбільш дісталось їм*), П. Куліша (*народ ..без честі*) і відповідні сучасні форми *любові, честі*. Актуалізацію колишньої (історичної) форми родового відмінка іменників жіночого роду третьої відміни у сучасних текстах літературознавець Ярослав Голобородько слушно називає явищем *орфокультури тексту*, коли сучасні письменники послуговуються історичною нормою, а читачі мають прочитувати їхній задум: «Насправді ж кохання, а тим паче любові (*або ж «любови»* — за *орфокультурою тексту*) ніяких немає».

Дія сильної і слабкої мовної норми зумовлена складними процесами нормування літературної мови, функціонуванням її усної і писемної форм, неусталеністю літературно-писемної традиції, взаємодією літературного різновиду та територіальних діалектів національної мови в різні історичні періоди. Тоді помітно збільшується кількість варіантів — лексичних, фонетичних, граматичних. У зв'язку з цим зростає роль кодифікаційної практики

лінгвістів, застосування диференційного підходу до культуромовних порад, до стилістичного ремаркування у нормативних лексикографічних джерелах.

з Лондону	з Лондона
скибка хлібу	скибка хліба
дослідження предмету	дослідження предмета
дякувати вчителя	дякувати вчителеві
найтонкіший	найтонший
найдосвідчений	найдосвідченіший
Юріє, Сергіє, Натале	Юрію, Сергію, Наталю
шестидесятники	шістдесятники
у двітисячному році	у двохтисячному році

3.3. Рефлексія над літературною нормою

Ставлення до кодифікованої (стабільної) літературної норми різко змінюється в часи соціальних зрушень, лібералізації усіх сфер суспільного життя. З одного боку, рефлексії над мовною нормою свідчать про явище соціологізації наукової, власне лінгвістичної, сфери, з другого — виявляють недостатній рівень загальної мовної освіти в суспільстві, складні процеси утвердження державного статусу української мови і проблеми культивування в суспільстві літературного різновиду як вищої форми національної мови. В оцінках лексикографічних джерел, у різноманітних культуромовних порадах простежуються явища гіперизму, пуристичні тенденції, які спричинені соціолінгвальною ситуацією в Україні, практикою недостатньої мовної освіти на всіх рівнях.

Порушення рівневої мовної норми — орфоепічної, лексичної, граматичної — в різних соціальних сферах свідчить про потребу формування мовного середовища, шліфування норми в загально-освітніх навчальних закладах, у вищій школі, а також у театрі, зособах масової інформації. На характері літературної мови, її словника і стилів позначаються особливості мовної практики різних соціумів. Однак у суспільстві з високим рівнем освіти й культури неодмінно культивується висока оцінка зразкової літературної мови.

Поняття ‘рефлексія над літературною нормою’ стосується переважно двох різних об’єктів: а) культури мови як навчальної дисципліни, мета якої — утверджувати літературну норму, формувати літературний стандарт як взірцевий різновид національної мови; б) культури мови як певного рівня мовної свідомості і мовної грамотності освічених людей. Хоч навчальна дисципліна «Культура мови» запроваджена у вищих навчальних закладах (філологічна освіта) з 50-х років ХХ ст., проте дискусії про культуру мови і про літературну норму мають давнішу історію¹. Дослідники виокремлюють дві тенденції у виборі шляхів становлення і розвитку української літературної норми. Перша пов’язана з орієнтацією на так званий органічний національний стиль, неприйняття іншомовних запозичень, друга асоціюється з толерантним ставленням до іншомовних впливів, з культивуванням ознак, які виявляють, умовно кажучи, європейський характер мови. До таких конкретних ознак, зокрема, належить відбиття у вимові й написанні особливостей мови-джерела, звідки приходять іншомовні запозичення. Для деякого з мовознавців, наприклад, європейський характер мови означає запровадження в запозичених словах проривного звука і відповідної літери *г*, використання форм *Европа, Еспанія* замість традиційних *Європа, Іспанія*. У добу глобалізації зростає інтерес до ознак самобутності національної мови, у зв’язку з чим активізуються як її діалектні джерела, до яких звертаються насамперед письменники, так і пуристичні тенденції мовознавців, які намагаються встановити нові правила кодифікації мовної норми.

Різні стильові течії в сучасній українській художній літературі проектуються на літературну мову, на бачення її розвитку в народницько-етнографічному чи європейському напрямі². Пор.: «У плані повернення до «справжнього» стилістичного образу української мови в 90-х рр. знову стало посилюватися використання елементів народнорозмовної мови з, відповідно, обмеженням елементів книжної мови в структурі літературної мови, тенденцій до «простішої», «народнішої» стилістики, яка і вважається в певних колах органічнішою для української літературної мови (без належного розмежування в цьому плані різних стилів, жанрів літературної мови, що було, як відомо, досить показово для народницько-етнографічного напрямку ХІХ — першої третини ХХ ст.)»³.

¹ Див. п. 2.3. (Коць Т. А. Динаміка граматичної норми) цієї праці. — С. 137 — 209.

² Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов’янському тлі) // Мовознавство. — 2008. — № 2 — 3. — С. 159 — 189.

³ Тараненко О. О. Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови // Життя у слові: 36. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського. — К., 2011. — С. 351.

90-ті роки ХХ — початок ХХІ ст. — період активної рефлексії над літературною нормою, перегляд критеріїв стандартизації. Увагу дослідників закономірно привертають такі сфери, як журналістика, мова депутатів парламенту, мова вчителів. Саме комунікація в цих соціумах найпомітніша щодо публічності і найдієвіша щодо впливу на функціонування реальних, а не символічних літературних норм. Варто пригадати шквал телефонних дзвінків у відділ стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України у зв'язку з часто вживаним у спілкуванні українськомовних депутатів Верховної Ради висловлюванням: «*Я рахую, що треба розглянути...*». Літературною мовою це звучить так: «*Я вважаю, що треба розглянути...*». Хоча для частини українськомовних депутатів перше згадане висловлювання було звичним і відповідало діалектній нормі української мови, більшість мовців сприймали його як кальку російського вислову «*Я считаю, что...*». А втім, від того самого кореня маємо в українській мові споріднені слова на зразок *враховувати, врахування*. Однак згаданий вище вислів більшість носіїв української мови сприймають як порушення лексичної норми української мови, як російську кальку, тому що в українській літературній мові утвердилося дієслово *рахувати* в його прямому значенні: ‘здійснювати математичну операцію’.

У 90-ті роки ХХ ст. активно обговорюється питання про доцільність слововживань на зразок *мапа, карта; перемовини, переговори*. Відповідаючи на запитання читачів, мовознавець О. В. Ожигова звертається до лексикографічних та історично-мовних джерел і робить висновок про паралельне функціонування другої пари слів у сучасній мовній практиці. Пор.: «Офіційно-ділова мова надає перевагу слову *переговори*, іноді вживається синонім *перемовини*. Пам'ятаючи про те, що офіційно-ділова мова є найбільш консервативною, і зважаючи на цілком природну модель словотворення, можемо говорити, що невдовзі слово *перемовини* увійде до активного словника сучасного українця»¹.

Здебільшого у свідомості мовців співіснують мовні варіанти, зумовлені впливом середовища, реальним функціонуванням різновидів національної мови. Але одні варіанти, освячені традицією вживання у творах визнаних майстрів художнього слова, зафіксовані в авторитетних лексикографічних джерелах, виявляють лексичні, фразеологічні та граматичні можливості літератур-

¹ Ожигова О. Українська мова: зворотний зв'язок: Посібник. — К.: Грамота, 2007. — С. 20.

ної мови, її комунікативні потенції, інші належать до тих засобів мовокористування, які зазнають критики з погляду культури мови.

Культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Як багатогранне поняття *культура мови* обов'язково містить етичний компонент. Вона зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних сферах суспільного спілкування, а також у контексті інших мов. Тобто культура мови безпосередньо пов'язана з соціологією і психологією і в аспекті вироблення моделей, засвоєння зразків мовної поведінки, і щодо формування мовної свідомості.

У 50-ті — 70-ті роки ХХ ст. в українському культурно-освітньому просторі активізувалися питання культури мови: в газетах і журналах з'явилися відповідні рубрики мовних порад; письменники брали активну участь в обговоренні лексикографічних праць, висловлюючи свої думки про тенденції розвитку української літературної мови ХХ ст. і вироблення літературного стандарту. Редактори видавництва не тільки виконували роль «цензорів» щодо ідейного змісту творів, а й сприяли вихованню мовних смаків читачів на зразках оригінальної та перекладної літератури. Зростання громадської уваги до питань культури мови мотивувало формування в українському мовознавстві окремої прикладної галузі наукового знання — «культура мови». Спостереження за характером культуромовних порад зазначеного часового відтинку засвідчує, що літературна українська мова розвивалася, по-перше, в напрямку стильової диференціації (протиставлення розмовного стилю іншим функціональним стилям літературної мови, серед яких художній стиль був найбільш репрезентативним¹ за кількістю охоплених джерел, за їх проектуванням на загальнолітературну норму), по-друге, літературний стандарт орієнтувався на усталення таких лексичних, словотвірних, граматичних форм, які б відповідали системі української мови (зокрема, усунення з літературної мови калькованих висловів на зразок *міроприємство* чи *добро пожалувати*). Рекомендації з культури мови стосувалися, наприклад, слововживання дієслова *відноситися* і відповідного іменника *відношення* у значенні «характер поведінки з ким-, чим-небудь», де за літературною нормою має бути *ставитися, ставлення до кого-, чого-небудь*². При-

¹ Див. розділ «Відбиття культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова».

² Словник труднощів української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшний та ін.: за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Рад. школа, 1989. — С. 48.

клади порушення наведених лексичних норм наводилися в численних посібниках із культури мови, проте і в сучасній мовній практиці вони трапляються через незнання мовцями книжної термінологічної лексики, через вплив діалектної мовної стихії та буквальний переклад з російської мови.

Автори посібників, довідників, порад із культури мови, рекомендуючи ту чи ту мовну норму, звертаються до найповніших лексикографічних праць, у яких зафіксовано слововживання українських класиків. Однак у 90-х роках ХХ ст. спостерігаємо тенденцію заперечити авторитет словників, створених українськими лексикографами у другій половині ХХ ст. Наприклад, критикують Словник української мови в 11-ти томах за введення до реєстру дієслова *виглядати* в значенні «мати певний зовнішній вигляд», проілюстрованого прикладами із текстів Панаса Мирного, Ю. Смолича та М. Трублаїні¹. Справді, наведене слововживання, по-перше, спричиняє небажану омонімію поряд із багатозначними українськими дієсловами, по-друге, не має словотвірного потенціалу для розвитку відповідної семантики (пор. утворення віддієслівного іменника від омонімічного дієслова у словосполученнях *виглядати з вікна* — *виглядання з вікна*). Крім того, поширюючись у мовній практиці, названий лексико-семантичний варіант витісняє можливі в українській мові синонімічні вислови. Сучасний лексикограф, зважаючи на мовну свідомість освічених українців, обов'язково використає обмежувальну ремарку до дієслова *виглядати* у зазначеному вище значенні, або взагалі не введе цей варіант у нормативний словник. Тим часом магія мови письменника-класика сприяє міфологізації норми: її сприймають не лише як взірцеву, а й єдино можливу, хоч між конкретним слововживанням письменника — класика і сучасною мовною практикою значна часова відстань.

Які приклади з мовної практики письменників вводити в словник, а які оминати, завжди вирішує лексикограф, маючи перед собою попередній досвід лексикографічних праць і керуючись особистою мовною компетенцією, насамперед відчуттям літературної норми та вимогами літературного стандарту. Повертаючись до згаданого слова *виглядати* (а при цьому не можна не зважати й на всі значення співвідносного іменника *вигляд*), звертаємо увагу на поширене в сучасній мові конкретне слововживання, властиве, наприклад, нашому сучасникові Ю. Андруховичу²: *Як виглядали*

¹ СУМ, I, 374.

² Андрухович Ю. І. Таємниця. Замість роману. — Х.: Фоліо, 2008. — 478 с. Приклади взято зі сторінок 54, 139, 181, 217.

твої шанси?; І як воно виглядало — твоє прощання зі Львовом?; Як це виглядало? Звичайно, у наведених фразах автор міг скористатися дієсловом *бути* у формі минулого часу — *були, було*, пор.: *Які були твої шанси? чи Які були в тебе шанси?* А втім, семантика таких співвідносних висловлень різна: у фразах із дієсловами *були, було* не передано відтінок «відображення певної події в уяві оповідача», тобто не активізується мотив суб'єктивного сприйняття, до якого спонукають оповідача поставлені запитання. Отже, зафіксоване в сучасних текстах конкретне слововживання свідчить про розширення значення дієслова *виглядати* і про наявність в його семантиці складника «поставати в уяві», «уявлятися». Джерело таких семантичних змін — розмовна мова з її акцентуванням на реакції мовців, врахуванні психологічного фактора в називанні подій, станів та їх оцінюванні. Відбувається перенесення конкретного значення дієслова на більш абстрактне. Подібний процес, але пов'язаний з книжним джерелом виникнення нових значень дієслів фіксуємо щодо вживання дієслова *полягати* в ролі дієслівної зв'язки: *У чому все-таки полягала твоя робота*, пор. можливий варіант висловлення тієї самої думки без залучення книжного звороту *полягати в чомусь*: *Яка все-таки була твоя робота?*

Коли йдеться про дотримання лексичної норми української мови, варто завжди зважати на природу розмовного чи книжних стилів літературної мови, в яких діють відмінні механізми слововживання. Норма сучасного художнього стилю ґрунтується на активній взаємодії книжних і розмовних різнорівневих одиниць, на відобуванні стилістичного ефекту протиставлення мовних засобів для індивідуалізації мови персонажів, мови автора, для відтворення просторового і часового колориту художньої оповіді. Письменник, вихований на мовних традиціях української класики, не може обійтися без типових мовних ознак сучасного соціуму. Його мовомислення так само, як актуальний загальнономовний словник, відбиває особливості усіх функціональних стилів української літературної мови.

Сучасна ревізія словників, створених у радянський період, відбувається під гаслом «позбутися російських кальок, запозичень, відновити автентичні українські форми». Шукають такі питомі, автентичні форми, звичайно, в текстах класиків української літератури, але застосовують вибірковий підхід, не забуваючи зробити закид ідеологічного змісту навіть там, де немає підстав вбачати якісь ідеологічні «диверсії». Пор. міркування А. Венцковського, автора статей у газеті «Літературна Україна», про «тоталітарну лінгвістику»: «Академічний «Словник української мови», умістивши під гаслами «Наскільки» і «Настільки» (Т. V,

1974, С. 189; 201) формулювання зі зв'язкою «наскільки..., настільки...», узяті з листів М. Коцюбинського, демонструє типовий для радянської доби підхід — убачати істину насамперед або й виключно в тому, що, попри периферійний характер у доробку певного автора, буцімто сприяло «зближенню аж до злиття» націй і мов» (ЛУ, 11.02.2010). Зауважимо, що використання синтаксичних конструкцій із складним сполучником *настільки..., наскільки* маємо пояснювати не тиском «злиття націй і мов», а розвитком книжної мови, зокрема, наукового стилю, в якому з'являється потреба передавати різні семантичні відношення між частинами складних речень і таким чином уточнювати висловлену думку. Адже відомо, що в мові української класичної літератури поєднуються народнорозмовні і книжні тенденції, тобто синтаксичні конструкції з наукового і публіцистичного стилів органічно входять у художню оповідь, урізноманітнюючи її. Обмежувати розвиток художнього стилю, не допускаючи вживання в ньому певних книжних зворотів означає застосовувати пуристичний підхід, що не сприяє природному розвитку мови.

Пуризм нерідко призводить до витіснення з літературної української мови цілком нормативних форм і слововживань. Так сталося, наприклад, із прикметником *безплатний* (*проїзд, проживання, відвідання*). Замість нього всюди спостерігаємо слововживання *безкоштовний*, хоча зміст цього прикметника не має такого прозорого значення, як у слові *безплатний*. Синонімізація названих прикметників і, врешті, конкурентне функціонування й перемога слововживання *безкоштовний* відбувалася в другій половині ХХ ст. і була спричинена, очевидно, явищем гіперизму. А втім, у сучасних рефлексіях над літературною нормою маємо таке дивовижне пояснення: «*Безкоштовний*» — СУМ і РУС дають як синонім до *безплатний*; набуло великого поширення в розмовній і писемній мові, та все ж це якраз яскравий приклад калькованого перекладу з *рос.* (розповідають, що колись М. Т. Рильський був проти цього слова, слушно вважаючи його мовним покручем, який мав би *рос.* відповідник «бездрагоценный», однак загальна установка на «наближення до *рос.*» зрештою примирила і його)»¹. Такі «загальні місця» у сучасних порадниках із культури мови, коли автори зневажливо відгукуються про лексикографічні праці, створені в радянський період, досить поширені, пор. такий коментар:

¹ Куляс П. П. Словник найпоширеніших помилок у засобах масової інформації з варіантами їх виправлення: Посібник для майбутнього редактора. — К.: Ун-т «Україна», 2006. — С. 109.

«пресловутий — сумнозвісний, горезвісний (щоправда, раніше словники давали й «пресловутий», але навіть СУМ (!) наводить це слово з двома стилістичн. обмеж.: *заст.* й *ірон.*)»¹. Те, що в словниках відбивалися тенденції мовної практики, автор наведених вище критичних зауважень не хоче враховувати. Для його аргументів простішими виявляються пояснення ідеологічного характеру.

Показово, що в рефлексіях над сучасною літературною нормою виразно простежуємо дію суб'єктивного чинника, коли автори рекомендацій підходять до оцінки мовних помилок зі свого досвіду — журналістського, редакторського, загалом мовноосвітнього, а ще глибше — досвіду свого діалектного середовища (йдеться про територіальні чи соціальні діалекти). Об'єктом критичних зауважень, як правило, є мова засобів масової інформації, в яких актуалізується індивідуально-авторський стиль. Проте незалежно від індивідуалізації авторських програм має бути досягнуте одне з найважливіших завдань інформаційної сфери — мова інформації повинна відповідати загальноприйнятій літературній нормі. На дотримання норми у ЗМІ звертає увагу Тетяна Мельник². Об'єктом авторської рефлексії є типові помилки в ефірі, пресі, Інтернет-виданнях, наприклад, зауваження стосуються ненормативного наголошування, неправильної вимови назв держав, постійних помилок у наголошуванні прикметників та іменників *український* (цей наголос однаковий і в українській, і в російській мовах: *український*), *гетьманський*, *гетьманщина*; нерозрізнення паронімів *частка* і *частина*, *хутрянний* і *хутровий*, *виборний* і *виборчий* тощо. Розрізнення паронімів пов'язане з певними труднощами точного слововживання.

Рефлексія над значенням деяких паронімів показова для практики кодифікації літературної норми. Якщо для одних мовознавців *програмний* і *програмовий* — слова-синоніми, які взаємозамінні у висловлюванні, то для інших — це слова з різним значенням, пор.: «*Програмний*. Який містить у собі програму, визначає політичну платформу, що нею керуються. Програмна основа, програмні положення; *Програмовий*. Який міститься в навчальній програмі. Програмовий матеріал, програмові вимоги; *Програмований*. Який здійснюється за допомогою програмування і навчальних пристроїв. Програмована система, програмоване

¹ Куляс П. П. Словник найпоширеніших помилок у засобах масової інформації з варіантами їх виправлення: Посібник для майбутнього редактора. — К.: Ун-т «Україна», 2006. — С. 87.

² Мельник Т. М. Вузлики на пам'ять. Нотатки про ЗМІ початку століття. — К.: Вид-во «Початкова школа», 2010. — 192 с.

навчання»¹. Мовні дискусії найчастіше виникають навколо паронімів, які належать до загальноновживаної лексики: *громадський* — *громадянський*, *гуманний* — *гуманістичний*, *гуманітарний*, *особовий* — *особистий*, *нагода* — *пригода*, *уява* — *уявлення* та ін.²

Автори посібників із культури мови не можуть оминати типової помилки, характерної для різних сфер публічного спілкування. Це, наприклад, вислів *приймати участь* (літературна норма: *брати участь*). Він залишається постійним об'єктом критики мовознавців, так само як і порушення граматичного оформлення числівників *п'ятидесяти*, *шестидесяти*, *семидесяти* (правильна відмінкова форма *п'ятдесяти*, *шістдесяти*, *сімдесяти*). Очевидно, автоматичне оволодіння літературною нормою слововживання має бути закріплене в початковій і середній загальноосвітній школі, але, зважаючи на те, що це випадки слабкої мовної норми, вони мають бути під постійним контролем мовців і особливо працівників ЗМІ.

У сучасних рефлексіях над літературною нормою можна натрапити на різні, часто протилежні рекомендації. В одній із радіопередач, присвячених культурі української мови, чуємо пораду вживати правильну синтаксичну конструкцію *Я маю гарну книжку*; *Я маю сестру*, а не — *У мене є гарна книжка*; *У мене є сестра*. А втім, в українській літературній мові обидві конструкції належать до кодифікованих, нормативних, хоч за кожною з них простежується ареальна мовна практика: для мовців західних областей України звична конструкція із дієсловом *мати*, а для східних та центральних територій — висловлення з дієсловом *бути*. Отже, застосовувати до засобів мовного вираження такий пуристичний підхід не коректно.

Рекомендації з літературного редагування рясніють вимогами замінювати фрази із прийменником *при* (*при порівнянні*, *при розслідуванні*, *при вході*, *при досягненні певного віку*) синтаксичними конструкціями з іншими прийменниками (*під час*, *за*, *з*, *біля*, *після*, *попри* тощо). Поряд із слухними порадами, орієнтованими на урізноманітнення синтаксису висловлювання, спостерігаємо типове явище гіперизму — оминання характерних для книжних стилів сучасної літературної мови синтаксичних конструкцій із прийменником *при* на тій підставі, що подібні структури є в

¹ Словник труднощів української мови: Біля 15 000 слів / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капельошний, О. М. Пазяк, О. А. Сербенська, З. М. Терлак та ін.: за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Рад. школа, 1989. — С. 252.

² Довідник з культури мови: Посібник / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Н. М. Сологуб та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Вища школа, 2005. — С. 155 — 205.

російській мові. Такі рекомендації, зменшуючи синонімічні можливості мови, призводять до збіднення синтаксису книжних текстів.

У зв'язку з наявністю в мові лексичних синонімів виникає потреба уточнення їх семантики. Наприклад, чи можна вважати абсолютними, тобто взаємозамінними, синоніми *екземпляр* і *примірник*? Висловлюють щодо цього різні думки. У деяких посібниках рекомендують розрізняти значення слів *екземпляр* — 'рідкісне видання' і *примірник* — 'одна книжка із загального накладу'¹. В інших довідкових виданнях подано таку інформацію: «*Екземпляр* і *примірник* збігаються у значенні 'одиничний предмет з ряду тотожних, однорідних'. *Школа придбала десять примірників (екземплярів) словника синонімів*. Тільки *екземпляр* уживається у значенні: «1. представник якогось роду — тварин, рослин. *Учні зібрали п'ять екземплярів польових рослин*. 2. Особа, яка відзначається певними, переважно негативними рисами. *Поза очі його називали цікавим екземпляром*»². Останній виокремлений компонент лексичного значення видається штучним, оказіональним, таким, що не має поширення в мовній практиці. Найчастіше обговорюються в мовностилістичних порадниках питання конкретних слововживань на зразок *навчальний* — *учбовий*, *розвинений* — *розвинутий* — *розвивальний*, *презентативний* — *репрезентативний*, *виконавський* — *виконавчий* тощо. Точність слововживання належить до суттєвих ознак літературної норми, яка забезпечує успішність мовної комунікації.

Рефлексія над літературною нормою у мовних порадниках — це своєрідний діалог авторів культуромовних рекомендацій з укладачами й редакторами словників, причому цей діалог відбиває часові зміни в літературній мові, різне ставлення до кодифікованої норми. А втім, історія української літературної мови складається так, що тому самому мовцеві, носієві української мови доводиться впродовж одного життя пристосовуватися до різних літературних норм. При цьому не можна оминати явища індивідуального сприймання мовної норми, тобто явища мовного смаку. Показові слова Павла Загребельного, який, до речі, не сприйняв утвердження в 90-х роках ХХ ст. в офіційно-діловому стилі прийменникової конструкції *в Україні* замість традиційної *на Україні*. Письменник наводить приклади із мови Т. Шевченка, із фольклорних текстів і обурюється, що конструкцію *на Україні*

¹ Ожигова О. В. Знач. праця. — С. 24.

² Гринчишин Д., Капелюшній А., Сербенська О., Терлак З. Словник-Довідник з культури української мови. — Львів: Вид-во «Фенікс», 1996. — С. 111.

трактують як факт «імперсько-російського диктату щодо української граматики»: адже таке прийменникове вживання було властиве українській мові ще в XVI — XVII ст. Письменник цитує рядки пісні *Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш* у чеській граматиці Яна Богослова 1571 року. Пригадуючи час правописної неусталеності української мови в 20-ті роки XX ст., П. Загребельний пише: «Я вчився читати саме в той час (1927—1929 рр.), коли на Україні точилися запеклі суперечки щодо правопису, щодо того, якому способу письма надавати перевагу — наддніпрянському чи наддністрянському, — за якою традицією передачі запозичених слів їти — за візантійською (читай: з Росії) чи західноєвропейською (читай: з Польщі).

І я в одній книжці читав «клас», «лампа», «клуб», «Платон», а в іншій: «кляс», «лямпа», «клуб», «Плятон» (нині все це повторюється, і вже «Літ. Україна» пише: «діялог», «кльюмба», «екзистенціалізм»)¹. Газета так пише, очевидно, зберігаючи правописну звичку авторів, вихованих на мовній нормі, яка відрізняється від чинного в сучасній Україні правопису. Коли сучасний журнал «Український тиждень» пропонує на своїх сторінках варіантне написання *можливості* і *можливости*, *совісті* і *совісти*, то маємо говорити про варіантність, не кодифіковану в чинному правописі, зовсім не бажану в загальномовній середній освіті, у словниках, якими користуються широкі кола читачів. Будь-які зміни в нормативних словниках спричиняють непевність у мовокористуванні, не сприяють усталенню норми. Але словники так само є продуктом своєї доби, вони реагують на зміну мовної свідомості соціуму. Про часові особливості кодифікації норми свідчать і реєстри, дефініції, стилістичні ремарки в словниках.

Стилістичні позначки в словнику — це конструктивний елемент нормотворення і засіб стильової стратифікації сучасної літературної мови. Урізноманітнення стилістичних ремарок, стилістичне диференціювання мови і загалом розвиток літературної норми безпосередньо пов'язані з мовною свідомістю, компетенцією й соціальним статусом мовців².

Лібералізація суспільного життя спричинила особливе ставлення мовців до літературної норми. Адже кожен має свої уподо-

¹ *Загребельний П.* Думки народохрист, 1974 — 2003 / Вступ. слово Л. Копань. — 2-ге, доп. вид. — К.: Унів. вид.-во ПУЛЬСАРИ, 2008. — С. 45.

² *Клименко О. С.* Комунікативна компетенція французької мовної особистості й застосування стилістичних позначок у словниках французької мови // *Лінгвістика*. Зб. наук. праць. — № 2(17). — Луганськ, 2009. — С. 40 — 63; *Нещименко Г. П.* Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций. — М.: Наука, 2003. — 279 с.

бання щодо варіантів слововживання, щодо вибору й використання стилістично-комунікативних реєстрів національної мови. Словники через систему стилістичних позначок репрезентують різні реєстри літературного різновиду національної мови. Так, у словниках через систему ремарок відбито: а) діахронічну ознаку лексичної норми (*застаріле*); б) територіальну прив'язаність лексичних одиниць (*західне*); в) соціальне забарвлення зафіксованої лексичної одиниці (*фамільярне, вульгарне*). У попередні періоди розвитку літературної мови й формування мовної норми майже не звертали уваги на соціальні діалекти, які впливають на комунікативні реєстри мови. Такими реєстрами є, наприклад, мова людей старшого покоління, яке здобуло гарну освіту, або молодіжний жаргон як протиставлення мові дорослих. У загально-мовному словнику не можуть бути відображені всі нюанси комунікативних реєстрів літературної мови, але словник фіксує найзагальнішу оцінку сучасної літературної норми, тобто кодифікує цю норму.

3.4. Мовна культура і мода

Динаміка літературної норми виявляється, зокрема, у використанні таких засобів, на яких позначається мовний смак певної доби чи конкретного соціуму. Найчастіше мовну моду запроваджують, тиражують журналісти. У сфері засобів масової інформації особливо дієвим є принцип наслідування, повторення. Статусу модних набувають одиниці різних мовних рівнів — від фонетичних, лексико-фразеологічних до граматичних. Найвиразніші приклади модних слововживань — це стилістично марковані книжні слова, іншомовні запозичення, лексика розмовного вживання, пов'язана з конкретною комунікативною сферою тощо. На певному етапі розвитку літературної мови активізуються, стають модними гіперкоректні форми, що впливають на зміну загальнолітературної норми. Та чи та мовна мода може сигналізувати про формування, усталення нової норми, зокрема стильової.

До літературної мови як культивованого в суспільстві різновиду національної мови завжди прикута увага мовців. З усіма функціонально-стильовими й експресивними виявами цього різновиду спілкування мовці мають справу в життєво важливих ситуаціях, у різних сферах суспільної діяльності. Причому опанувати літературну мову багатьом доводиться впродовж тривалого часу, оскільки цього потребують динамічна літературна норма і розширення тематично-інформаційного простору літературної мови.

Використання літературної мови — це свідомо цілеспрямована мовомисленсва діяльність, пов'язана з індивідуальними мовними смаками, уподобаннями, вибором тих чи тих засобів мовокоористування. Наприклад, мовці залежно від їхнього віку вибирають певні етикетні формули вітання, прощання, подяки тощо. У кожній віковій групі є свої «модні» стереотипні вислови. Але водночас побутують загальноприйняті нейтральні етикетні формули, які, зокрема, використовують у практиці навчання української мови як іноземної. До таких усталених етикетних формул належать вислови *Добрий день* (неофіційне, інтимізоване *Добридень*), *Добрий вечір*, *Доброго ранку*. Не торкаючись питання мотивації існування таких форм, констатуємо, що в 90-ті роки ХХ ст. набула поширення варіантна форма *Доброго дня*. Утворена за моделлю узвичаєного нейтрального вислову *Доброго ранку*, ця форма швидко набула статусу «модного» вітання з оцінкою: «Так правильно (краще) поукраїнському!» Можливо, її поширення зумовлене наявністю у згаданому вислові виразної вказівки на побажання (*бажаємо доброго дня*), але хоч які були б мотиви заміни усталеної формули, поширений у сучасній мовній практиці варіант сприймається як факт мовної моди, і цей факт має точний час появи. Навряд чи поповнить названий варіант список етикетних формул, пропорованих для вивчення української мови як іноземної, чи утвердиться у сфері офіційного привітання, заступивши стилістично нейтральну форму вітання *Добрий день*, проте саме механізм мовної моди спричинився до поширення варіантної формули вітання *Доброго дня*. Для багатьох мовців різниця між названими двома варіантами не має суттєвого значення, однак для тих, хто знайомиться з українською мовою, ця відмінність потребує пояснення й аргументації: який вислів нормативний, кодифікований? Зважаючи на критерій традиційної норми, варто рекомендувати як стилістично нейтральну, загальноприйнятну в усіх сферах спілкування етикетну формулу *Добрий день*.

Можна скласти великий список публікацій, присвячених обговоренню «модного» слова-частки в ролі сполучника *аби*. Про його недоречне використання замість прозорого за семантикою сполучника *щоб* писав ще І. Огієнко. У багатьох довідниках з культури мови цьому слововживанню присвячено окремі статті: «Останнім часом надто «популярне» стало у складнопідрядних реченнях слово *аби*, що вживається замість нормативного синтаксичного засобу сучасної української мови — сполучника *щоб*.»¹. В іншому

¹ Довідник з культури мови: [Посібник] / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Н. М. Сологуб та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Вища шк., 2005. — С. 30.

посібнику читаємо: «Звичайний собі сполучник [щоб], як і його фонетичний варіант *щоби*. Але останнім часом у засобах масової інформації пішла мода ставити на його місці *аби*. Це сталося, можливо, під впливом західноукраїнського мовлення, куди *аби* примандрувало з польської мови.... А частка *аби* в нашій мові — широко вживана річ: *Аби люди, а ніп буде; Аби хліб, а зуби знайдуться..* вживати *аби* як сполучник *щоб* — це помилка»¹.

А тим часом у центрі Києва величезна реклама запрошує киян на перегляд кінострічки «Впасти, **аби** встати». Через уживання частки *аби* в назві кінофільму нечітко прочитується закладена в цьому вислові семантика мети: «треба спочатку впасти, щоб потім устати». Натомість після *аби* напрошується інше продовження, пов'язане із змістом «аби тільки встати». Так фактична помилка, ставши модним словом, ускладнює сприйняття назви фільму. Принагідно зауважимо і про активне впровадження в мовну практику (надто писемну) сполучника *щоби* як фонетичного варіанту *щоб*. Названий варіант має додаткову стилістичну конотацію — вказує на колорит розмовної, фольклорної, можливо, й діалектної мови. Навряд чи надається він до використання як фонетичний варіант у науковому, офіційно-діловому стилях.

Мовну моду, мовні смаки формують насамперед засоби масової інформації. Але і в наукових, навчально-дидактичних текстах спостерігаємо тяжіння до «вибраних» мовних засобів. В останні десятиліття стало модним послуговуватися словом *наклад* замість терміна *тираж*, що використовується в кількох терміносистемах. Як синоніми ці слова побутують у видавничій сфері, причому слово *тираж*, на відміну від *наклад*, має продуктивне словотвірне гніздо. Але саме механізм мовної моди сприяє активізації модного слова *наклад*.

Одна з мотивацій використання синоніма — українська назва. Наприклад, за модним сучасним слововживанням (пор. іменник *чинник* і прикметник *чинний*) стоїть виразна тенденція — замінити іншомовне слово *фактор* синонімом *чинник*.

Через моду слововживання в засобах масової інформації ознаками активного сучасного словника стали такі прислівники, як *наразі*, *сьогоріч* (до речі, словник фіксує лише прикметник *сьогорічний*), *цьогоріч*, *цьогорічний*, *завичай*, *наживо*. Показово, що новизна модних слів швидко нейтралізується, і вони дедалі частіше функціонують як штампи. До названого явища можна зарахувати зворот у *царині*, синонімічний вислову в *галузі*: перший привабив мовців своєю

¹ Островський В. І., Островська Г. Ф. Знач. праця. — С. 385.

додатковою конотацією, незвичністю, але, утвердившись як оригінальний, модний вислів, досить швидко втратив ореол новизни. Додаткове стилістичне забарвлення цього вислову перешкоджатиме використанню його в офіційно-діловому стилі.

Впливом моди можна пояснити активізацію прийменникових конструкцій просторової семантики із прийменником **до**, які витісняють відповідні словосполучення з прийменником **в**. У текстах авторефератів дисертацій культивується прийменникова конструкція *введено до наукового обігу нові архівні матеріали* замість такої: *уведено в науковий обіг нові архівні матеріали*. До речі, механічне копіювання стереотипної фрази без урахування значення слів призводить до змістових курйозів, пор. приклад із автореферату: *введено у науковий обсяг*. Спостерігаємо тенденцію поширення конструкцій просторової семантики з прийменником **до** не тільки в наукових текстах, а й у художніх: *поклали [печиво] до вазочки* (Є. Кононенко).

У науковому стилі під впливом мовної моди стереотипізуються конструкції із формами на **-но**, **-то** та орудним відмінком суб'єкта діяча: *розглянуто граматистами; доведено біологами*. Кодифікована синтаксична норма передбачає використання безособових форм **-но**, **-то**, але без форми орудного діяча.

Крім загальної тенденції сучасного наукового стилю — насичувати текст «модними» іншомовними запозиченнями, які при цьому не мають чіткої дефініції терміна, констатуємо моду на вживання нових словотвірних варіантів, які відрізняються від загальноприйнятих термінів суфіксами, пор. запровадження лінгвістичних термінів на зразок *категорійний, функційний, морфологійний, характерологійний, омогографійний, етимологійний*, але *лексикографічний*. З одного боку, це продуктивний тип утворення прикметників, що корелюють з іменниками на **-ія**, а з другого, така заміна узвичаєних термінів словотвірними варіантами не має достатньої мотивації.

Дослідники мовної моди наголошують на тому, що до списку модних слів здебільшого потрапляють лексичні одиниці з офіційного стилю (з мови політиків), наукового стилю, а також загальноновживана лексика, яка часто звучить у певній соціальній групі або в медіа-просторі.¹ До явищ мовної моди треба зарахувати потік запозиченої лексики, яка поширюється через засоби масової інформації. Мовці, обговорюючи питання виборів, го-

¹ *Markowski A. Wyrazy modne // Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne. — Warszawa, 2005. — С. 188.*

ворять не про термін, на який когось обирають, а про *каденцію*, не про виборців, а про *електорат* тощо. Автоматизм засвоєння слів, які щоденно повторюються в усному мовленні, якими постійно оперують на письмі, впливає на формування мовної норми, спричиняє граматичні зміни, визначає певні тенденції в розвитку мови. Узвичаївшись як варіанти, деякі форми починають конкурувати, тобто якась набуває оцінки «помилкова форма», хоч насправді маємо справу із смаковими критеріями, як, наприклад, оцінювання рівноправних дієслівних словосполучень із керуванням: *дотримуватися правил* і *дотримувати правил*.

Розглядаючи мовну моду як соціо- й лінгвокультурну категорію, О. Албул наводить цікавий факт з історії болгарської мови. На початку ХХ ст. в колах болгарської інтелігенції (насамперед у столиці Болгарії, Софії) поширилася практика вживання форм номінатива замість форм вокатива іменників у функції звертання. На той час вокатив був живою формою в усіх болгарських діалектах. Але під впливом мовної практики престижного болгарського соціуму форму номінатива у функції звертання почали сприймати як «культурну», «міську» порівняно із «сільською», «некультурною». Її почали наслідувати, і це вплинуло на витіснення кличної форми. Цю тенденцію — «вживання форм називного відмінка у функції кличного можна віднайти вже у староболгарських текстах Х — ХІ ст. та пізніших пам'яток середньо-болгарського періоду ХІІІ — ХІV ст., що не суперечило загальному рухові болгарської мови до аналітизму, саме мода виступила потужним каталізатором, який пришвидшив процес значного обмеження вживання кличних форм іменників у сучасній болгарській мові».¹

У сучасному комунікативному просторі, в певних мовних соціумах формуються колективні оцінки виразових засобів літературної мови. Найвиразніше це виявляється у мовній практиці журналістів, мова яких передбачає пошуки щоразу нових шляхів завоювання уваги слухачів, глядачів, читачів. Водночас із реалізацією індивідуальних можливостей самовираження журналісти прислухаються до рефлексії над літературною нормою представників інших соціальних сфер, відповідно реагуючи на ці рефлексії. У кожного є своє чуття слова, свої оцінки й уподобання. Впізнаємо журналіста за його стилем, характером інтонації, словнико-

¹ Албул О. Поняття мовна мода як соціо- й лінгвокультурна категорія // Мова і суспільство. — Львів: Вид.-во Львівського ун-ту ім. І. Франка. — 2010. — Вип. 1. — С. 27.

вим запасом. Важливо, щоб індивідуальні мовні уподобання не суперечили кодифікованій літературній нормі, щоб відхилення від такої норми були мотивовані стильовою інтенцією висловлювання.

Найбільше можливостей для пошуків індивідуального стилю й, відповідно, для реалізації мовної моди має художній стиль. Але й художні новації підпорядковані загальномовним законам. Навряд чи можна назвати художніми новациями приклади з українськомовних дитячих казок¹, у яких переплутані назви реалій, текст побудований на штучному поєднанні (суміші) розмовної лексики, яка має виразну територіальну прив'язаність, де персонажі висловлюються неприродною українською мовою: *посадив у городі ріпку; а ти по козубу пошкреби; назустріч, навстріч; жити, мешкати втрюх; запишався та й розспівався; Жили собі поруч Лисиця та Заєць; таця з пиріжками; Лисиця собаку вздріла та й каже; І прибрів-таки в село; Про що ти, Зайчику, плачеш?; Високо сиджу, далеко гляджу.*

Немотивоване використання в казках стилістично маркованої лексики, фразеології призводить до штучного, неприродного звучання української мови, яка потребує перекладу, щоб бути зрозумілою для сучасних дітей.

На відміну від явищ мистецтва, де для творця обмежень у творчості немає, у мовному спілкуванні є обмеження, застереження: висловлена думка має бути зрозуміла для співрозмовника, читача, тобто передана такою мовою, щоб увага була зосереджена тільки на думці, а не на можливому розгадуванні того, що означає той чи той вислів, слово. Дотримання загальноприйнятої літературної норми сприяє порозумінню між автором і читачем. Але там, де вступає в дію мовна мода, не дбають про розуміння, доступність інформації, а ставлять за мету здивувати читача, слухача незвичністю, оригінальністю висловлення.

Варто звернути увагу на співвідношення таких понять — «модне» і «частотне». Оцінка вислову чи форми як модних передбачає часте вживання певних одиниць і, зрештою, усталення їх як певної норми, чи то стильової, чи й загальнолітературної. Однак здебільшого мода досить швидко змінюється, новизна нейтралізується, і на кожному етапі мовокоористування в різних мікросоціумах виникають за принципом наслідування нові «модні» засоби мовного вираження.

¹ Найкращі казки малюкам. — Донецьк: ТОВ Кредо, 2012.

3.5. Відбиття культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова»

Сучасні комп'ютерні технології відкривають перспективи системного дослідження й опису української мови — її внутрішньосистемних явищ, а також основних тенденцій, що впливають на стабільність чи змінність літературної норми, культуромовний дискурс як зону кореляції прескриптивної і дескриптивної норми.

Для аналізу метамови видання «Культура слова» застосовано новаторську методику числової параметризації із наступною побудовою моделей розвитку терміносистем стилістики та культури мови. Ця методика може бути продуктивною для дослідження й опису явищ та одиниць різних мовних рівнів.

Науково-дослідницька практика різних галузей знань активно переходить на нову форму вивчення об'єкта дослідження — з використанням засобів комп'ютерного опрацювання даних. Застосування комп'ютерних технологій у лінгвістичних дослідженнях дає змогу верифікувати наявні або ж отримати нові результати щодо тенденцій розвитку певних мовних явищ. Зокрема, визначення кількісних показників функціонування мовних одиниць на конкретному часовому відрізку забезпечує надійну основу для аргументованого висновку: що більша кількість таких показників, то вища ймовірність зафіксованої тенденції набути статусу мовного закону. Втім, працювати з великою кількістю показників можна лише за допомогою комп'ютера.

Сучасна наука послуговується різними комп'ютерними технологіями щодо аналізу мовного матеріалу, серед яких — автоматичний переклад, дослідження за допомогою функції Левенштейна¹ тощо. Вагоме прикладне значення в лінгвістиці має формування корпусу української мови², а також комп'ютерне оброблення даних у лексикографічній практиці. Формування електронних словників української мови сьогодні надзвичайно актуалізоване. Потребують застосування комп'ютерних технологій також інші типи словників, наприклад гніздові. По-перше, сама форма словникової репрезентації матеріалу в таких виданнях повно може бути реалізована лише через електронне гіпертекстове середовище, а по-друге, «можливості гнізда до цього часу повністю не виявлені в мовознавстві й дуже скромно використовуються в лексикографії»³.

¹ Шаляпина З. М. Автоматический перевод: эволюция и современные тенденции // Вопросы языкознания. — №2 — 1996. — С. 105 — 117; Насонов Д. Функция Левенштейна (rain.ifmo.ru/cat/data/theory/unsorted/levenshtein-2006/article.pdf).

² Див.: Корпусна лінгвістика / В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна та ін. — К.: Довіра, 2005. — 471 с.

³ Тихонов А. Н. Первый гнездовой словарь и его роль в развитии русской лексикографии. Текст // Словарь Академии Российской 1789 — 1794. — Т. 5. — М.: МГИ им. Е. Р. Дашковой, 2005. — С. 39.

Пропоноване дослідження, яке здійснене за допомогою комп'ютерних засобів, має на меті показати новітній підхід до систематизації мовних одиниць, що ґрунтується на аналізові кількісного вияву цих одиниць. Об'єктом дослідження є терміноапарат понять норми, культури мови та стилістики, реалізований крізь призму видавничої практики науково-популярного журналу «Культура слова». За вихідну тезу приймаємо твердження про те, що зростання кількості одиниць конкретної терміносистеми або розширення терміноапарату окремої лінгвістичної галузі свідчить про активізацію певних параметрів терміносистеми або активізацію мовних процесів у цій галузі. Таке припущення умовне, оскільки у дослідженні не враховуються усі параметри (чи значну більшість) як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Проте параметризація даних конкретного зрізу дає підстави говорити про наявність відповідних тенденцій в аналізованій системі.

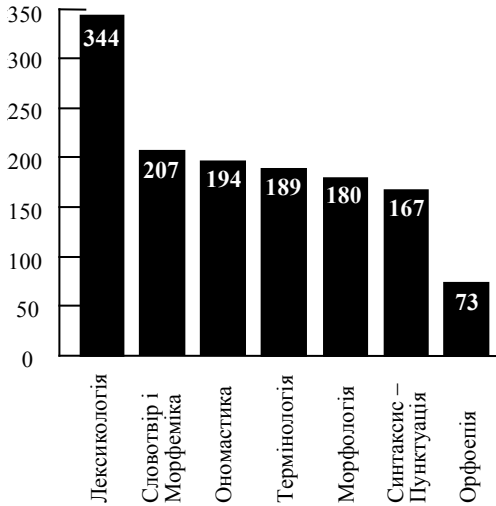
Динаміка показників терміновживань

Динаміка числових показників терміновживань запропонованого зрізу — це аргумент на користь доказів існування помітних тенденцій у динаміці метамови. Основними параметрами зміни метамови взято часову (простежено період виходу усіх випусків журналу з 1967 до 2008 року, крім 1975 та 1995 рр., коли видання не публікувалося) та кількісну (виявлено частотність функціонування одиниць у визначений період часу) характеристики¹.

Як свідчать загальні показники кількості терміновживань у виданні «Культура слова» за 1967 — 2008 рр., науковці в цей період найчастіше досліджували питання лексикології (див. діаграму 1). Майже наполовину менше зафіксовано терміновживань — одиниць інших мовних рівнів — словотвору та будови слова, ономастики, термінології, морфології, синтаксису та пунктуації. Питання вимови, незважаючи на високу потребу таких досліджень у мовній практиці, були предметом висвітлення ще меншу кількість разів. Проблеми інших галузей лінгвістики вивчалися рідко. (У наведеній діаграмі свідомо не використовуємо дані такої сфери наукових досліджень, як стилістика та культура мови, оскільки специфіка спеціалізованого видання передбачає подання матеріалу крізь призму саме цих галузей мовознавства).

¹ Розділ побудовано на лінгвістичних фактах, зібраних та згрупованих науковими співробітниками відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України С. П. Биби́к, Г. М. Сюто́ю та С. Г. Чемеркі́ним на матеріалі видань «Культура слова» за 1967 — 2008 рр.

Діаграма 1. Показники частотності терміновживань за розділами мовознавства

Причини такої стратифікації мають об'єктивний і суб'єктивний характер. Домінування терміновживань зі сфери лексикології легко пояснити специфікою самого об'єкта дослідження. Лексика найбільше порівняно з іншими мовними рівнями пов'язана з потребами мовної практики, тобто з відображуваним і позначуваним мовою об'єктивним світом¹, тому вона зазнає найпомітніших змін: під дією суттєвих зовнішніх чинників виникають нові номінації, трансформується лексична семантика, запозичаються нові одиниці з інших мовних систем тощо².

Ці активні процеси фіксують науковці, що відповідно трансформується у велику кількість праць, опублікованих на сторінках наукових і науково-популярних видань.

Невелика розбіжність показників частотності терміновживань словотвору та морфеміки, ономастики, термінології, морфології, синтаксису та пунктуації не дає змоги більш точно визначити

¹ Тараненко О. О. Лексика // Українська мова. Енциклопедія / Вид. третє. — К.: Українська енциклопедія, 2007. — С. 307.

² Карпіловська С. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. — 2007. — №4. — С. 3 — 15; 2008. — №1. — С. 24 — 35; Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на поч. XX ст. — Х.: Вища школа, 1985. — 152 с.; Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2003. — 597 с.; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX століття: Дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2002. — 427 с.

причини такого розподілу виявів термінів у виданні. Це може бути зумовлено об'єктивними чинниками. Проте незначна розбіжність показників може бути викликана причиною суб'єктивного характеру, відповідно об'єктивність результатів такого дослідження виявиться сумнівною. Зокрема, серед суб'єктивних чинників вбачаємо такі: 1) наявність певного, сформованого спонтанно кола дописувачів із визначених галузей мовознавчої науки, які активно публікують власні матеріали; 2) результати діяльності редакційної політики, зокрема пріоритет розміщення матеріалів із визначених тем.

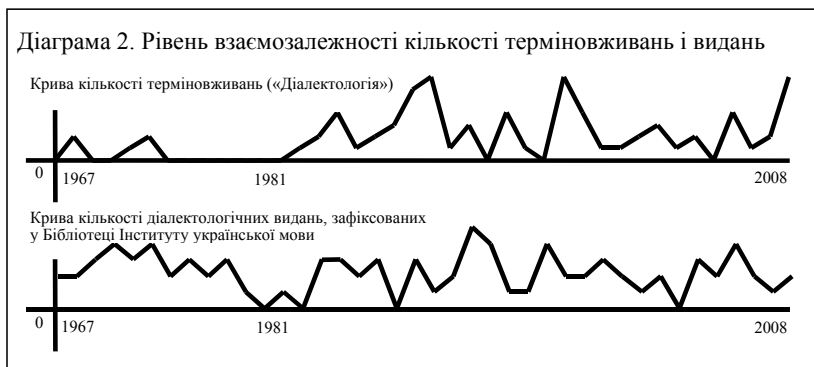
Варто зазначити, що наведені суб'єктивні чинники відіграють певну роль при аналізові будь-якого мовного явища. Наприклад, для перевірки впливу суб'єктивних чинників на репрезентацію терміноодиниць у виданні було здійснено аналіз опозиційного протиставлення «динаміка кількості термінів групи «Діалектологія»¹ — динаміка кількості діалектологічних праць». Мета — встановити взаємозалежність між кількістю статей з проблем діалектології у збірнику «Культура слова» і виходом у світ діалектологічних видань. Так, на діаграмі 2 зображено, що початок активної експлуатації цих термінів у «Культурі слова» припадає на початок 80-х років ХХ ст. Із різною мірою регулярності цей процес тривав до кінцевої дати досліджуваного періоду. Аналіз терміносистеми групи показав, що найчастотнішим терміном був *діалектизм* (19% терміновживань), який, до речі, вживався на позначення одиниць як діалектної, так і літературної мови².

Крива, що відображає кількісні параметри діалектологічних видань, зафіксованих у каталозі № 24 Бібліотеки Інституту української мови НАН України «Діалектологія української мови», де подано праці українських учених за період із 1967 до 2008 рр., показує дещо іншу динаміку. Зіставлення даних, представлених у виданні «Культура слова» і в каталозі бібліотеки, дало змогу виявити лише часткові збіги двох показників: різка висхідна динаміка на початку 1980-х років, невисока динаміка на початку 2000-х років. Отже, можна визнати, що опозиція «динаміка кількості термінів групи «Діалектологія» — динаміка кількості діалектологічних праць» нерелевантна. Лише один приклад існування опозиції або її нейтралізації не створює цілісної картини динаміки розвитку мовного явища. Проте добір значної кількості різних

¹ Поняття групи є умовним і означає набір термінів, які є репрезентативними щодо окремої мовної галузі.

² Пор.: Матвіяс І. Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка // Культура слова. — 2008. — Вип. 70. — С. 57 — 62 і Богдан С. Скажи мені своє прізвисько... // Культура слова. — 1996. — Вип. 48 — 49. — С. 126 — 129.

типів опозиційних утворень дасть змогу виявити релевантні та нерелевантні серед них, а далі — побудувати комп'ютерну модель розвитку мовного явища.

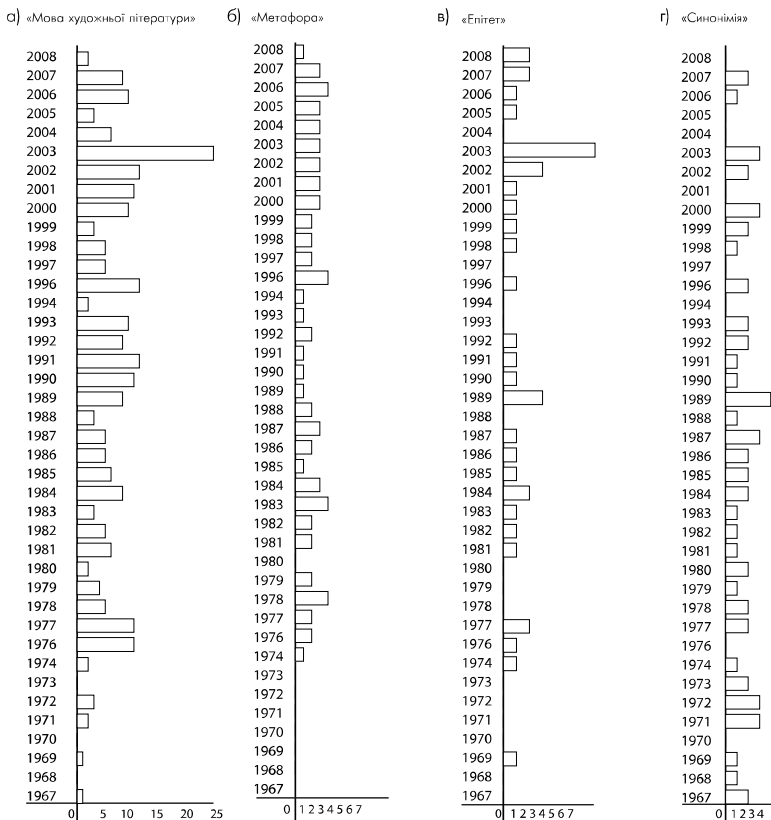
Визначення кількісних параметрів фахових лінгвостилістичних терміновживань сприяє чіткішому описові історії вивчення національного художнього стилю, забезпечує умотивовану, аргументовану репрезентацію динаміки фахової метамови (діаграма 3 а). Зіставлення деяких термінів групи «Мова художньої літератури» свідчить про високий рівень популярності досліджень мови поезії ХХ століття.

Дослідження *поетичної мови* як об'єкта наукового вивчення активізувалося від кінця 60-х років ХХ ст. (що хронологічно співмірно з часом публікації першого випуску збірника «Культура слова») і набуло системного характеру від 1980-х років¹. Визначення новітніх напрямків та аспектів розгляду, об'єктів та предметів дослідження пов'язані з устійненням/переглядом традиційного, а також виробленням новітнього терміноапарату, хоч цілий ряд проблем (а відповідно і стилістичного інструментарію їх наукового з'ясування) можна простежити упродовж усієї історії випусків «Культури слова». Передусім це констатуємо стосовно терміна *поетична мова*. Його частотність відбиває категоріальний характер цього базового поняття сучасної лінгвопоетики, що вживається на позначення трьох мовно-культурних феноменів: «1) мова віршованої поезії, або віршована мова (у протиставленні поняттю *мова прози*); 2) мова художньої літератури з її визначальною естетичною функцією; 3) система мовно-виражальних

¹ Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 2007. — С. 115 — 116.

засобів, орієнтованих на досягнення ефекту високого стилю, незвичного для буденного спілкування»¹. За матеріалами збірника констатуємо також устійнення родо-видової кореляції *поетична мова — мова поезії*, а також щораз виразнішу тенденцію до протиставлення останнього поняттю *мова прози*².

Діаграма 3. Кількість терміновживань у виданні (ха групами термінів), одиниць

Зіставлення частотності деяких термінів групи:

- мова прози XX ст. - 9%
- мова поезії XX ст. - 15%
- мова прози XIX ст. - 5%
- мова поезії XIX ст. - 3%

Найчастотніші терміни:

- 1) метафора - 39%
- 2) метафоризація - 22%
- 3) метонімія - 7%

Найчастотніші терміни:

- 1) епітет - 61%
- 2) епітетне поле - 5%
- 3) постійний епітет - 5%

Найчастотніші терміни:

- 1) синонім - 46%
- 2) синонімічний ряд - 31%
- 3) лексичні дублети - 7%

¹ Єрмоленко С. Я. Поетична мова // Українська мова. Енциклопедія / Вид. третє. — К.: Українська енциклопедія, 2007. — С. 521.

² Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). — К.: Довіра, 1999. — С. 323; Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — С. 242.

Вироблення методик вивчення поетичної мови, визначення характерних властивостей мови поезії має відображення у корпусі відповідного галузевого терміноапарату. Ці терміни стилістики починали функціонувати в 30 — 40-і роки ХХ ст. і остаточно оформилися в терміносистему в середині 70 — 80-х років ХХ ст. Сьогодні вони поповнюються окремими термінами на означення новітніх категорій рецепції та аналізу художнього тексту. Категоріальними поняттями у мові публікацій «Культури слова» на різних етапах становлення української лінгвостилістики стали: *стиль, ідіостиль, текст, стилістичні засоби, естетичність вислову, тропеїчна система, стилістичне значення, експресивність, експресивне значення, поетичний словник, поетична лексика, образ, метафора, метонімія, епітет, символ, концепт, мовна картина світу, мовно-естетичний знак національної культури* тощо.

Поняття *стилю* належить до базових у лінгвостилістиці, тому природно, що питання, пов'язані з дефініцією цього терміна, визначенням диференційних ознак цієї лінгвістичної категорії, неодноразово висвітлювалися на сторінках збірника. Зокрема, вже давно помічено, що в системі стилістичної організації фрази й контексту діють дві досить виразні тенденції: з одного боку, настанова на максимальну стислість, лаконічність вислову, економію мовних засобів, і з другого — прагнення до словесної надлишковості, просторості і поширеності в оформленні фраз. Такий дуалізм продиктовано конкретною стилістичною ситуацією, коли словесна місткість мовного відрізка не збігається з місткістю змістовою, інформаційною¹.

Поняття «стиль» як базовий термінологічний компонент

Важлива риса категорії *стилю* — ознака книжності, що виявляється більшою чи меншою мірою в кожному стильовому різновиді різними засобами — за допомогою певної групи лексики, словотвірних засобів тощо². Відповідно будь-який стиль є зосередженням певного комплексу мовних засобів у дії, у використанні. І тому, наприклад, оволодіння навичками культури мови полягає, зокрема, у виробленні уміння застосовувати різновиди мовних елементів відповідно до комунікативної ситуації³.

¹ Шиприкевич В. В. Що таке плеоназми? // Культура слова. — 1974. — Вип. 9. — С. 35—43.

² Ленець К. В. Книжні елементи в різних стилях // Культура слова. — 1976. — Вип. 11. — С. 43—51.

³ Завгородня Л. Мовний стереотип і словесний штамп у мові газет // Культура слова. — 2001. — Вип. 57—58. — С. 10—15.

Існує й часова диференціація щодо стилю, коли кожний час формує свої вимоги до слова, висуваючи на перший план той чи інший мовний стиль¹.

Виразною ознакою стилю є і його ритмо-інтонаційна специфіка, тобто кожен функціональний стиль літературної мови і кожне слово в ньому мають свою мелодику. Так, слово в науковому стилі відзначається чіткістю, нейтральністю щодо емоцій, певною уривчастістю інтонації всього мовлення, навіть складу. В публіцистичному стилі слово, крім усього іншого, повинно мати мелодику закличності, патетичності, переконливості. В офіційно-діловому стилі мелодика слова, інтонаційний лад виявляються найменше, тому що тут потрібні точність, чіткість слів, термінів, висловів. А в художньому стилі, особливо в його жанровому поетичному різновиді, мелодика слова виявляється найвиразніше. Звучання тексту, мелодика слів стає для композитора ключем щодо композиції усієї пісні при створенні мелодії².

Розроблення лінгвістичної категорії *стилю* кореспондує з категорією *стилю* в інших галузях знань, оскільки це «одна з найуніверсальніших категорій в апараті пізнання, стратифікації та опису явищ, методологічно важлива одиниця філософії, наукознавства, культурології, соціокультурології, мистецтвознавства, естетики, лінгвістики, літературознавства. Уживання терміна *стиль* у теорії та практиці цих наук свідчить, по-перше, про значну вагомість фіксованого ним змісту, по-друге, про широкий значеннєвий діапазон, багатоманітність відтінків, смислових нюансів слова»³.

Публікації у «Культурі слова», пов'язані з осмисленням національної й (епізодично) світової словесності, мовотворчої практики, актуалізує різні питання теорії стилю (передусім — у ракурсі художньої творчості), виявляє суперечності і в трактуванні самого поняття *стиль*, і у визначенні його диференційних ознак, і в розумінні стильових явищ. Така ситуація зумовлена багатьма причинами об'єктивного й суб'єктивного характеру. Наприклад, метамова публікацій у «Культурі слова» засвідчує синонімізацію, а часто й взаємозаміну понять *стиль* і *жанр*, *напрям*, *течія* тощо. Очевидно, це пов'язано зі строкагістю художньо-стильової картини ХІХ — ХХ ст., коли одночасно співіснували різні ідейно спрямовані позиції, естетичні платформи тощо. Тому дослідники слушно зауважують, що

¹ Козловська Л. Нове оцінне слово в журнальних публікаціях 90-х років // Культура слова. — 1998. — Вип. 51. — С. 37 — 44.

² Гнатюк Д. Мелодика слова // Культура слова. — 1978. — Вип. 15. — С. 20 — 29.

³ Сютя Г. Інтегративний та диференційний зміст терміна *стиль* у сучасній гуманітарній парадигмі // Культура слова. — 2012. — Вип. 76. — С. 111 — 118.

виформування цілісної теорії стилю, яка скоординувала б погляди на стиль і в основних положеннях задовольняла б дослідників різних сфер гуманітарного знання, сприяло б виструнченню загальнонаукової парадигми і самого поняття *стиль*, і пов'язаних із ним понять.

У встановленні, обґрунтуванні системотворчих чинників *стилю* науковці послуговуються специфікованою, фахово орієнтованою системою параметрів. Наприклад, лінгвістичне (лінгвостилістичне) трактування *стилю* методологічно найтісніше пов'язане з літературознавчим, надто ж коли йдеться про дослідження художніх текстів. Як слушно стверджує С. Я. Єрмоленко, «звертаючись до того самого об'єкта дослідження — індивідуального стилю письменника, ці дві гілки філологічної науки йдуть різними шляхами [...]». Але в обох випадках дослідники мають справу з естетичною функцією мови, з естетичними засадами мовотворчості особистості [...]. Названі галузі філологічних знань залежно від історично зумовлених наукових парадигм виявляють тенденції або до зближення, або до розходження щодо мети, завдань і методів вивчення спільного об'єкта — художньої мовотворчості»¹.

Коли йдеться про властивості художньої форми та способи організації змісту, лінгвісти й літературознавці, культурологи іноді ототожнюють *стиль* із *поетикою*. У такому разі в розумінні *стилю* на перший план виходить загальний тон і колорит художнього явища, акцентується зв'язок із світоглядною системою // парадигмою епохи чи автора твору. Таке значення засвідчують синонімічні термінологічні формули *стиль/поетика романтизму*, *стиль/поетика неокласиків*, *стиль/поетика Л. Костенко* тощо.

Багатоманітність сучасних уявлень про природу, функціональність та системну організацію *стилю*, строкатість дефініцій, що виявляють і спільне, і відмінне у розумінні самого поняття, засвідчують відбиті в публікаціях «Культури слова» погляди вітчизняних дослідників. Найбільш поширеним, постульованим як засадничим є трактування *стилю* як принципу відбору й комбінації засобів, а також підпорядкованої соціокультурній ситуації їх трансформації (І. К. Білодід, В. М. Русанівський, М. М. Пилинський, А. П. Коваль). Водночас висловлювані в різний час погляди на сутність, природу, системотворчі ознаки *стилю* відбивають і таку особливість: *стиль* — поняття історичне, динамічно змінюване. Оновлення парадигм наукового пізнання зумовлює новітні нюанси у його визначенні й розумінні. Так, у 50 — 70 роках ХХ ст. оформилося «спільне для науки, мистецтва та

¹ Єрмоленко С. Сучасна українська лінгвостилістика: співвідношення теорії і методів // *Стил.* — Београд, 2012. — С. 23 — 24.

мови поняття *стилю* як особливого типу *мислення*, *світорозуміння*, як тенденції розвитку думки у науці, мистецтві, у художній літературі¹. Ця теза була продуктивно сприйнята й розвинена у лінгвістиці. Усталене трактування *стилю* як функціонального різновиду літературної мови, як доцільного добору й використання мовних засобів з певною метою, в конкретних обставинах, що «зумовлені соціальним завданням мовного спілкування в одній з головних сфер людської діяльності (політика, наука і техніка, художня література, право і діловодство тощо)»² доповнено новітнім розумінням *стилю* як «різновиду творчої мовної діяльності, типу мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування, дотримання умов комунікації в різних сферах культури»³.

Окрім традиційного вивчення й трактування *стилю* у річищі функціональної стилістики, актуальним для сьогоденної лінгвістики є його обґрунтування як динамічної моделі, в центрі якої — «людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови»⁴. Методологічна важливість такого трактування *стилю* визначається тим, що воно, по-перше, актуалізує співвідношення між поняттями *мова* та *мислення/свідомість* (мовна свідомість людини визначає актуалізацію засобів мововираження залежно від сфери, мети, способу, ситуації спілкування); по-друге, акцентує увагу на особливостях вербалізації мисленневих процесів залежно від сфери спілкування.

Серед критеріїв класифікації стилів, актуальних для різних галузей гуманітарного знання, — констатація існування *об'єктивних* стилів та *суб'єктивних*, або *індивідуальних*. Мовознавці до об'єктивних зараховують функціональні стилі (розмовний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, художній, конфесійний/ сакральний) та експресивні стилі, або колоритно-експресивні різновиди (урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, гумористичний, сатиричний тощо).

Динаміка показників термінологічної системи художньої мови

Поняття *індивідуальний стиль письменника* у парадигмі ключових термінів лінгвостилістики порівняно нове — до 60-х років ХХ ст. воно не було концептуалізоване як базове. Публікації у збірнику «Культура слова» культивують його зміст як «су-

¹ Див. також: *Стилистический энциклопедический словарь русского языка* / под ред. М. Н. Кожинной. — 2-е изд. испр. и доп. — М., 2006. — С. 512 — 513.

² *Ганч Д. І., Олійник І. С.* Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985. — С. 291 — 292.

³ *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності. — К., 1999. — С. 272.

⁴ Там само.

купність мовно-виразових засобів, які виконують естетичну функцію і вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших»¹.

Категорійна ознака поетичної мови — *образність*. На думку В. М. Русанівського, вона виявляється в тому, що «слова в художньому творі становлять в сукупності складне значеннєве плетиво. .. Розбираючи окремі нитки такого мережива, можна переконатись, що вони тягнуться від одного вузлика до другого практично нескінченно»². *Образність* поетичної мови пов'язана з текстовою актуалізацією, семантичним та естетичним розгортанням у її просторі *поетичних образів* — особливої форми естетичного освоєння й відображення світу, яка не тільки підпорядкована внутрішнім законам функціонування поетичного слова, але й безпосередньо відбиває взаємозв'язок мови з процесами мислення та пізнання, з культурою. Публікації, пов'язані зі з'ясуванням лінгвостилістичної сутності *образу*, конкретизують зміст цього поняття в ряді інших співвідносних із ним понять: *ключовий образ, домінуючий образ, постійний образ, наскрізний образ, лейтмотивний образ, образ-мотив, образ-архетип* тощо. Однак у мові дописів до збірника «Культура слова» вони побутують із різною, зазвичай невисокою активністю, мають незначну питому частку у загальному корпусі термінів групи «Художня образність» (жоден із них за частотністю не перевищує порогу 2%) — див. діаграму 4.

Наведена діаграма свідчить про те, що базовий, опорний для групи «Художня образність» термін *художній образ* за частотністю вживання, репрезентованою у відсотковому вимірі (6%), умотивовано переважає терміновживання *мовний образ* (2%), *словесний образ* (3%) й істотно поступається терміноодиниці *символ* (9%).

Метамова досліджень, опублікованих у «Культурі слова», із тим чи тим варіюванням відбиває загальну тенденцію послугування й іншими термінами групи «Художня образність». До таких належать *антитеза* (4%), *оксиморон* (2%) та ін.

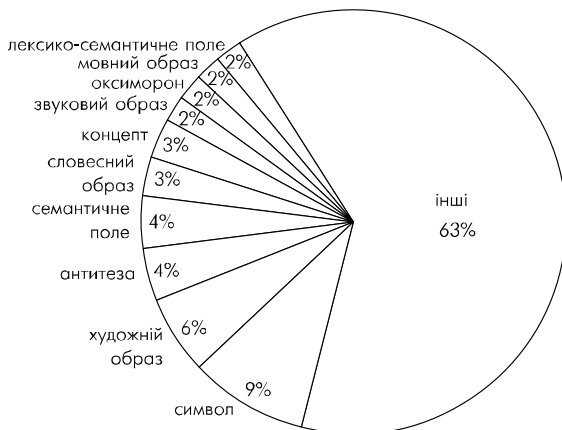
Помітну диспропорцію спостережено у використанні поняття *лексико-семантичне поле*. За даними діаграми, у корпусі термінів групи «Художня образність» воно становить 2% від загальної кількості терміновживань. Натомість від кінця 70-х років ХХ ст. поняття *лексико-семантичного поля* визначає одну з найпопулярніших та найбільш продуктивних методик дослідження конститивних ознак поетичної мови, опрацювання поетичного

¹ Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). — К.: Довіра, 1999. — С. 304.

² Русанівський В. М. Семантична глибина слова // Мовознавство. — 1991. — №2. — С. 3.

ідіолекту чи конкретного тексту з виокремленням наскрізних компонентів, з урахуванням лексичної та семантичної валентності центрального слова та скорельованих із ним одиниць. Зокрема, про це свідчать індекси, наведені у виданні «Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела»¹, що охоплює істотно ширший корпус мовознавчих публікацій, а отже, є релевантним.

Діаграма 4. Частотність вияву терміноодиниць («Художня образність»)

Когнітивний підхід до вивчення явищ поетичної мови актуалізував уживання такого термінологічного корелята до поняття *образ*, як *концепт* (3% у загальній кількості термінів групи «Художня образність»). Традицію послугування ним засвідчують публікації 2000, 2001, 2003, 2005-2008 років, у яких *концепт* постає як більш абстрактна (порівняно з *образом*) категорія ментального рівня, що є словесно-семантичним узагальненням образу чи групи образів у межах художнього твору, індивідуальної мовотворчості чи всієї поетичної традиції.

Фукціонально-стилістичне навантаження поетичного образу пов'язане з такими текстовими засобами, як *метафора*, *метонімія*, *епітет*, *порівняння*, *перифраз*, *персоніфікація*, *гіпербола* і т. ін., що забезпечують металогію художнього вислову й об'єднуються родовим поняттям *тропи*. Постаючи як наслідок

¹ Українська лінгвостилістика ХХ — початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / за ред. д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 2007. — 372 с.

мовних механізмів уподібнення одного явища (поняття) іншому, перенесення найменування або видозміни значення, вони забезпечують розвиток семантичної структури слова, його трансформацію в поетичний образ. Діаграма 3 б підтверджує панівну в сучасній лінгвостилістиці й регулярно постульовану в публікаціях «Культури слова» думку про те, що найуживаніший різновид тропів — *метафора*. Інтерес дослідників до природи, організації, типології, класифікації, функціонально-семантичного, експресивного, аксіологічного навантаження метафор у поетичному дискурсі з незначними коливаннями утримується від 1974 року й до сьогодні. Своєрідними піками активізації уваги до метафори як об'єкта наукового розгляду стали 1978, 1983 — 1984, 1987, 1996 та 2000 — 2007 роки. Найчастотніші одиниці цієї термінологічної групи — *метафора* (39%), *метафоризація* (22%), *метонімія* (9%). Кількість терміновживань, які вказують на характер відношень між прямим і переносним метафоричним значенням, особливості умов реалізації метафори (*метафора-епітет*, *метафора-порівняння*, *метафора-перифраза*, *метафора-персоніфікація*) — епізодичні, а тому нерепрезентативні.

Систематизація термінологічних параметрів наукового дискурсу «Культури слова» підтверджує, що із середини 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап активізації лінгвостилістичного вивчення поетичної мови. Увага дослідників зосереджується на з'ясуванні естетики художнього слова, особливостей концептуалізації художньої мови, експлікації засобом поетичного слова мовної картини світу. Відповідно до цього активізуються стрижневі поняття попередніх періодів, а також відбувається збагачення терміноапарату новими одиницями, як-от *мовна картина світу*, *концептуальна картина світу*, *концепт*, *концептосфера* тощо. Проте у загальному корпусі терміновживань галузі лінгвостилістики, поезики тексту ці поняття становлять ще невелику кількість від загального числа термінологічних номінацій.

Актуальний і продуктивний напрямок наукового опрацювання проблем тропеїстики — осмислення й лінгвопоетична категоризація *епітета*. За хронологічною регулярністю (із незначним «випаданням» із поля лінгвістичного зору у 1970 — 1973, 1978 — 1980, 1988, 1993 — 1994, 1997, 2004 роках) та змістовим наповненням публікацій у «Культурі слова» з проблем епітета (діаграма 3 в), за акцентованими валентними, тематичними, естетичними, емоційно-оцінними параметрами художніх означень постає історія формування образно-зображальної системи національної поетичної мови, ідентифікуються стильові напрямки, течії, періоди в розвитку літе-

ратурної мови. Базові одиниці цієї термінологічної мікросистеми — *епітет* (61%), *епітетне поле* (5%), *постійний епітет* (5%).

Серед концептуальних характеристик поетичної мови, які визначають її лінгвостетичну сутність, домінує поняття *естетичність*. Сучасні методологічні підходи до вивчення поетичної мови як самодостатньої естетичної системи передбачають урахування специфічних законів її внутрішнього розвитку, тенденцій до оновлення та розширення традиційних засобів, усталених формул, словника національної поетики, активізацію та вияскравлення індивідуально-авторського складника, актуалізацію мовно-естетичних знаків національної та світової культури тощо. У цій групі найбільшу активність за частотністю вживання (без урахування параметра хронологічної систематичності) демонструють термінологічні номінації та терміносполуки *естетична функція мови*, *естетика слова*, *естетична функція слова*, *естетика художнього вислову*, *естетизація слова*, *естетично-експресивна функція*, *мовна естетика*, *мовно-естетична модифікація*. Термін *мовно-естетичний знак*, уперше вжитий у працях С. Я. Єрмоленко і згодом концептуалізований як одне з базових понять сучасної лінгвостилістики, етнолінгвістики¹, поглиблює розуміння естетичності слова, пов'язуючи його з етноцентричною концепцією мови, слова.

Стрижневим лінгвостилістичним поняттям є також *експресивність*, зміст якого конкретизовано у мікросистемі понять *експресія*, *експресивність*, *експресивні засоби мови*, *естетично-експресивна функція* (1972, 1980), *експресема*, *експресемойд*, *експресивна номінація*, *експресивна фразема* (2002), *експресивний словотвір*, *суфікс експресивної оцінки* (2001); *експресивний синтаксис* (1987, 1989, 1996, 2005, 2006) тощо. Загалом ця термінологічна парадигма у науково-популярній мові «Культури слова» порівняно з терміносистемою художньої образності співвідноситься як 1 до 8, що свідчить про високий рівень актуалізації. Увага дослідників зосереджена: а) на словотвірньо-лексичних формах, які є художніми експлікаторами оцінної семантики, активізації певних типів словотворення (загальномовних чи оказіональних поетичних); б) на незвичності конструкцій, що перебувають на периферії лексичної і синтаксичної системи сучасної української літературної мови (парцельовані речення, приєднувальні конструкції, риторичні запитання тощо), однак в умовах поетичного тексту набувають нового, *експресивно-стилістичного* звучання.

¹ Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009. — 352 с.; Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). — К.: Довіра, 1999. — С. 358 — 368.

На противагу різним групам термінів для одиниць групи «Синонімія» (діаграма 3 г) характерна рівномірна динаміка вияву в періодичному виданні, що пов'язуємо з дослідженням синоніміки твору як важливого чинника створення художньої образності¹. Серед усіх терміноодиниць цієї групи автори науково-популярних статей найчастіше використовували *синонім* та *синонімічний ряд* — перший — як базову одиницю однієї з терміно-систем лексикології, другий — як субодиницю поняття *лексико-семантична парадигма*, актуального для лінгвостилістичної метамови останніх років.

Динаміка показників мови письменників

Публікації у «Культурі слова» відбивають ще одну особливість: друга половина ХХ ст. — це період інтенсивного розвитку художнього (поетичного) стилю та його взаємодії з усіма функціональними стилями літературної мови, за рахунок якої мова поезії поповнювалася не притаманною їй лексикою та фразеологією — науковою, термінологічною, народнорозмовною тощо. Водночас у мовистилах авторів зазначеного періоду виразно спостерігається активізація процесу зниження книжних елементів та набуття уснорозмовними одиницями нового стилістичного та експресивного забарвлення. Ці процеси та явища лінгвісти інтерпретують як взаємопов'язані та концептуалізують у понятті *естетизація книжних і розмовних елементів у мові поезії*. Це визначило проблематику досліджень, наприклад, мовотворчості шістдесятників. Поетичний словник 60 — 80-х років ХХ ст. збагачується за рахунок елементів публіцистичного, наукового стилю, зокрема суспільно-політичної лексики, активізація слів із публіцистичного стилю пов'язана з помітним розширенням їхньої семантики². Новим було поєднання публіцистичних висловів із фольклорними емоційно-оцінними епітетами, що сприяло появі характерної поетичної експресії³. Натомість у поетів-дисидентів

¹ Пешковський А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. — М.-Ленинград: Госиздат, 1930. — 176 с.

² Жанри і стилі в історії української літературної мови / відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Наук. думка, 1989. — 288 с.; Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, Г. М. Колесник та ін. — К.: Наук. думка, 1977. — 237 с.

³ Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / М. М. Пилинський, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — 216 с.; Єрмоленко С. Я. Експресивність // Українська мова. Енциклопедія / Вид. третє. — К.: Українська енциклопедія, 2007. — С. 175 — 176.

відбувався зворотний процес — зниження негативного емоційного забарвлення контекстів із суспільно-політичною лексикою¹.

Одним із головних продуцентів формування літературного стандарту є мова художньої літератури. Саме цей функціонально-стильовий різновид сучасної української літературної мови — предмет уваги науковців різних галузей лінгвістичних знань. Саме тому мова письменників — один із найактуалізованіших об'єктів досліджень на сторінках монографій, матеріалів конференцій, наукових часописів тощо. У науково-популярному виданні «Культура слова» значна частина статей присвячена мові художньої літератури, де дослідники зосереджують увагу на естетичній функції мови, значенні практики письменників-мовотворців для розвитку літературної мови, виявленні ознак індивідуального стилю, відтворенні особливостей місцевого колориту художньої оповіді². Відповідно проблематика цих наукових розвідок широка, а перелік персоналій, мова яких стала предметом уваги лінгвістів упродовж аналізованого періоду, складає понад 400 імен українських і зарубіжних авторів.

Дослідження мовостилу письменника здебільшого продиктоване соціально-культурним запитом щодо його творчості, який закономірно реалізується науковцем у його роботі. Простежено пряму пропорційність у запиті щодо мовотворчості певної особистості та кількості наукових лінгвістичних розвідок про індивідуально-авторський стиль цього поета чи прозаїка. Інакше кажучи, кількість наукових статей, у яких проаналізовано мову окремого письменника, є показником актуальності мовотворчості цього митця. Така ситуація дає змогу визначити коефіцієнт наукового зацікавлення мовою конкретного письменника, що безпосередньо пов'язуємо також і з рівнем його популярності (пор. також індекси цитування вчених України³).

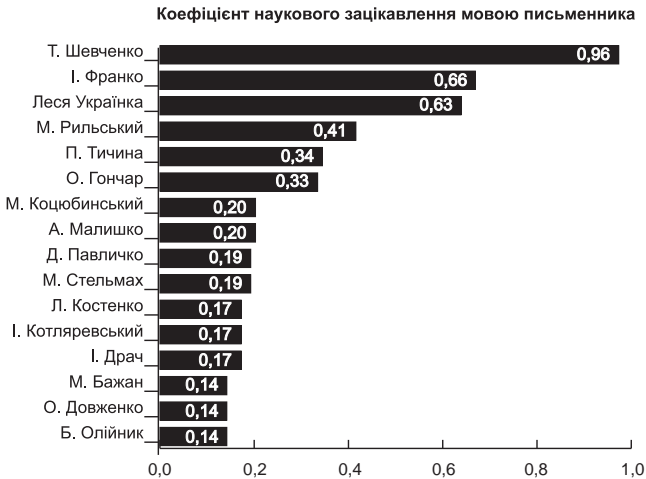
Коефіцієнт наукового зацікавлення мовою письменника визначаємо як відношення кількості випусків видання «Культура слова», у якому аналізується мова творів цього майстра слова, до загального числа випусків — 70. (Акцентуємо увагу саме на кількості випусків, а не статей, оскільки деякі випуски були присвячені мовотворчості окремих письменників, що може спотворити загальну картину обрахунку). Коефіцієнт визначається числовим значенням, вираженим

¹ *Сюта Г.* Мова поезії 50 — 80-х років // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Українська мова.* — Opole, 1999. — S. 172.

² *Єрмоленко С.* Від випуску до випуску... // *Культура слова.* — 2008. — Вип. 70. — С. 11 — 12.

³ *Шульга Н.* Запровадження критеріїв якості досліджень допоможе інтеграції української науки у світовий простір (nauka.in.ua/news/archive/article_detail/2308).

десятковим дробом на відрізьку від 0 до 1, де 0 — повна відсутність наукового зацікавлення мовотворчістю конкретного майстра слова і 1 — максимально допустима величина коефіцієнта.

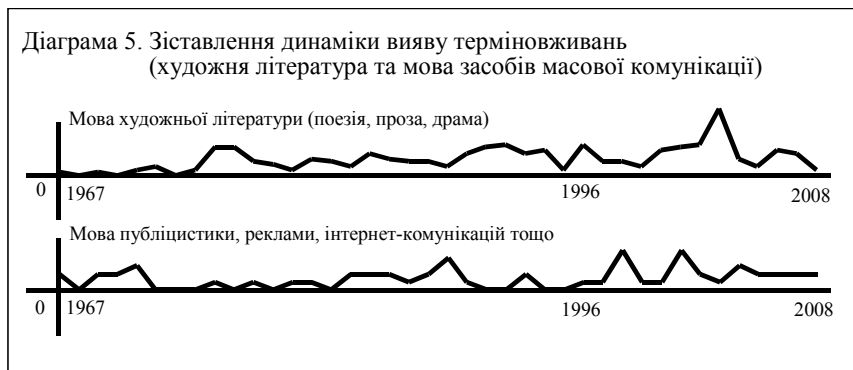
Як показано на діаграмі, найвищий коефіцієнт наукового зацікавлення мовою творів письменників належить мовотворчості українських класиків — Т. Шевченка, І. Франка та Лесі Українки.

Коефіцієнт наукового зацікавлення мовою Тараса Шевченка складає 0,96. Це означає, що майже в кожному з опублікованих випусків за період із 1967 до 2008 року творчість Т. Шевченка була предметом уваги науковців-лінгвістів. Такий високий показник коефіцієнта дає підстави говорити про стабільну динаміку дослідження мовотворчості поета у різні часи, чого, однак, не помітно на мовотворчості інших письменників. Зокрема, коефіцієнт наукового зацікавлення мовою Миколи Бажана, починаючи з 1988 року, падає, адже з того часу в жодній із наукових публікацій його творчість предметом розгляду не була. Зворотна тенденція помічена у динаміці визначення коефіцієнта наукового зацікавлення мовою Ліни Костенко, яка, починаючи з 1982 року, зростає.

Принагідно варто зазначити, що коефіцієнт наукового зацікавлення мовою зарубіжних письменників у «Культурі слова» істотно нижчий, що вказує на виразне українськозорієнтоване спрямування цього журналу в усі часи.

Потужні трансформаційні процеси, які відбуваються у лексичній системі, дали змогу на сторінках «Культури слова» підтвердити думку про те, що сучасні норми літературної мови формуються

під значним впливом мови засобів масової інформації¹. Зіставлення динаміки вияву терміновживань одиниць мікрогруп мови художньої літератури та засобів масової комунікації (див. діаграму 5) показує тенденцію щодо актуалізації питань, які стосуються мови засобів масової комунікації, що у виданні помітна з 1996 року.

Динаміка показників лексичної системи

Зміст численних публікацій від найперших випусків збірника свідчить про послідовне наукове осмислення лексичної системи української мови — її складу, динаміки розвитку, внутрішньо-системних та позамововних чинників оновлення, механізмів збагачення, розширення словникового складу, процесів актуалізації // периферизації номінацій, їх переміщення на осі «ядро — периферія» у системі мови та у різних її жанрово-стильових різновидах тощо. Наскрізно, зокрема, є увага до культуромовних проблем, пов'язаних з осмисленням явищ синонімізації, паронімізації, що виникають унаслідок входження у мову нових слів, набуття ними нових значень і семантичних відтінків тощо. Інтерес до цих процесів, відображений у 70 випусках збірника «Культура слова», — це своєрідне наукове осмислення моделі основних змін у структурі лексичної норми періоду 1967 — 2007 років.

Незмінно актуальними залишаються питання збагачення словникового складу мови за рахунок входження у нього іншомовних запозичень. Пріоритетність і систематичність, послідовність висвітлення цих питань у збірнику пов'язані зі специфікою збірника як

¹ Єрмоленко С. Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. — К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2001. — Вип. 4. — С. 7 — 8.

науково-популярного видання, спрямованого не тільки на теоретичне осмислення проблем норми, але й на практичне їх закріплення у мовній практиці, на популяризацію літературних норм слововживання. Адже входячи у національний словник на тому чи тому етапі, іншомовні одиниці не тільки поповнюють, збагачують його, але й здатні впливати на модифікацію, варіювання лексичної норми.

Рефлексії над зазначеними проблемами у випусках «Культури слова» реалізовані в публікаціях двох типів, які умовно можна назвати лексикологічними (глуначення слова, окреслення лексико-семантичних варіантів) та функціонально-нормалізаційними (рекомендації щодо нормативного, точного, доречного, правильного вибору слова з ряду подібних до нього за значенням чи звучанням).

Консультації першого типу актуальні не для всіх періодів виходу збірника: упродовж 1967 — 1988 років з'ясовано значення тільки поодиноких запозичень різного ступеня новизни (як-от *ультрамодний* (1982), *кампанія* (1989), *плекісцит* (1992)). Натомість із середини 1990-х років автори дедалі активніше відгукуються на запити щоденної (і усної, й писемної) мовної практики, висвітлюючи семантику й функціональні особливості слів на позначення нових явищ і понять, що вже увійшли або ж щойно входять у життя й побут мовців: *оператор*, *репрезентація*, *тендер*, *менеджер*, *прес-секретар* і т. ін. Цей інтерес ще виразніше активізувався на початку ХХІ ст., коли процеси глобалізації спричинили гіпертрофований приплив іншомовної лексики до національної літературної мови, а вживання іншомовних слів почало сприйматися як ознака інтелектуальності вислову як в усній комунікації, так і в книжних стилях літературної мови — науковому, публіцистичному (передусім — у мові засобів масової інформації¹).

Пор. візуалізацію вказаної динаміки у Діаграмі «Динаміка кількості лексем, аналізованих за походженням (іншомовні слова — нові, з новим значенням):

Показовими є тематичні групи іншомовної лексики, значення якої з'ясовано у статтях та консультаціях: вони відбивають і суспільний інтерес до функціонування у мовній практиці новітніх іншомовних запозичень, й інтенсивність входження таких інновацій у словниковий склад мови. Передусім це:

¹ Пор.: *Стишов О.* Нові лексичні запозичення в мові засобів масової інформації // *Культура слова.* — 1998. — Вип. 51. — С. 53 — 60; *Стишов О.* Лексичні й стилістичні неологізми в ЗМІ з погляду мовної культури // *Культура слова.* — 1999. — Вип. 52. — С. 3 — 12; *Коць Т.* Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі // *Культура слова.* — 1998. — Вип. 51. — С. 44 — 53; *Козловська Л.* Нове оцінне слово в журнальних публікаціях // *Культура слова.* — 1998. — Вип. 51. — С. 37 — 44 та ін.

• суспільно-політичний лексикон, який від 1990-х рр. активно оновлюється завдяки входженню у його мікросистему назв нових чи актуалізованих реалій, явищ, процесів, суб'єктів політики: *тоталітаризм, парламент, імпічмент, інавгурація, прес-секретар, губернатор, мер, спікер, моніторинг, референдум, плебісцит, істеблїшмент, муніципальний, федеральний*;

• економічні, банківсько-фінансові та комерційні терміни: *аванс, кредит, інвестиція, банкінг, тендер, менеджер, індосант, індосат, акціонерний, офшор, реклама, рекламація, ваучер*;

• слова, пов'язані з інтенсивним розвитком і популяризацією обчислювальної та комп'ютерно-інформаційної техніки, цифрових технологій: *Інтернет, байт, гаджет, лептоп, ноутбук, спам, хостинг, хакер, мобільний, смс, флешка*;

• юридичні терміни: *юрисконсульт, адвокат, ліцензія*;

• терміни освіти, науки, культури, мистецтва: *парадигма, бакалавр, магістр, презентація, форум, хіт, шлягер, шансон, римейк*;

• терміни спорту: *параолімпійський, голкіпер, армреслінг, плей-оф*;

• мода, «гламур»: *от-кутюр, прет-а-порте, солярій, салон, Мерседес*;

лексика сакрального змісту: *акафіст, ісихія, ладан, мінея, псалом, псалтир, серафим, херувим*.

Важливо, що автори звертають увагу й на такий параметр, як інтенсивність запозичень залежно від мови-донора, констатуючи найбільшу частотність та комунікативно-прагматичну навантаженість англїзмів¹. Загалом такий висновок корелює із висновками дисертаційних та монографічних досліджень, автори яких вказують на англїзацію лексичної норми (Л. В. Струганець, О. А. Стишов, Т. А. Коць, М. І. Навальна).

У багатьох дописах збірника слушно акцентовано таку проблему: активне входження у мову іншомовних запозичень зумовлює появу паронїмів, нерозрізнення, сплутування яких є одним із чинників розхитування лексичної норми. Тож природно, що значну питому частку у збірнику становлять практичні рекомендації, у яких пояснено семантичну різницю та диференційовано сфери функціонального вжитку схожих за звучанням та написанням слів, розрізнення яких часто є складним для сучасних мовців. Такими виявилися пари іменників *дипломант — дипломник, адрес — адреса, кампанія — компанія, барель — бариль, інститут — інституція, індосант — індосат, кон'ектура —*

¹ Тодор О. Запозичення-англїцизми у мові преси // Культура слова. — 1999. — Вип. 52. — С. 12 — 14.

кон'юнктура, активація — активізація, прикметників елітарний — елітний, абонементний — абонентний, гуманістичний — гуманітарний; федеральний — федеративний, вакантний — вакаційний, консультативний — консультаційний, резолютивний — результативний, акціонерний — акціонерський, інтегративний — інтеграційний, інформативний — інформаційний, солярієвий — солярійний — солярний тощо.

Зафіксовано також увагу мовознавців до явища конкуренції паронімічних слів із варіантними суфіксами *офіціальний — офіційний, периферичний — периферійний, літургічний — літургійний* і т. ін. Рефлексії над писемною та усною практикою, над тенденціями словоживання другої половини ХХ — початку ХХІ ст. фіксують зміну мовних смаків та шліфування лексичної норми. Зіставлення окремих рекомендацій із сучасними контекстами вживання слова переконливо виявляє історичний характер норми, її змінність, гнучкість.

Очевидно, що посилена суспільна увага до розглядуваних лексем, їх актуальність для мовної практики, що резонувала у значній кількості публікацій, у яких осмислено їх життя у мові, виявляє особливості часового зрізу української мовної свідомості кінця ХХ — початку ХХІ ст. Для порівняння відзначимо: значенне розрізнення паронімів — українських слів — у відсотковому відношенні становить лише 0,5% від загальної кількості публікацій. Зокрема це пари *засівальник — засівач, чижмар — чинбар, верста — верства, ячмінний — ячний.*

Запозичення іншомовної лексики активно впливає на характер лексичної норми (визначає сильні й слабкі її позиції) ще й тому, що посилює конкуренцію слів у царині усталення тих чи тих типів номінування нових предметних реалій, понять, інтенсифікує функціональну маркованість одиниць у загальномовному словнику. Зокрема, цьому присвячена низка публікацій, які констатують: запозичення лексики спричинює розширення, розбудову синонімічних рядів. У таких рядах, як слушно зауважують дослідники, іншомовне слово часто позначає видове щодо української лексеми поняття (насамперед це стосується термінів-іменників) і вживається для її уточнення чи конкретизації, пор.: *посередник — брокер, дилер, дистриб'ютор, трейдер, рієлтер; консенсус — згода, дайджест — огляд, адвокат — захисник, тираж — наклад, менеджер — керівник, ліцензія — дозвіл, мер — міський голова, сервіс — обслуговування, процент — відсоток, муніципальний — місцевий, реєстр — перелік, моніторинг — спостереження, процент — відсоток.* Найвність спільної семи, на підставі

якої корелюють українська лексема та її іншомовний синонім, власне, й спричинюється до їх стилістичного конкурування у мовній практиці, часто — до неправомірного семантичного отождивлення, тоді як їхні термінологічні значення не завжди збігаються¹.

Стилістична динаміка лексичної синоніміки тісно пов'язана також із процесами актуалізації питомої лексики. Так, у 1990-х роках зафіксовано, що відбулося реальне розширення пар абсолютних синонімів, з яких одна одиниця — іншомовна, а друга — власне українська: *відсоток* — *процент*, *наклад* — *тираж*, *наплечник* — *рюкзак*, *куліси* — *лаштунки*.

На зміну лексичної системи на осі «ядро — периферія» впливають не тільки зовнішні позамовні чинники (як-от глобалізація), але й внутрішні позамовні фактори, пов'язані зі зміною актуальних для нації культурних та соціальних орієнтирів. Так, публікації у збірнику «Культура слова» достатньо системно ілюструють динаміку процесів актуалізації питомо української лексики, що з різною інтенсивністю відбувалися упродовж другої половини ХХ — на початку ХХІ ст. Зокрема, дослідники умотивовано відзначають послідовне переміщення до ядра лексичної системи слів, які в СУМ мають обмежувальні ремарки *застаріле* чи *рідковживане*, а в нових контекстах функціонують як синонімічні або й пріоритетні для цьогочасного мовного соціуму (іншими словами — модні) назви, як-от *світлина*, *мистець*, *чільник*, *наклад*, *часопис*, *летовище*, *лаштунки*, *річище*, *позем*. Прикметно, що функціонально маркованої переоцінки зазнають не лише одиниці суспільно-політичної семантики (як-от *спільнота*, *перемовини*), але й значна кількість побутових понять (*слухавка*, *наплечник*, *гандж*).

На загальному тлі науково-популярного дискурсу «Культури слова» вирізняються публікації про такі реактивовані номінації, які повернулися до життя з новим значенням — *гривня*, *тризуб*.

Один із чинників, що інтенсифікують процеси актуалізації питомої лексики, — посилення інтересу до національної історії, культури. Поширення, популяризація відповідної інформації пов'язана з підвищенням частотності уживання слів і висловів цієї тематики, а отже — й посиленням суспільного інтересу до їх значення, нормативного наголошування, сполучуваності тощо. Ці питання для широкого кола зацікавлених мовців з'ясовують публікації, які доводять: «щоб пізнати національну культуру, треба

¹ Див. також: *Таран А. А.* Конкурування номінацій у учасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики: Автореф. .. канд. філол. наук. — К., 2010. — 20 с.

осягнути зміст мовних знаків, у яких втілено поняття, що означають не лише абстрактні явища, а й конкретні назви речей, з якими пов'язана історія побуту, особливості світовідчуження українців»¹. Крім закріплення власне лінгвістичних знань, утвердження лексичної (а часто й орфоепічної, граматичної) норми, такі публікації поширюють ще й загальнокультурну інформацію, поглиблюють національномовну самоідентифікацію мовців.

Природно, що основну частину проаналізованої на сторінках «Культури слова» реактивованої лексики становлять одиниці народознавчого словника. У різний час дослідники з'ясовували семантику актуальних для української мовної свідомості назв рослин (*гарбуз, цибуля, кабак, чистотіл, волошки, ліля, розмай, смерека, розрив-трава, євшан*), музичних інструментів (*дудка, сопілка, цимбали, литаври*), побутових реалій та предметів домашнього вжитку (*криниця, обрус, шинквас*), одягу та аксесуарів (*сорочка, чільце*); їжі та продуктів харчування (*борошно, пиріжки*), історичних понять (*клеїнод, тризуб, стяг, корогва*), понять міфології (*домовик, берегиня*), різновидів та предметів народно-ужиткового мистецтва (*вишиванка, витинанка, писанка*), свят, звичаїв та пов'язаних із ними предметів, реалій (*Маковія; петрів батіг; Петрівка; Спас, гільце*). Показове при цьому «повернення» наукової уваги до окремих лексем, як-от *талан* (1989, 2000), *хата* (1986, 1990, 1991), *верства* (1974, 1979, 2000).

Цікавий матеріал для виявлення сильних і слабких лексичних норм узагальнюють публікації про питомі назви осіб — *добродій, русин, швець, чинбар, шукач, дружинник, мешканець, бандурист, лісівник, хлібороб, рільник, лучник, уболівальник, плугатар, засівальник, засівач, посівальник* тощо.

Як слушно зауважила С. Я. Єрмоленко, «словник національної мови — це справді весь світ, даний нам у поняттях, уявленнях і закарбований у словах. Тому історія слів безпосередньо пов'язана з історією культури»². Такими згустками не лише лінгвістичної, але й етнокультурної, етнографічно-пізнавальної інформації є опубліковані в різний час на сторінках збірника дописи про значення, типові контексти уживання, культурний ореол слів, які демонструють символічний зміст лексичної норми — вирізняють, диференціюють українську мову в контексті слов'янських мов і зокрема, відрізняють її від російської.

¹ Єрмоленко С. Від випуску до випуску... // Культура слова. — 2008. — Вип. 70. — С. 12.

² Єрмоленко С. Знач. праця. — С. 12.

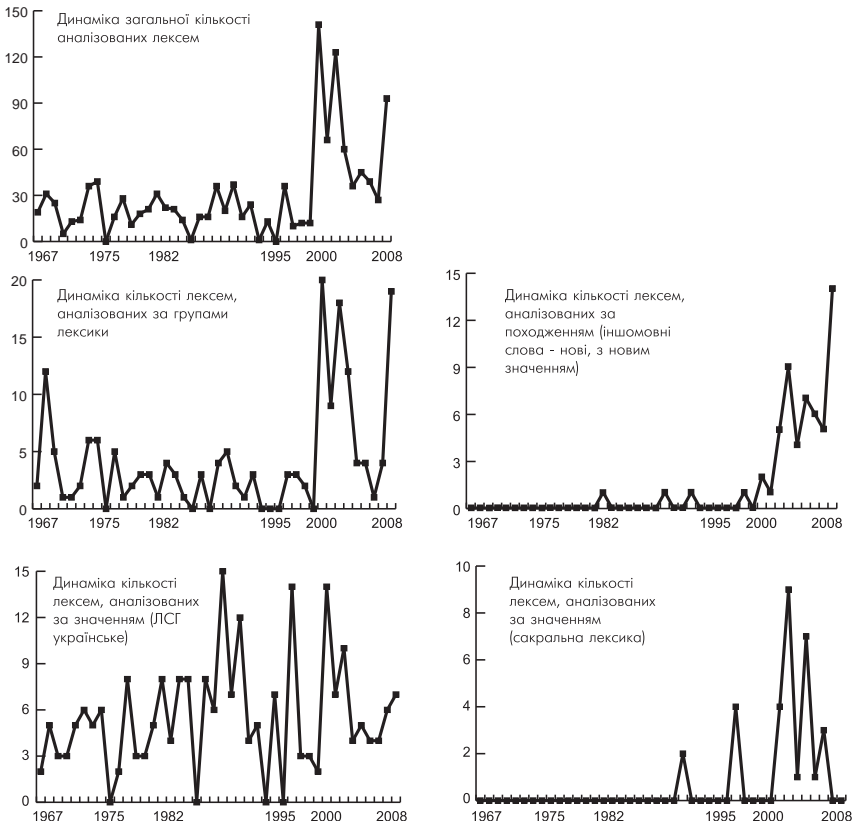
З-поміж таких у збірнику докладно розглянуто іменники *вогнище, осередок, мандрівка, ожеледь, лаштунки, гостинець, кривда, свято, городина, подив, праска, серпень, липень, череда, стрижень, сьогодніня, вежа, мрія, палац, дрібняки, майдан, повідь, позем, буришин, взаємини, кривний, обітниця, журавлина, засвіт, ухвала, печеня, серпанок, ясочка, ятка*; прикметники *горластий, вагомий, передчасний, гартувальний, перловий, копіткий, вікопомний, буремний, звитяжний, притаманний, поміркований, вікопомний, сердешний, лискучий, шляхетний, показний*, дієслова *завдячувати, зраджувати, лічити, пишатися, зичити, пильнувати, осипатися, полишати, балакати, вінувати, потерпати*, прислівники *завжди, завше, чимало*. У контексті лексичних ознак національної мови вони постають як знакові одиниці етномовного масиву, як диференційна риса української мови на рівні словникового складу.

Особливості мовної свідомості щодо активізації в мові нових пластів лексики відбиває нова (започаткована у 2001 р.) рубрика «Сакральне слово». Публікації цієї рубрики засвідчують життя органічного складника системи функціональних стилів сучасної української літературної мови — *конфесійного* (за іншими визначеннями — *сакрального, релігійного, церковного*). Актуалізація у мовному вжитку слів із цієї тематичної сфери мотивоване радикальною зміною ролі церкви як важливого соціального інституту, морально-ціннісною переорієнтацією соціуму, долученням найширших верств українців до духовного життя нації.

У дописах названої рубрики, кількість яких неухильно зростає, з'ясовано питання семантики сакральних понять (*проповідь, серафим, херувим, акафіст, ладан, мінея, псалом, ісихія*), подано нюанси семантичного розрізнення (*сакральний — святий — священний*), наголошено на труднощах правопису (*Іван чи Іоанн Павло II, різдвяний*). Збірники останніх років видання дають змогу простежити, як змінюється суспільний інтерес до проблем сакрального, релігійного. Одні слова входять в активний словник — здебільшого це назви споруд, приміщень у яких відбуваються священнослуження (*собор, храм, церква, каплиця*), назви свят, обрядів, відзначених церквою періодів (*Маковія; Спас Петрівка*), назви предметів, реалій культу (*ладан, псалтир, требник*). Інші, залишаючись вузькоспеціальними одиницями конфесійної сфери, потребують з'ясування семантики (див.: *ісихія* — Вип. 65, 2005).

Науковий інтерес до мови цієї сфери схематизовано представлено в діаграмі 7.

Діаграма 7. Зіставна динаміка кількості використовуваних прикладів

Сучасні комп'ютерні технології відкривають перспективи системного дослідження й опису української мови — її внутрішньосистемних явищ, а також основних тенденцій, що впливають на стабільність чи змінність літературної норми, культуромовний дискурс як зону кореляції прескриптивної і дескриптивної норми, дії мовної моди, смаків та інших позамовних чинників, що визначають динаміку стійкості чи змінності норми, актуалізації чи відмирання варіантних засобів мововираження.

Для аналізу метамови видання «Культура слова» застосовано новаторську методику числової параметризації із наступною побудовою моделей розвитку терміносистем стилістики та культури мови. Ця методика може бути продуктивною для дослідження й опису явищ та одиниць різних мовних рівнів.

ПІСЛЯМОВА

Сучасна мовна практика демонструє помітні зміни в українській літературній мові, у її нормі. Тому актуальним є вивчення динаміки літературної норми та пов'язаних з нею виявів варіантності. Однак явище варіантності не заперечує інтегрованого характеру *літературного стандарту*. Саме цей стандарт як взірцева, еталонна мовна норма формується в мовному узусі й передбачає взаємодію екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників у свідомості носіїв української мови.

Першою комунікативною ознакою стандарту є його загальнозрозумілість, загальноприйнятність для мовців незалежно від їх територіальної належності і від сфер спілкування. Крім критерію територіального поширення літературної норми властивий критерій соціально-культурного значення. Він пов'язаний з історією та розвитком літературної мови й національної культури загалом. Соціально-культурний вплив на вироблення й усталення літературної норми виявляється в актуалізації стильових норм літературної мови.

Оцінка «гарна мова» завжди суб'єктивна, проте в суспільстві виробляються й об'єктивні критерії сприймання зразкової літературної мови. Вони ґрунтуються на врахуванні кількісного критерію, критерію авторитетного, соціально вагомого джерела, ситуативної доцільності висловлювання, співвіднесеності висловленого з функціонально-стильовими різновидами літературної мови тощо. Мовно-культурну діяльність супроводжують, як правило, дискусії, суперечки щодо конкретного слововживання, вибору тієї чи тієї нормативної форми. Свою роль тут відіграють мовні смаки, різне розуміння поняття мовних традицій. Часом практичні поради суперечать проголошуваним теоретичним положенням, але саме так пробиває собі дорогу рухлива, динамічна норма як головна «дійова особа» культури мови.

Часто мовці сприймають рекомендації з культури мови як заборону, обмеження, стримування природного в індивідуальному слововживанні вільного вибору слів, конструкцій, фразеологічних зворотів. У зв'язку з цим варто розрізняти *пуризм* і *культуру мови*. У різних сферах комунікації і в різні періоди функціону-

вання літературної мови неоднаково виявляється дія пуристичних тенденцій.

З огляду на суспільну роль засобів масової інформації саме публіцистичний стиль стає сферою вироблення загальнолітературної норми. Для сучасних різновидів, жанрів ЗМІ характерні пошуки нових мовно-виразових можливостей. Зокрема, теле- й радіопрограми активно трансформують, перетворюють писемну мову в усні форми спілкування. У зв'язку з цим можна говорити про тенденцію «орозмовлювання» літературної мови, про зростання суспільної ваги її усних, розмовних форм.

Констатуючи вагомість мови засобів масової інформації у сучасних процесах кодифікації загальнолітературної норми, не можемо відкидати значення критерію естетизації мовних засобів через освячення їх у досконалих художніх текстах. Ці тексти становлять джерело формування мовно-естетичних знаків національної культури. Мовно-естетичний знак культури — це зафіксована у мовній формі ідентичність, поєднана із соціально та національно вагомим (значущим) змістом. Тому й давніші, а також новітні національні лексикони як кодифікатори літературної норми орієнтуються на мовну практику письменників.

Норма в практичному користуванні літературною мовою — це часово обмежені рекомендації щодо наголошування, вживання слів, їх використання в загальноприйнятому значенні. Наукові й навчальні граматики української мови практично фіксують хронологічно визначені норми літературної мови — лексичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні.

Сьогодні маємо багато посібників і словників, довідкової літератури, які різні за якістю щодо рекомендованих норм. Завдання монографії — повернути увагу до критеріїв таких рекомендацій, засвідчити існування постійного зв'язку між мовним узусом (колективною мовою, що складається з індивідуальних мовних практик) і нормою, яка регламентує, скеровує функціонування мовних одиниць і водночас сама підлягає дії законів мовної системи.

Collective monograph
Language standard and language practice

The issues of the status and differential features of the literary language (standard language) as a socially prestigious variety of the national language are increasingly high-profile in the contemporary Ukrainian linguistics. Standard language is not merely a means of communication of the educated individuals, it is the environment where the development of the national culture takes place. The structure of the multilevel and stylistically ramified literary language is largely determined by the state of the national linguistic awareness and the general level of education, science, and culture in the country.

The literary language is frequently confused with the language of fiction, which can be explained by the historical conditions of the formation of the Ukrainian language standard. Over centuries the belles-lettres texts served a major criterion of the standard Ukrainian language. The common practice of the confusion of the two phenomena: literary language, on the one hand, and the language of the belles-lettres literature, on the other hand, requires special examination and research from the perspective of the modern linguistic methodology.

Present-day codification approaches shall not overlook the dynamic stability of the literary language norm. The diversity of the Ukrainian communicative milieu and the emergence of the new forms of communication affect the changes in the lexico-semantic system by exciting the processes of neology, activation and passivation of the lexical units, features and forms etc. The attention to the language cultivation as a locus of interaction of the symbolic and pragmatic, strong and weak linguistic norms stimulates research focusing on those areas of language usage where the violations of the language norm are most frequent and the variant forms of expression are most common, especially under the influence of purism and hypercorrection. Linguistic societal tastes and linguistic fashion are also important factors of regulation and codification of the national literary language norm. Computer technologies open a whole new perspective of the systematic analysis based upon the corpus of the linguistic cultivation research having been published for decades in the popular science digest «Kultura slova» («Culture of the word»).

Наукове видання

**ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна,
БИБИК Світлана Павлівна,
КОЦЬ Тетяна Анатоліївна,
СЮГА Галина Мирославівна,
ЧЕМЕРКІН Сергій Григорович**

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА І МОВНА ПРАКТИКА

Монографія

Видано в авторській редакції

Підп. до друку 14.10.13. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 18,59.
Обл.-вид. арк. 21,16. Наклад 300 пр.